

Musa Quluzadə

**Azərbaycan SSR-də dövlət
və din münasibətləri
(1920-1991-ci illər)**

B a k ı – 2006

2006
1069

T3(2A)
Q-86

Musa Quluzadə

48495

**Azərbaycan SSR-də dövlət
və din münasibətləri
(1920-1991-ci illər)**

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

B a k ı – 2006

ARXIV

Musa Quluzadə

«Azərbaycan SSR-də dövlət və din münasibətləri»
(1920-1991-ci illər).

Rəisçi: AMEA-nın müxbir üzvü,
Qafqaz Müsəlmanları
İlarəsi Elmi Şurasının sədri,
f. e. d., prof. V.Məmmədəliyev.

Redaktor: t. e. d., professor, C.G.Həsəni.

Monografiya uzun bir dövr Azərbaycanda dövlət və din münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Əsərdə İslam dininə, onun ayin və bayramlarına, şəriət qanunlarına qarşı Sovet hakimiyyəti illərində dövlət səviyyəsində aparılan təbliğat və qadağanlardan sənədlər əsasında danışılır. Burada Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra dinimizə, milli adət-ənənələrimizə yaranan hörmət və diqqət də öz əksini tapmışdır.

GİRİŞ

Uzun bir dövr ərzində bizim cəmiyyətimizdə, yəni SSRİ məkanında Dinin yeri, rolu və funksiyaları ancaq birtərəfli işıqlandırılmışdır. Başqa sözlə desək, din həmişə tənqidə və təhdidə məruz qalan bir sahə olmuşdur. Ötən əsrin Sovet hakimiyyəti illərində bütün dinlər kimi müsəlmanların əsrlər boyu tapındıqları, etiqad bəslədikləri islam dini idə bütün vasitələrlə təbliğat və təşviqatın bütün gücüylə sıxışdırılmış, bu dini gözədən salmağa, insanların həyatından vurub çıxarmağa çalışmışlar. Kommunist partiyası və sovet dövləti ilk gündən etibarən dini dünyagörüşünə kin-küdurət bəsləmişdir.

Sovet ittifaqının mövsüd olduğu 70 il ərzində onun ərazisində din yasaq, gadağan edilmiş, ateizm təbliğatı aparılmışdır. Dinə qarşı çox kəskin mübarizə aparılmış, dinlə bərabər dindarlar, ruhanilər və din xadimləri represiyaya məruz qalmışlar (103, s.37)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyev Elmlər Akademiyasının üzvləri ilə görüşündə XIX-XX yüzillərdə tariximizin obyektiv yazılmasının, onun düzgün tədqiq edilməsinin zəruriliyini qeyd edərək göstərmişdir ki, alimlərimizin, tarixçilərimizin günahından yox o vaxt ki ümumi ideolojiyanın təsiri, yaxud bu ideolojiyanın tələbi ilə yazılan tarix şübhəsiz ki, indi bizi qane edə bilməz! (12, 1 fevral 1997).

Dilsiz xalq olmadığı kimi, dinsiz də xalq yoxdur. Xalqın dili kimi onun dinidə onunçün əziz və qiymətli. Bu da bir həqiqətdir ki, xalqların idraki təffəkürünün formalaşmasında din böyük rol oynamışdır. Tarixə nəzər yetirsek görürük ki, bütün dinlər insanlara saflıq, təmizlik, vətənpərvərlik və insanseverlik təlqin etmişdir. Bu da bir həqiqətdir ki, cəmiyyət həyatında din həmişə olmuşdur və olacaqdır.

Dünyanın ən qədim xalqlarından olan Azərbaycan xalqı allahı sevən, allaha inanan xalqdır. Ona görə də xalqımızın dastan və əfsanələrində, həmçinin yazılı ədəbi nümunələrində «Allah» sözü əzəli sözdür. Xalqımızın böyük ədəbi abidəsi, dünya ədəbiyyəti incilərindən olan «Kitabı-Dədə Qorqud» dastanı da «Allah» sözü ilə başlanır. Qorqud Dədənin dilindən «Allah-Allah» deməyincə işlər düzəlməz, Qadir Tanrı verməyincə kişi varlanmaz...» söylənir! (154, s. 129)

Bizim Şer-sənət bahadırları – Nizami, Xaqani, Fizuli və digər korifeylərimiz öz irihəcmli əsərlərini Allahın və Peyğəmbərin adı ilə başlamışlar.

Azərbaycan xalqı dünyanın ən böyük dinlərindən biri olan İslam dininə itaət edir. Azərbaycan xalqının uzunəsirlik tarixində islam dini, şübhəsiz, müəyyən rol oynamışdır. Tam haqla demək olar ki, islam dini yüksək mənəvi dəyərlərlə malik olan dindir (103, s.9)

Yüksək mənəvi və bəşəri dəyərlərin malik olduğuna görə ki, islam dini VII əsrdən başlayaraq dünyaya sürətlə yayılmışdır.

Öz təbiəti, coğrafi mövqeyinə və burada yaşayan Qafqaz xalqları islam dinini qəbul etdilər. Əsrlər, qərinələr gəlib keçsə də Məhəmməd peyğəmbərin yaratdığı bu yeni din – islam və Allahın yer üzünə göndərdiyi müqəss Qurani-Kərim Qafqaz xalqlarının inanc dünyası olubdur, bu gün də belədir.

Bu da bir həqiqətdir ki, Qafqazda islamın yayılması və inkişaf etməsi Azərbaycandan başlayır.

İslam Qafqaz xalqlarına, o cümlədən Azərbaycan xalqına səadət, xoşbəxtlik gətiribdir, inkişaf, islam dəyərlər gətiribdir. Bu dəyərlər – müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdən gələn islami dəyərləri Azərbaycan xalqının çox qədimdə yaranmış və inkişaf etmiş mənəvi dəyərləri ilə birlikdə xalqımızın yüksək Milli-mənəvi dəyərlərini təşkil edibdir (103, s.33)

Xalqımızın tarixi bunu deməyə əsəs verir. İslam dini, azərbaycanlıların təkcə inam yeri deyil, o həm də xalqın Milli mənəvi dəyəridir.

Uzaq dövrlərdən bu günə kimi bütün dövlətlərdə dövlətin üst qurumlarından biri kimi dinə xüsusi münasibət olmuşdur. Zaman çərçivəsində dövlətin xüsusiyyətləri, ictimai-siyasi quruluşu dəyişsə də xalqın dininə, inam dünyasına münasibət dəyişməyib. Ona görə ki, xalqın bədii, estetik, əxlaqi, fəlsəfi və iqtisadi şüurunun formalaşmasında din müsbət olduğu İslam da ümumbəşəri dəyərlərin bir hissəsidir. Xalqın uzun əsirlik dini etiqadına, Milli, bəşəri dəyərlərinə hər zaman dövlət səviyyəsində hörmət edilməsi, bu dəyərlərin qorunub saxlanmasına qayğı göstərməlidir.

Ancaq çox təəsüflər olsun ki, yuxarıda deyildiyi kimi Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xalqın uzunəsirlik dininə qarşı tarixdə görünməmiş mübarizə başlandı. Bu mübarizə ildən-ilə daha da tündləşdi, qatılaşdı. Nəticədə ötən əsrin 70 ili ərzində xalqımızın ictimai fikrinin, fəlsəfəsinin, tarixinin mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlarda islam çox vaxt nahaqdan, əsas olmadan gerilik meyli kimi qiymətləndirilir, onun ümummədəni və əxlaqi dəyərləri heçə endirilirdi. Yaradıcı fikrin dühalarının özəməti, nəhəngliyi, məhsurluğu əksər hallarda onların islama qarşı çıxıb-çıxmamaları ilə ölçülürdü. Unudulurdu ki, uzun əsrlər boyu xalqın ictimai fikrini, mədəni ənənələri, yükselişini, birliyini din müəyyən etmişdir, elmin, maarifin, təhsilin ziyası dini mədrəsələrdən işıq saçmışdır. Mədəniyyət, ictimai şüur, mənəviyyat və əxlaq sahəsində Dinin rolunu danmaq isə tarixin özünü danmaq deməkdir (297, s.9)

Mənəvi-mədəni irsə birtərəfli münasibət ötən əsrin yetmiş illik tariximizdə təəsüf doğurmaya bilməz. Belə münasibət xalqı öz tarixi yaddaşı itirməyə, onu manqurtlamağa yönəltmək məqsədini güdürdü. Sovet dövründə təkcə Azərbaycanda deyil,

bütün ittifaqda din unudulmuş bir sahə idi. İctimai elmlər və bu sahədə çalışan mütəxəssislər Dinin cəmiyyətdə, insanların tərz-i-hərəkətlərindəki roluna və təsirinə biganə mövqe tuturdular. Din və dindarlara açıqdan-açığa yabancı mövqedən yanaşıldı.

Din və dini təşkilatlara, kilsələrə, məscidlərə, kostyorlara, sinaqoqlara, pirlərə, xalqların inam yerlərinə və sair ibadət evlərinə qarşı inzibati-amirlik və zorakılıq tədbirləri 1917-ci il Oktyabr inqilabından dərhal sonra başlanmışdı (297, s. 156)

Nəticədə Sovet dövlətinin dinə münasibətində böyük təzad yarandı. Din başdan-ayağa «cəhəlpərəstlik, gerilik, donuqluq» mücəssəməsi elan edildi, dindarlar isə «cahil və mühafizəkar» kimi qələmə verildi (297, s. 156). Görünür bu, yeni ictimai quruluşun təbiətindən doğurdu.

«Dinsizlərin mübariz ittifaqı» şüarları altında məscidlər sökülüb dağıldı, yerlə-yeksən edildi, dinsizlik bəhanəsilə nə qədər tarixi mədəniyyət abidələri, məbədilər, məscidlər «sinfi düşmən yuvası» elan edilərək bağlandı, anbarlara, muzeylərə çevrildi. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, XX əsrin əvvəllərində-inqilab ərəfəsində Qafqazda iki minə yaxın məscid ziyarətölkə olduqda, 80-ci illərdə burada təqribən 25 məscid və bir neçə müqəddəs ocaq fəaliyyət göstərirdi (297, s. 157). Stalin terrorundan bəlkə də, Ən çox ziyan çəkən Azərbaycan dindarları və din xadimləri olmuşlar.

O illərdə nə qədər yüksək rütbəli din xadimlərimiz, alimlərimiz, din məsələlərini təhlil edib öyrənən islamşünaslarımız, şeyxlərimiz nəhaqdan sinfi düşmən elan edilib güllələdilər (297, s. 157).

Sovet dövləti müsəlman xalqlarına keçmiş tarixlərini unutmamaq üçün 1929-cu ildə ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəz etdi. 1939-cu ildən isə ölkədə yalnız kiril qrafikası əsasında yaradılmış əlifba işlədilməyə başlandı. Bu isə xalqın mədəniyyətinə böyük zərbə idi (297, s. 158)

Axi, uzun əsrlər xalqımız ərəb qrafikası ilə yazıb, yaratmışdır. Azərbaycanın dahi şəxsiyyətləri, mütəfəkkir övladları, mövlə və ülamələri ərəb qrafikası ilə öz kəlamlarını söyləmiş, gələcək nəsillərə yadigar qoyub, getmişlər. Bədii sənət əsərlərindən başqa hələ nə qədər xalqın tarixi, taleyi ilə bağlı sənədlər, arxivlər Azərbaycanda kiril qrafikasına keçildikdən sonra xalqın üzünə bağlı qaldı.

Əslində bu da bir siyasət idi, həm də məkirli siyasət idi. Bu siyasətin Arxasında bolşeviklərin xalqı öz kökündən, soyundan ayırmaq, onun tarixini yox etmək, dünyanın qədim xalqlarından olan azərbaycanlıları da yeni xalqlar sırasına daxil etmək məsələsi dayanırdı.

Dinə münasibətdə isə Sovet dövləti ilk gündən dözülməzlik yolunu tutdu.

Xalqın mədəniyyətinə, dilinə belə antiinsani münasibət uzun illər davam etdi.

Ümumiyyətlə, SSRİ-də islam dininə münasibət üç mərhələdə özünü biruzə vermişdir. Birinci mərhələ: 1920-1928-ci illər. Bu müddətdə din dövlətdən, məscidlər məktəbdən ayrılmışdı. Lakin İslam dininin kütlələrə təsiri hələ güclüydü. Dövlət dairələrində məscidlər sovet hakimiyyətinə qarşı təşviqat kafedraları sayılırdı. İkinci mərhələ təxminən 1928-1941-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələdə şəriət məhkəmələri, bütün dini sanksiyalar ləğv edildi. Demək olar ki, din hüquqi gücünü itirdi. Üçüncü mərhələ dini qalıqlara qarşı aparılan mübarizə mərhələsidir (153, s. 10,11). Bu proses əsasən müharibədən sonrakı illərdə başladı. Bu mərhələ dindarların kəskin azalması, dindən kütləvi uzaqlaşma dövrüdür.

Müharibə illərində dinə olan təzyiq bir qədər zəifləsə də, müharibədən sonra dinə qarşı ölkədə inzibati-zorakı təzyiq yenidən gücləndi. 50-ci illərin axırları, 60-cı illərin əvvəllərində min bir bəhanə ilə, bəzən hətta bəhanəsiz çoxlu məscid,

kostyol, sinaqoq və ibadət evləri bağlandı, dini birliklər qeydiyyatdan çıxarıldı (401, N 1, 1989, s.3)

Bu proses Azərbaycanda daha sürətlə getmişdir. Demək olar ki, ancaq Bakıda və böyük şəhərlərdə bir-iki məscid fəaliyyətdə olmuş, qalanları isə dindarların üzünə bağlanaraq, onlardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur.

Müharibədən sonra dünyada Sovet dövlətinin nüfuzunun arması danılmaz bir həqiqətdir. O dövrdə Sovet cəmiyyətini yeni bir cəmiyyət kimi formalaşdırmaq üçün Sovet ideoloqları ağına bozuna baxmadan xalqın dininə, adət-ənənələrinə biganəlik göstərməyə başladılar. Bu ideoloqların əsas fikirləri dinsiz bir cəmiyyət yaratmaq idi. Onlara elə görünürdü ki, cəmiyyət nə qədər dinsizləşdirilsə sosializm dayaqları daha çox möhkəmlənər və kommunizm ruhu daha tez parlamaq bilər.

Ona görə də bütün ölkə miqyasında dinlərə qarşı əsl səlib müharibəsi aparılmağa başlandı. Dini ateizm bir elm kimi ortaya atıldı. Elmi ateizm jurnalları dərc olundu, bu sahədə elmi əsərlər, dissertasiyalar yazıldı.

Yeni dövrün ideoloqları SSR-də yaşayan bütün xalqları bir bayraq altına yığıqları kimi, onları «Sovet xalqı» adı altında dinsiz bir cəmiyyət kimi formalaşdırmağa da səy göstərdilər. Ancaq istədiklərini edə bilmədilər.

Keçmiş sosializm cəmiyyətində din və dindarlara göstərilən qeyri bəşər münasibətlərə baxmayaraq ölkədə fəaliyyət göstərən dini təşkilatların böyük əksəriyyəti və həqiqi din xadimləri və dindarlar dünyada sülhün qorunmasında, əmin-amanlıqda ölkələr və xalqlar arasında dostluq və əməkdaşlıq üçün çalışmışlar. Bu qün da onlar ümumbəşəri dəyərlər uğrunda mübarizə aparırlar.

Amansız Sovet rejiminin və Sovet ideoloqlarının bütün cəhdlərinə baxmayaraq SSR-i nə «Sovet xalqı», nə də «dinsiz-yeni cəmiyyət» yarada bilmədi və çox sürətlə dağıldı. Bu da-

ğılmadan bəhrələnən Azərbaycan müstəqil, suveren respublikaya çevrildi. Müstəqillik əldə edildikdən sonra xalqın öz dininə, kökünə, soyuna, adət-ənənəsinə qvyıdış başlandı. Azərbaycanın bu müstəqilliyini xalqın bütün zümrələri, o cümlədən din xadimləri və dindarlar da ürəkdən bəyəndilər, bütün xalq gənç respublikasının müstəqilliyini qorumaq, bu müstəqilliyi, bu azadlığı əbədləşdirmək üçün var qüvvəsi ilə çalışır.

Hazırda Azərbaycanda gedən yeniklərdə respublikamızın sosial-siyasi və mənəvi həyatının yenidən qurulmasında, ölkəmizin dini təşkilatları, ruhanilər və dindarlar də geniş iştirak edirlər.

İndi din xadimlərimiz respublikanın müharibə gedən bölgələrində olur, əskərlərimizə maddi və mənəvi kgmək göstərirlər.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrinin demokratikləşdirilməsi, Milli kökə, soya qayıdış həm də dinə münasibət də yaxşı mənada dəyişmişdir.

I FƏSİL. 1920-1930-CU İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA ANTİDİN SİYASƏTİ

1.1. Azərbaycanın sovetləşməsinin ilk mərhələsində islam dininə qarşı mübarizənin başlanması

1920-ci il aprelın 28-də Azərbaycanda 1917-ci il oktyabrın 25-də (noyabrın 7-də) Rusiyada baş vermiş Oktyabr inqilabının yetirməsi olan sovet hakimiyyəti quruldu. Sovet hakimiyyəti Azərbaycanda 1918-ci il mayın 28-də yaradılmış qanuni milli dövləti – Azərbaycan demokratik Respublikasını devirmiş rus ordusunun silahı hesabına qurulmuşdu. Buna görə də sovetləşmənin ilk günlərindən başlayaraq Azərbaycanın bütün ictimai, iqtisadi və siyasi həyatı Rusiyanın ictimai, iqtisadi və siyasi həyatı ilə bağlandı. Bu o demək idi ki, Sovet Rusiyanın dövlət və hökumət qanunları bütünlüklə Azərbaycana da şamil edildi. Doğrudur, ilk vaxtlar Azərbaycan xk dövlət rəhbərləri yerli bolşeviklərdən təşkil olundu – başda N.Nərimanov olmaqla Azərbaycan Xalq Komissarlar Soveti yaradıldı. XKS-in on bir nəfərlik heyəti bütünlüklə azərbaycanlılardan ibarət idi. Bunu da demək yerinə düşər ki, ilk milli rəhbərliyin seçilməsi, sözsüz, N.Nərimanovun şəxsi xidmətlərinin nəticəsi idi. Lakin Azərbaycan Sovet Respublikası «Böyük Oktyabrın qalası kimi» ictimai həyatın bütün sahələrində Sovet Rusiyanın yolunu davam etdirməyə başladı. Belə ki, 1917-ci ilin Oktyabr inqilabından dərhal sonra Rusiya Xalq Komissarlar Sovetinin qəbul etdiyi qərarlar Azərbaycanda da sovet hakimiyyəti qurulduqdan dərhal sonra qəbul edildi.

Mənəviyyat sahəsində Azərbaycanda sovetləşmənin ilk günlərində qəbul edilən qərar və dekretlər təəccüb doğurmaya bilmir. Ona görə ki, bu qərar və dekretlər xalqın milli xüsusiyyətlərini, milli ruhunu nəzərə almadan verildi. Ögər dövlət xalqın

dövlətidirsə, orada hər bir xalqın spəşfik milli xüsusiyyətlərinə hörmət edilməlidir. Bolşeviklər partiyasının və Sovet dövlətinin yaradıcısı V.İ.Lenin özü dəfələrlə göstərmişdi ki, dövlət quruluşunda, inqilabi gedişdə hər yerdə o yerin əhalisinin milli, dini xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Ancaq hər yerdə olduğu kimi, Azərbaycanda da bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmadı, nəticədə Sovet rusiyanın qərar və dekretləri eynilə Azərbaycana da aid edildi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan bir neçə gün sonra bütün silk və dini imtiyazlar ləğv olundu, məscid və kilsəni dövlətdən ayrıldı.

1920-ci il mayın 15-də Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının verdiyi dekretə vicdan azadlığı elan edildi. Bu elə bir vicdan «azadlığı» idi ki, həmin dekretlə müsavətin dini etiqad nazirliyinin ləğv olunması, Xalq Maarif Komissarlığının öhdəsində olan bütün dövlət məktəblərində və pullu məktəblərdə şəriət dərslərinin, habelə məktəb daxilində hər cür dini ayinlərin icrasının qadağan olunmasını nəzərdə tutulurdu (8, s. 247). Bütün bunlar məscid və kilsəni məktəbdən ayırmaq demək idi.

Təkcə bu dekret kifayətdir ki, cəmi iki il – 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Demokratik Respublikasındakı demokratiya 1920-ci ildə qurulmuş Azərbaycan Sovet Respublikasındakı demokratiya ilə müqayisə edilsin. Bolşeviklər xalqın min illik dininə qarşı dekreti vicdan azadlığı pərdəsi altında verirdilər. Vicdan azadlığı hər bir insanın, bütün sahələrdə olduğu kimi, dini etiqadda da azad olması kimi başa düşülməlidir. Yəni hər bir şəxs hər hansı bir dinə inana da bilər, inanmaya da. Hətta K.Marks hər kəsin öz dini, habelə cismani tələbatını azad surətdə ödəmək hüququ olduğunu göstərirdi (157, s. 124).

Deməli, hər bir şəxs, hər bir fərd bunu özü seçə bilər və özü də seçməlidir. Demokratik, humanist cəmiyyətdə bunun üçün nə zor, nə də təzyiq tətbiq edilməlidir.

Azərbaycan Demokratik Respublikası yarandıqdan sonra ölkədə əsl humanist rəftar bərqərar olunmağa başladı. Azərbaycan milli hökuməti Azərbaycanda yaşayan bütün xalq və millətlərin dinlərinə hörmətlə yanaşdı. Unutmaq lazım deyildir ki, Azərbaycanda qeyri-türk ölkələrindən fərqli olaraq islam respublikası deyil, Azərbaycan Demokratik Respublikası elan edilmişdi.

Respublikanın birinci ildönümü münasibətilə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Türk mənşəli başqa dövlətlər meydana gələrkən xüsusən dini əsasa söykənmişdirsə, Azərbaycan respublikası türk milli-demokratik dövlətçiliyi zəminində milli-mədəni təyini-müqəddəratın müasir özülünə əsaslanmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən respublikamız birinci türk dövlətidir»(12, 28 may 1919).

Bununla belə, bu respublika xalqın əsrlər boyu inandığı islam dininə uzun əsrlik adət-ənənələrimizə böyük hörmət bəsləyir, diqqət yetirirdi.

Azərbaycan Hökumətinin 1918-ci il 24 iyun tarixli qərarı ilə üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi. Noyabrın 9-da işə həmin bayraq üç rəngli-yaşıl, qırmızı və mavi zolaqlardan ibarət bayraqa əvəz olundu. M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanın dövlət bayrağındakı bu üç rəng «türk milli mədəniyyətinin, müasir Avropa demokratiyasının və islam sivilizasiyasının simvoludur»(12, 10 dekabr 1918).

Yaşadığı 23 ay ərzində Azərbaycan Demokratik Respublikası öz bayrağındakı rəmzləri həmişə üstün tutmuş, islam dininin dəyərlərindən cəmiyyətin xeyrinə istifadə etmiş, xalqın mütləqə qəti adətlərinə hörmətlə yanaşmışdır.

Azərbaycan sovetləşəndən sonra isə bütün dinlərə kəskin hücumlar edilməyə başlandı. Bunun da əsası deyildiyi kimi 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra qoyulmuşdu.

Bolşeviklər partiyası təkcə öz üzvlərinə deyil, bütün cəmiyyətə yeni bir ideologiya təlqin edirdi marksizm-leninizm ideolo-

giasını, bu ideologiya da dinlə uyuşmağı qeyri-mümkün sayırdı.

RSDFP-nin 1903-cü ildəki ikinci qurultayında təsdiq olunmuş Bolşeviklər Partiyasının birinci Proqramında dinin təsiri altında olan, lakin inqilabi hərəkətdə fəal iştirak edən fəhlələrin partiya qəbul edilməsinə yol verilirdi. Lenin özünün «Fəhlə partiyasının dinə münasibəti haqqında» adlı əsərində yazırdı ki, biz allaha inanmaqda davam edən bütün fəhlələrə Sosial-demokrat partiyasında nəinki yer verməli, onları hətta geniş surətdə cəlb etməliyik, biz onların dini əqidələrinin azacıq da olsa təhqir edilməsinə danışıqsız ziddik, lakin biz onları məramnaməmizə qarşı fəal mübarizə aparmaları üçün deyil, məramnaməmiz ruhunda tərbiyə etmək üçün cəlb edirik (183, s. 44)

Fikir və siyasət bəllidir. Bolşeviklərin rəhbəri partiya üzvlünün yalnız və yalnız ateist olmasını tələb edirdi. O, tələb edirdi ki, dini ideologiya ilə qətiyyətlə barışmaq və bu ideologiyanın ziyanlı olduğunu lazımı qədər qiymətləndirməmək olmaz.

Oktyabr inqilabından sonra Rusiyada yaşayan müsəlmanlara və onların dini inamına əvvəlcə bir qədər ehtiyatla yanaşıldığı hiss olunur. Bu ondan irəli gəlirdi ki, inqilabdan sonra Rusiya Qərbdən həm siyasi, həm də ideoloji cəhətdən qopub ayrılmış və ağların çıxışlarına, xarici müdaxiləyə qarşı mübarizə aparmalı olmuşdu. Belə vəziyyətdə bolşeviklər vaxtilə çarizmdən və Qərbdən siyasi cəhətdən narazı olan qüvvələrdən özlərinə müttəfiqlər tapmaq məcburiyyətində qalmışdılar. Belə müttəfiqlər Rusiyanın özündə olan müsəlman ölkələri və ona qonşu olan ölkələr ola bilərdi.

Beləliklə, bolşeviklər hakimiyyəti ələ alan kimi Rusiyanın və Şərqlin müsəlmanlarına məşhur müraciəti qəbul etdilər. Bundan bir qədər əvvəl, yəni 1917-ci il noyabrın 2-də Sovet Hökuməti «Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi»ni qəbul etmişdi. Həmin Bəyannamə bütün xalqların bərabərliyini və müstə-

qilliyini, onların öz müqəddəratını təyin etmək, hətta ayrılıb müstəqil dövlət təşkil etmək hüququnu, hər cür milli və millidini imtiyazların və məhdudiyyətlərin ləğv edilməsini, ölkənin ərazisində sakin olan milli azlıqların və etnik qrupların azad inkişafını elan edirdi.

Həmin ilin noyabrın 22-də isə «Rusiyanın və Şərqi bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə» adlı müraciətnamə qəbul edildi (407, 24 noyabr 1917). Bolşeviklər bu müraciətlərində də müsəlman zəhmətkeşlərinə öz həyatlarını azad və sərbəst qurmaq hüququnu vəd edirdilər. Onlar bildirdilər ki, bundan belə Rusiyanın bütün xalqları kimi, müsəlman zəhmətkeşlərinin də hüquqları qorunacaq. Müraciətnamədə deyilirdi: «Siz özünüz öz ölkənin sahibi olmalısınız. Siz özünüz həyatınızı istədiyiniz kimi qurmalısınız. Sizin buna haqqınız vardır, çünki sizin müqəddəratınız öz əlinizdədir».

Həmin müraciətnamədə daha sonra yazılmışdı: «...İndi sizin dininiz və adət-ənənələriniz, milli və mədəni müəssisələriniz azad və toxunulmaz elan edilir...»

Bu inqilabı və onun səlahiyyətli hüquqlarını müdafiə edin (407, 5 dekabr 1917).

Xalq Komissarları Sovetinin müraciətnaməsi Sovet Rusiyası və Şərq ölkələrinin müsəlman əhalisi arasında yayılmaq üçün milyon nüsxə ilə çap edildi.

Sovet hökumətinin müsəlmanların adət və ənənələri barədəki vədləri sovet rəhbərləri tərəfindən dəfələrlə təkrar olundu.

1919-cu ildə Şimali Qafqaz xalqlarına M.N.Tuxaçevski və S.Orconikidze görüşdə deyirdilər: «Azad dağlılar! Sovet hökumətinin düşmənləri onun haqqında yalan yaymaqdan yorulmur, guya Sovet hökuməti din və şəriəti və s. məhv edəcəkdir.

Dağlılar, yadda saxlayın ki, Sovet hökuməti və onun Qızıl Ordusu yalnız zülm altında inildəyən xalqları azad etmək üçün gəlir. Dininizi, hüququnuzu, adətlərinizi, dağlıların bütün daxili

qaydalarını Sovet hökuməti tam toxunulmaz saxlayacaq və Şimali Qafqaz dağlılarının milli inkişafı və müqəddəratını həll etmək üçün hər cür şərait yaradacaqdır (366, 26 iyun 1935) «.

Həmin fikri milli məsələlər üzrə komissar İ.V.Stalin də söyləmişdir. O demişdir: «Bizə bəllidir ki, dağlı xalqları içərisində şəriət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bizə xəbər çatıb ki, Sovet Hökumətinin düşmənləri şayiə buraxırlar ki, guya Sovet Hökuməti şəriəti qadağan edir... Mən burda Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası adından səlahiyyətli nümayəndə kimi bildirirəm ki, belə şayiələr doğru deyildir, yalandır. Rusiya Hökuməti hər bir xalqa öz qanun və adətləri əsasında yaşamaq üçün tam hüquq verir. Sovet Hökuməti şəriəti də, başqa xalqlarda olduğu kimi, tam ixtiyarlı hüququnuz sayır» (9, N 6, 1953).

Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, Rusiyada yaşayan müsəlman xalqlarını öz tərəfinə cəkmək üçün şəriətdən bir açar kimi istifadə etmək ənənəsi bir-birilə vuruşan, mübarizə aparan qüvvələrin hamısında olmuşdur. Yeni bolşeviklər kimi ağlar da bu prinsipdən istifadə edirdilər. Məsələn, general Denikin və silahdaşlarından Petrov A.N., Rudnev S.T. və başqaları bu analoqdan istifadə etmişdilər. General Petrov qırmızılardan müsəlmanlara müraciətinə cavab olaraq dağstanlılara xüsusi müraciətnamə qəbul etmişdi. Həmin müraciətnamədə «şəriətin qanunlarına ciddi əməl edilməsi» yazılmışdı (358, 24 oktyabr 1919). Adı çəkilən digər general Rudnev isə 1919-cu ildə – Dağlı respublikasının ərazisində Sovetlərlə Könüllülər ordusu arasındakı mübarizə vaxtı daha irəli getmişdi: o, bolşeviklərə qarşı mübarizədə islamın təntənəsi naminə cihada çağırırdı. General öz müraciətində yazırdı:

«Könüllülər ordusu lazımı qədər döyüşçüyə, topa, aeroplanlara, mərmii və güllələrə malikdir. Könüllülər ordusu şəriətə hər tərəfli dayaq olacaq, allahın və onun peyğəmbərinin qanunları ilə yaşamaq istəyənləri müdafiə edəcəkdir» (358, 24 oktyabr 1919).

Yuxarıda deyilənlərdən bir daha açıqlanır ki, istər bolşeviklərin və istərsə də ağların müsəlmanlara belə can yandırmaları, İslam dininə və şəriətə qahmar çıxmaları bir məqsəd daşıyırdı! müsəlman ölkələrindəki əhalinin özünə tərəf çəkib, düşməninə qarşı qaldırsın. Hər iki tərəf yaxşı bilirdi ki, müsəlman üçün ən dəyərli şey onun dinidir, imanındır.

Sovetlərin «Şərqi bütün müsəlmanlarına» çağırışı da bu vaxta düşür. Bu çağırış 1917-ci ilin 5 dekabrında «Pravda» qəzetində dərc olunmuşdur. Bu çağırışda farsların və türklərin, ərəblərin və hindlilərin əsrlər boyu Avropa qəsbkarları tərəfindən soyulduqları göstərilir və sonra qeyd olunur ki, Rusiya respublikası və onun hökuməti – Xalq Komissarlar Soveti özge torpaqlarının tutulmasının əleyhinədir. Konstantinopol müsəlmanların əlində qalmalıdır (407, 5 dekabr 1917).

Sovetlərin Şərqi müsəlmanlarına çağırışı elə bir vaxtda qəbul edilmişdir ki, bu vaxt Türkiyə dövlətinin müsəlmanlar arasında böyük nüfuzu vardı. Türkiyə Qərbi ölkələri ilə müharibə vəziyyətindəydi, İngiltərə ilə Əfqanıstan barədə mübahisə edirdi.

Belə şəraitdə Sovetlərin xarici ölkələrdəki müsəlmanlara «qayğısı» müsəlmanları Qərbi imperializminə qarşı mübarizəyə qaldırmaq istəyi ilə bağlı idi. Burada incə bir siyasət aparılırdı. Məqsəd «daxili» müsəlmanlarla «xarici» müsəlmanları Qərbi qarşı bir cəbhədə birləşdirmək idi.

Onu da demək lazımdır ki, sovet liderləri İslam dininin təlimi məsələlərində naşı və səriştəsiz deyildilər. Bu işdə onlara Xalq Komissarlar Sovetinin nəzdindəki Millətlər Komissarlığının müsəlman əməkdaşları kömək edirdilər. Bolşeviklər bilirdilər: İslam dünya dinləri içərisində ən gənc dindir, möhkəm və güclüdür. Başqa dinlərdə etik-mənəvi (ruhi) cəhətlər üstünlük təşkil etdiyi halda, İslamda həm də vətəndaşlıq-siyasi məzmun da vardır. Belə ki, şəriət müsəlmanların bütün həyat normalarını idarə edir. Ona görə də «onunla mübarizə çətin və mürəkkəbdir».

Müsəlman ruhaniləri qeyri dinlərin başçılarından daha sarsılmaz və dəyanətli idilər. Onlar öz məscidləri ilə daha sıx bağlı idilər. Məsələn, bir məscid 700-1000 adama xidmət etdiyi halda, pravoslav kilsəsi on-on beş min adamın ibadət yeridir. Mollaların funksiyası daha geniş və əhatəlidir nəinki keşişlərin. Bundan başqa, mollalar seçilirlər, keşişlərsə təyin olunurlar.

Başqa tərəfdən, son yüzillikdə müsəlman xalqlarının sosial-iqtisadi tərəqqisi də antiislam təbliğatında ehtiyatlı olmağı diqtə edirdi. XX əsrin iyirminci illərində yer üzündə 300 milyon müsəlmanın olması (indi bir milyardı çoxdan ötüb) və onların sayca çox sürətlə artması da az əhəmiyyət kəsb etmirdi.

Bütün bunlar Sovetləri müsəlman aləmi ilə ehtiyatlı, tədbirlə olmağa məcbur edirdi.

Lakin bu 2 siyasət müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Bolşeviklərin ayağı yer tutduqca, sovet hakimiyyəti möhkəmləndikcə, keçmiş Rusiya imperiyasının əraziləri yarızır, yarıxoş qaytarıldıqca dinə qarşı münasibət də dəyişilir, başqalaşır...

Bolşevik rəhbərlərinin İslam dininə ehtiyatlı yanaşmasının siyasi motivləri də var idi. Onlar İslam dünyasının Antantaya qarşı mübarizədə rol və əhəmiyyətini bilir və bundan öz xeyirləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Nəhayət, buna nail oldular da.

Sovet hakimiyyəti çox sürətlə – bir tərəfdən, özünün təbliğat maşınının gücüylə, digər tərəfdən isə, yaratdığı Qızıl Ordusunun süngüsüylə daxildəki müsəlman ölkələrini – Azərbaycanı, Şimali Qafqazı və b. öz pəncəsinə keçirdi.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda milli, qanuni hakimiyyət olan Azərbaycan Demokratik Respublikası devrildi və sovet hakimiyyəti quruldu. Bolşeviklər ilk gündən etibarən Azərbaycanda da Sovet Rusiyasının iqtisadi, ictimai və sosial səciyyəli qanunlarını həyata keçirməyə başladılar. Demək olar ki, Rusiyanın ictimai-siyasi quruluşu Azərbaycana köçürüldü. Buranın siyasi-ictimai həyatı Şimaldan gələn layihə və qərarlar

əsasında quruldu. Özü də ilk növbədə iqtisadiyyat sahəsində əsaslı dəyişikliklər edildi: neft sənayesi, balıq vətəgələri milləşdirildi.

Azərbaycan Xalq Komissarlar Soveti daxili işlər, xarici işlər, hərbi-dəniz işləri, ədliyyə və əmək, ticarət, ərzaq, maliyyə, maarif, poçt və teleqraf, yollar, səhiyyə və xarici ticarət xalq komissarlıqlarının fəaliyyətini birləşdirirdi.

Dalğa güclü və hər tərəfdən gəlir, ağına-bozuna baxmadan qarşısına nə keçirdisə – keçmişin nəyi vardısı, yaxşı-pisliyinə varmadan əzib məhv edir və kənara tullayırdı.

Bolşeviklər Rusiyada olduğu kimi, Azərbaycanda da xalqın nəyi vardısı, əlindən almaqla kifayətlənmir, onun mənəvi-etik dəyərlərinə də hücum edirdilər. Ancaq əvvəlcə çox ustalıqla iş görməyə başladılar. Xüsusən də dini məsələlərdə...

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ən mühüm tədbirlərindən biri aqrar məsələnin həll edilməsi idi. Aqrar məsələsinin həllində torpağın kəndlilərə verilməsindən istifadə edib, dini məsələlərdə məkrli niyyətlərini büruzə verdilər.

1920-ci il mayın 5-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi bəy-xan və vəqf (din başçıları) torpaqlarının müsadirə edilib, heç bir ödənc alınmadan kəndlilərin istifadəsinə verilməsi haqqında dekret imzaladı. Dekretə deyilirdi: «Xanların, bəylərin, mülkədarların bütün torpağı, habelə bütün monastır, kilsə, vəqf və məscid torpaqları bütün öz iş heyvanları və avadanlığı ilə birlikdə heç bir ödənc (açıq və ya gizli) alınmadan torpaqdan bərabər istifadə prinsipi ilə zəhmətkeş xalqa verilir» (238, v. 4).

Bu dekret, sözün həqiqi mənasında, hücum xarakteri daşıyırdı. Dindarların, monastır və məscid torpaqlarının bəy-xan torpaqları ilə birgə müsadirə edilməsi bir pərdə idi, siyasət idi. Ona görə ki, bolşeviklər yaxşı bilirdilər ki, xalq, camaat, əl-əlxüsüs müsəlmanlar məscid torpağına nəinki sahib olmağa razılıq verməz, lap acından ölsə belə ona gözünün ucu ilə də baxmaz.

Bunu yaxşı bilən Sovetlər dekretin yerinə yetirilməsi üçün şərt də qoydular: dekretin həyata keçməsinə kim mane olsa, o adamlar zəhmətkeş xalqın açıq düşməni sayılacaq və qanundan kənar hesab ediləcək.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanda heç bir kəndli məscid torpağına ayaq basmadı. Sonralar biz görəcəyik ki, bunun üstündə nə qədər adam həbs olunub, məhrumiyyətlərə düçar oldu.

Bu dekreti həyata keçirmək və torpağı, habelə avadanlığı mütənasib bölmək üçün müvəqqəti qəza və kənd torpaq komitələri haqqında əsasnamə hazırlandı. Komitələrin vəzifəsi bütün mülkədar, vəqf, məscid, monastır və kilsə torpaqlarını dərhal xüsusi şəxslərin əlindən almaqdan ibarət idi.

Göründüyü kimi, sovetləşmənin ilk günlərindən dindarların sıxışdırılması başlanmışdı. Əvvəlcə iqtisadi cəhətdən sıxışdırma ön plana çəkildi ki, bu da gələcəkdə dinə və dindarlara ediləcək geniş hücum üçün zəmin yaradırdı.

Ancaq hələ də ehtiyat edilirdi. İmperializm, xüsusən də İngiltərəyə qarşı mübarizədə İslamın gücündən istifadə etmək ehtimalı bolşevik siyasi xadimlərinə aydın idi.

1920-ci il sentyabr 1-də Bakıda Şərq xalqlarının birinci qurultayı açıldı. Qurultayda 38 xalqı təmsil edən 2 mindən artıq nümayəndə iştirak edirdi. Qurultayda Azərbaycanın, Gürcüstanın, Ermənistanın, Şimali Qafqaz xalqlarının, Krımın, Başqırdistanın, Kalmık respublikasının, Türkünstanın, Buxaranın, Xivənin, Türkiyənin, İranın, Əfqanıstanın, Çinin, Hindistanın nümayəndələri var idi. Qurultaya həmçinin Böyük Britaniyadan, ABŞ-dan, Macarıstandan, Polşadan, Yunanıstandan, Rumıniyadan, Yaponiyadan, Avstriyadan və digər ölkələrdən nümayəndələr dəvət olunmuşdu. Qurultayın əsas iştirakçıları müsəlmanlar idi (2, s. 508).

Yeddi gün davam edən qurultay azadlıq və istiqlaliyyət

uğrunda mübarizədə Şərq xalqlarının birliyinin zəruri olduğunu göstərdi.

Sovet rəhbərləri Şərq xalqlarının birinci qurultayından siyasi məqsədlər üçün istifadə etməyə çox maraqlı idilər və müəyyən mənada buna nail də oldular. Belə ki, müsəlman nümayəndələri özlərinin düşar olduğu bələların səbəbini Qərb imperializmindən görür, onun ünvanına tənqidi fikirlər söyləyir, kütlənin diqqətini bu istiqamətə yönəldirdilər(366, 17 avqust 1923).

Bu bir tarixi həqiqətdir ki, o vaxt Qərb imperializmi, ələl-xüsüs İngiltərə, demək olar ki, bütün Şərqdə, ən çox da müsəlman ölkələrində at oynadırdı, silah gücünə həmin ölkələri öz təsir dairəsinə salmışdı. Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Hindistan xalqları ingilis zülmünə qarşı mübarizəyə qalxmışdılar. Şərq xalqlarının bu əhval-ruhiyyəsini yaxşı bilən sovet rəhbərləri əllərinə düşən təbliğat imkanından bacarıqla istifadə edirdilər.

Qurultay qeyd etdi ki, «İslamın birinci düşməni İngiltərədir, ona görə ki, o, yüz milyonlarla müsəlmanı əsarət altında saxlayır». Onların, yəni müsəlmanların azadlığa çıxması üçün həmin ölkələrin Sovetlər ilə ittifaqı gərəkdir (341, 28 may 1923). Bu səbəbdən də hər bir din müsəlman həmrəyliyi naminə bütün müsəlmanları – din qardaşlarını azad etməkdə Sovetlərə kömək etməlidir. Bolşevik təbliğatı bu işdə dindarlardan, xüsusiən mollalardan geniş istifadə etməyə başladı.

Müsəlman ölkələrində mitinqlər keçirilir, Sovetlərlə həmrəylik şüarları səslənirdi. Sovet mətbuatı isə bunları çox geniş işıqlandırır. Bu təbliğat işində azərbaycanlı dindarlar da fəal iştirak edirdilər. Onları başa düşmək çətin deyildi. Allahın mömin bəndələri bolşeviklərin islama iman gətirənləri müdafiə etməsinə, onlara arxa durmasına inanır, bolşeviklərin vədini həqiqət kimi başa düşürdülər. Və bu inamı məntiqi nəticəsi dindarlının çıxışlarında özünü büruzə verirdi:

«Biz müsəlmanlar belə şəraitdə bütün qüvvə və bacarığımızı

Sovet Federasiyasının möhkəmlənməsinə sərf etməli, ölkənin müdafiəsi üçün canımızdan da keçəmyə hazır olmalıyıq. Xüsusən biz azərbaycanlılar Sovet Vətəninə – Azərbaycanın qüvvətlənməsi naminə çalışmalıyıq» (7, s. 373).

Əlbəttə, azərbaycanlı din xidmətlərinin belə çağırışları ürək-dən gələn, saf niyyətli çağırışlar idi.

O vaxtlarda Sovetlərin müdafiəsi məqsədilə çağırılan antiimperializm mitinq və yığıncaqlarında Azərbaycanın tanınmış din xadimlərindən şeyxülislam molla Ağa Əlizadə, Mir Məhəmməd Kərim, Mir Cavad, molla Abdul Rauf, molla Məlikzadə, Ziyaəddin Mehdi Əlizadə və b. fəal iştirak edirdilər.

Bu barədə təkcə Azərbaycan respublikasının mətbuatı deyil, həm də qonşu Gürcüstan respublikasının qəzetləri də yazırdı (366, 17 avqust 1923).

Antiimperialist xarakterli çağırışlara təkcə Azərbaycanda yox, SSRİ-nin digər türk-müsəlman xalqlarının dindarları da qoşulurdular. Bu respublikaların dindarları da öz dinlərini imperializmdən qorunmaq üçün lap yaxa cırırdılar. İmperializm isə artıq uzaqlarda idi.

Hətta Sibir müsəlmanları da bu çox cür hərəkət edirdilər(158, 15 mart 1921).

Bütün bu çağırışlar, çıxışlar bir daha onu göstərir ki, bolşeviklər SSRİ-də islama qarşı aparacaqları müharibəni çox ehtiyatla və tələsmədən başlamaq istəyirdilər.

Bunun nəticəsi idi ki, müsəlmanlara dini məsələlər üzrə hüquqi təşkilat yaratmağa icazə verildi. Özü də bu hüquqi orqanlar hər respublikanın milli xüsusiyyətinə uyğun olmalı idi.

Bununla yanaşı, ölkədə din əleyhinə təbliğat günü-gündən genişlənirdi. 1922-ci ildə Xalq Komissarlığının milli məsələlər üzrə idarəsi müsəlman əhalisi içərisində din əleyhinə təbliğatı genişləndirmək və daha da səmərəli nəticələr əldə etmək üçün tədbirlər planı işləyib hazırladı. Müsəlman əhalisi ateizm təb-

liqatı ideyalarını qəbul etmək, bu ideyalara uyğunluq baxımından kateqoriyalara ayrıldı. Bu məsələdə müsəlman xalqlarının inkişaf səviyyəsi nəzərdə tutulurdu. Xalqın yetkinlik meyarı aşağıdakı amillərlə ölçülürdü: sənayenin inkişafı, proletarlaşmanın səviyyəsi, dövrü mətbuatın qədimliyi və bir də xalqın həyat tərz. Yəni onun oturmaq və ya köçəri həyat sürməsi. Milli komissarlığa görə, köçəri həyat keçirən tayfalar dini fanatizmə daha zəif meyllidirlər. Komissarlığın mütəxəssisləri ateizm baxımından yetkinlik dərəcəsinə birinci yeri Volqaboyu tatarlarına, axırıncı yeri isə özbəklərə vermişdilər. Azərbaycan Tataristan, Başqırdistan, Qırğıstan və Krımdan sonra beşinci yeri tuturdu (354, s. 42).

Beləliklə, ateizm qəbul etmək nöqteyi-nəzərindən ən geri qalan Orta Asiya respublikaları (Qırğızstandan savayı) sayılırdı. Ona görə də bu regionda yaşayan müsəlmanlara dini hüquqi cəhətdən himayədarlıq edilirdi. Bunun nəticəsi idi ki, Orta Asiya respublikalarının konstitusiyalarında dinə zidd təbliğat barədə heç bir xüsusi maddə yox idi.

Azərbaycana gəldikdə isə məsələ başqa cür idi. Respublikanın 1921-ci ilin yayından qəbul edilmiş ilk konstitusiyasına məscidin dövlətdən ayrılması barədə xüsusi maddə salınmışdı.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Milli komissarlıq ateizm ideyalarını mənimsəmək baxımından Azərbaycanı beşinci yerə salmışdı, di gəl ki, antidin mübarizəsində respublikamız birinci yer uğrunda «yarışa» qoşula bilərdi. Çünki Azərbaycanda ilk mətbuat orqanı 1875-ci ildə yaradılmışdı. Bakı isə bir sənaye şəhəri kimi keçən əsrin ortalarından sürət götürmüşdü və burada fəhlə sinfi də çoxdan formalaşmışdı. Üçüncü şərt də Azərbaycanda mövcuddu – kəndin köçəri tayfaları az deyildi.

Məlum məsələdir ki, ateizm ideyalarını qəbul etməkdən ötrü nəzərdə tutulan «kamillik» dərəcəsi ilə ölçüldə bütün yuxarıda sadalanan şərtlərin heç bir əsası yox idi. Azərbaycan xalqı, bütün

üstün cəhətlərinə baxmayaraq, çox dindar xalq idi. O öz kökündən heç vaxt ayrılmamışdı. Ancaq bu xalqın dindarlığı sadəcə olaraq nümayişkaranə səciyyə daşıyırdı. Ola bidsin cəmiyyətin bəzi üzvləri dini adət-ənənələrin, mərasimlərin yerinə yetirilməsindən kənarda qalırdı, lakin bu o demək deyildi ki, o adamlar öz dinini-imanını danır, onu inkar edirdilər. O adamlar dinin tələb etdiyi səviyyədə ibadətlə məşğul olmasalar da, İslamın bütün qayda-qanunlarını bilir, onları qəbul edir, allaha inanırdılar. Bu inam isə onların mənəvi və etik baxışlarının əsasını təşkil edirdi.

Və təbiidir ki, Azərbaycan sovetləşəndə xalqımızın özünə məxsus inamı vardı. Bu inam dünyası xalqın əsrlər boyu tapındığı, bütün varlığı ilə bağlandığı İslam dini idi. İctimai-siyasi quruluş dəyişsə də, xalqın mənəvi dəyərləri sabit qalmışdı. Bolşevik rəhbərlərinin dönə-dönə verdiyi vədlər də bir qənaət yaratmışdı ki, xalq bu sahədə özünü azad və toxunulmaz hiss etsin.

Təəssüflər olsun ki, belə olmadı. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra iqtisadiyyatda, siyasətdə və mənəviyyatda da «inqilab» irəli sürüldü və bu, bütün cəbhə boyu hücum xarakteri aldı. Bu hücumda din əleyhinə mübarizə bolşeviklər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Faktlar göstərir ki, sovetlərin hakimiyyəti möhkəmləndikcə onların xalqlara vəd etdikləri azadlıqlar unudulur, əsrlər boyu saxlanan, nəsildən-nəsilə ötürülən mənəvi-etik dəyərlər üstündən bilmərrə qələm çəkilir, amirlik, avtoritar tədbirlər həyata keçirilirdi.

Bolşevik fikrincə, din elə mühüm sahədir ki, o, özülünə qədər məhv edilməlidir. Proletar mədəniyyətinin və ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Maksim Qorki əbəs yerə deməmişdi: «İnqilabçı proletariat yalnız kinlə yaşamamalıdır, nifrət etməməlidir... bir həqiqət vardır, bu həqiqət köhnə dünyaya nifrət etməkdir» (197, s. 13).

Hər şey aydındır. Sovetlərin təbliğat maşını yalnız bir istiqamətdə – keçmişə nifrət istiqamətində hərəkət edirdi.

Bolşeviklər müsəlman ölkələrini ümumi zəncirin ayrı-ayrı halqalarına döndərdikdən sonra, yəni sadələvh müsəlmanları öz yağlı dillərinə inandırıb, onları ellikcə sovet bayrağı altına yığıdından sonra əsl əməllərinə başladılar.

Keçmişə nifrət, keçmişdən nə qalıbsa məhv etmək, onlara «köhnəlik» adı verib, üstündən qara xətt çəkmək! Yeni proletar mədəniyyəti, proletar incəsənəti, proletar ədəbiyyatı, hətta yeni proletar dini yaratmaq!

Sovetlərin şüarı belə idi. O dövrün təbliğatında bir tendensiya da mövcuddu: keçmişdən nə qalıbsa hamısına, hətta xalqın uzunəsrlilik adət-ənənələrinə də dini don geydirmək, hər şeyi xürafat kimi qələmə vermək! Bolşevizmin antidin təbliğatı genişləndikcə xalqların doğma dinlərinə qarşı hücumlar da güclənirdi. Dinə qarşı mübarizədə təbliğat və hücum qoşa qanad idi.

Azərbaycanda da bu «qoşa qanad» fəaliyyət göstərirdi. Materializm prinsipi həyat prinsipi olmuşdu. Hamını inandıрмаğa çalışırdılar ki, hər şeyin fəvqündə dayanan bir ideya var, o da materializmdir. Yeni nəslə də bu ruhda – materializm ruhunda tərbiyə etmək günün vacib məsələsidir.

Sovet liderləri dinə qarşı mübarizədə lap əvvəldən istər şəhərdə, istərsə də kənddə yoxsul təbəqələrdən – fəhlə və yoxsul kəndlilərdən istifadə etməyə çalışırdılar. Niyə? Ona görə ki, bu təbəqə narazıydı, əlində heç bir şey yox idi. Onu şimikdirmək, ona nəşə vermək, sonra da onun əliylə istədiyini etmək! Bu üsuldən bolşeviklər, demək olar ki, bütün məsələlərdə istifadə etmişdilər. Sınaqdan çıxmış üsul idi bu üsul...

1920-ci il noyabrın 29-da Azərbaycan İnqilab Komitəsinin dekretinə əsasən yerlərdə yoxsul komitələrinin fəaliyyəti genişləndirildi. Bu iş AK/b/P-nin II qurultayından sonra başlandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci il sentyabrın 23-də kənd yoxsul komitələrinin təsis edilməsi haqqında dekret qəbul etmişdi. Dekretdə deyilirdi: «Əsl

zəşmətkeş kəndliləri təşkil etmək, onları tufeyli, istismarçı ünsürlərdən ayırmaq və yerlərdə kənd hakimiyyətinin seçkili orqanlarını - kənd deputatlar Soveti seçilənə qədər Azərbaycan SSR fəhlə-kəndli hökumətinin siyasi orqanlarını yaratmaq məqsədilə kəndlərdə... kənd yoxsulları komitələri seçilir»(8, s. 261).

AK/b/P II qurultayı kənd yoxsul komitələrinin rolunu genişləndirmək üçün qeyd etmişdi ki, kənddə dərin təbəqələşmə dövründə inqilab komitələri ilə sovetlər arasında bir vasitəçi orqan - yoxsul komitələri yaradılmalıdır (7, s. 365).

Yoxsul komitələri qəzalarda Sovetlər təşkil edilməsi üçün şərait yaratmaqla bərabər, mülkiyyətçini mülkiyyətindən məhrum etmək ixtiyarına malikdi. Onlara geniş səlahiyyətlər verilmişdi. Bir sözlə, yoxsul komitələri yerlərdə dövlət aparatı vəzifəsini icra edirdilər.

Kənd yoxsul komitələrinə yalnız yoxsullar və ortabablar seçilə bilərdilər, başqaları, o cümlədən din adamları seçkilərə buraxılmırdı.

Yoxsul komitələrinə tapşırılmışdı ki, kənddə keçmiş bəyxanların, mülkədarların, həmçinin monastır və məscidlərin bütün torpaqlarını təcili olaraq zəbt etsinlər. Həm də təkcə torpağı yox, bütün kənd təsərrüfatı alətlərini, bağ-bağçaları, üzüm sahələrini də hakəza. Sonra da taxıl və ərzaq ehtiyatlarını onların əlindən alsınlar. Bu hələ hamısı deyildi.

Məlumdur ki, pravoslav kilsələrində müsəlman məscidlərindən fərqli olaraq xeyli qiymətli əşyalar vardı ki, dini mərasimlər zamanı onlardan istifadə olunurdu. 1922-ci ildə (aprel ayında) AK/b/P MK ölkədəki aclığı bəhanə edərək, bütün kilsələrdəki qiymətli əşyaların zəbt edilməsi haqqında qərar qəbul etdi (238, v.40). Həmin qərarda həmçinin qeyd olunurdu ki, «məscidlərdə qiymətli şeylər (qızıl-gümüş) olmadığına görə oralarda zəbt edilmə aparılmasın»(238, v.40).

Ədalət naminə demək lazımdır ki, o illərdə Rusiyada və Ru-

siyadan cənuba, o cümlədən Azərbaycana gələn aclara dövlət xeyli yardım etmişdi. Ancaq belə çıxır ki, toplanan qiymətli əşyaların heç də hamısı yardıma sərf olunmamışdır. Sənədlərə nəzər salaq.

1922-ci ildə tanınmış bolşeviklərdən biri «dışından ötrü qızıl verilməsi barədə» MK-ya müraciət edir. MK katibliyində bu məsələyə baxılır. İki nəfər – S.M.Kirov və P.V.Çaqin əleyhinə, L.Mirzoyan və E.Xanbudaqov lehinə səs verir. Səsvermə zamanı fikir ayrılığı olsa da, qızıl verilməsinə icazə verilir (346, 16 mart 1993).

Başqa bir misal. Elə o illərdə bərbad halda olan iqtisadiyyatın bərpası üçün külli miqdarda sərmayəyə ehtiyac olduğu halda, respublikanın partiya rəhbərliyi 1923-cü ilin aprelində pasxa bayramı vaxtı antidini təbliğatdan ötrü AK/b/P Bakı komitəsi və AKGI MK-na 35 milyard rubl vəsait ayrılması üçün sərəncam vermişdir (346, 16 mart 1993).

Din əleyhinə mübarizə formalarından biri də gənc nəslidindən uzaq salmaq idi.

Sovet hakimiyyəti qüvvətləndikcə dinə qarşı mübarizə daha kəskin şəkil alırdı. Dini təsəvvürləri insanların beynindən çıxarmaq üçün yeni-yeni yollar axtarılır, qəti tədbirlər görülürdü. Azərbaycan partiya təşkilatı çalışırdı ki, ateizm təbliğatı gündəlik işə çevrilsin. Necə deyirlər, müsəlmanların dini məsələləri Azərbaycan partiya təşkilatının nəzər-diqqətindən qətiyyəən yayınmırdı.

1921-ci il sentyabrın 19-da Azərbaycan KP/b/P Siyasi bürosunun və Təşkilat bürosunun birgə iclasında «Müsəlmanlar içərisində partiya işi» adlı məsələ müzakirə edilmişdi (238, v.144). Burada qeyd olunurdu ki, yerlərdə türk (azərbaycanlı – M.Q.) əhalinin arasında partiya işini genişləndirmək lazımdır. Bəs bu «partiya işi» nədən ibarət idi? Bu iş yerlərdə – şəhər və qəsəbələrdə, kənd və obalarda kommunist təbliğatını gütlələr içərisində

yaymaq, mərkəzin qərarlarını onlara izah etmək, çatdırmaq idi. Bundan ötrü yerlərə, kənd rayonlarına mərkəzdən məsul adamlar göndərməli, müsəlmanlar bolşevik ruhunda tərbiyə edilməli idi.

Bolşeviklərin xalqın, millətin tərbiyəsinə belə populist münasibətinə nə ad verəsən? Guya mərkəzdən kimsə, hansısa bir bolşevik kəndə gedəcək və o, camaatı yığıb başa salacaq ki, islam dininin üstündən xətt çəkmək lazımdır və xalq da o dəqiqə onun sözünə əməl edib, minillik dinini atacaq, dönüb olacaq ateist. Hələ onu demirik ki, mərkəzdən gələnlərin az qala doxsan faizi savad cəhətdən təbliğat apardıqları adamlardan bir o qədər də fərqlənmirdi. Bəziləri isə partiyaya dərindən inansa da, partiya yolunda ölümə belə hazır olsa da, ya kəmsavaddı, ya da tamam savadsızdı. Nəticədə, belə adamlar kəndlərdə çox vaxt gülünc vəziyyətə düşürdülər.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, din əleyhinə mübarizə qətiyyəən səngimirdi, əksinə, günü-gündən daha da artırdı. Yerlərə gələnələr, daha doğrusu, göndərilənlər özləri ilə antidini plakatlar da gətirirdilər. Məsələn, «Şaxsey-vaxsey», «Şaxsey-vaxseydə kimlər iştirak edir?» adlı plakatlar 1920-ci ildə nəşr olunmuşdu (234, v.18).

O illərdə antidin fəaliyyətində «məxfi» qrifi altında göndərilən əmrlərdən, verilən tapşırıq və göstərişlərdən geniş istifadə edilirdi. Belə göstəriş və əmrlər əsasən Moskvadan gəlirdi.

1923-cü ilin iyulundan Azərbaycan Fövqəladə Komissarlığı SSRİ Dövlət Siyasi İdarəsinin 6 nömrəli məxfi sərəncamı əsasında «Azərbaycan SSR-də müsəlman dinini parçalamaq planı» hazırlamışdı. Bu plana əsasən müsəlmanlar içərisində dinin parçalanması, dağılması üçün Azərbaycanda şiə və sünni təriqətlərdən istifadə olunmalı idi. XKS və AK/b/P-nin azərbaycanlı rəhbərlərinə təklif olunmuşdu ki, onlar söhbət üçün sünni və şiə olan mollalardan, şeyxlərdən xeyli nümayəndə dəvət etsinlər. Təzyiq və yağlama (siyasətə bir bax) prinsipinə əsaslanan bu

söhbətin nəticəsi ondan ibarət olmalıydı ki, dindarlar kilsə və məscidin dövlətdən ayrılması barədə mətbuatda dərc olunmuş dövlət qərarı ilə tanış olsunlar. Bu söhbət zamanı möminlərə başa salınmalıydı ki, Azərbaycanda din azadlığı var və dindarlar təqib olunmur. Sonra onlardan tələb olunmalıydı ki, hamılıqla sovet hakimiyyətini müdafiə etsinlər.

Planda qeyd olunurdu ki, «əgər bu iş baş tutsa, müvəffəqiyyətlə getsə, bununla iki vəzifənin yerinə yetirilməsinin başlanğıcı qoyulacaqdır: bir tərəfdən, əgər bu çağırışa müsəlman dindarlarının şiə məzhəbli görkəmli nümayəndələri qol qoysalar, onda süni dindarların ya hamısı, ya da əksəriyyəti buna qarşı çıxacaqdır ki, bu da nəticədə bir-birinə düşmən olan şiələrle sünnilər arasındakı düşmənçiliyi daha da qızışdıracaqdır. Digər tərəfdən, bu çıxış şiə məzhəbli din rəhbərləri arasında daxili nifaq yaradacaqdır» (235, v. 34).

Belə parçalama, dağıtma işi pravoslav dini arasında da aparılırdı. Arxiv sənədləri sübut edir ki, bu iş Rusiyanın özündə çox uğurla həyata keçirilirdi. Orada patriarx Tixonla «yenilikçi» adlananlar arasında düşmənçilik alovlanmışdı...

İstər sovet dövlətinin mərkəzində, istərsə də ayrı-ayrı respublikalarda dinə qarşı mübarizədə hər cür forma və metodlardan istifadə edilirdi. Yerlərdə mərkəzin etibarını qazanmaq üçün lap dəridən-qabıqdan çıxır, «uğur» qazanmaqdan ötrü hər cür varianta əl atılırdı.

Azərbaycanda belə variantlardan biri bir qrup dindarı ayrı qrup dindar vasitəsilə ifşa etmək idi.

1923-cü il sentyabrın 29-da AK/b/P Siyasi şöbəsi yuxarıların göstərişini rəhbər tutaraq, azərbaycanlılar arasında din əleyhinə geniş kampaniyaya başlamaq üçün tədbirlər planı işləyib hazırladı. Bu plan MK katibliyi tərəfindən bəyanıldı və həyata keçirilməsi tövsiyə olundu. Həmin planın çoxlu bölmələrindən birində deyilirdi: «Bir çox təhlükəli din xadimlərini ifşa etmək

üçün müasir loyallıq, bitərəf mollalardan xüsusi büro yaradılsın» (236, v. 35).

Təbii ki, belə «mollalar» tapıldı və onlar geniş arenaya çıxarıldı.

Elə həmin ilin oktyabrın əvvəllərində AK/b/P MK katibliyinin müşavirəsində respublika Xalq komissarlığına din əleyhinə təbliğatı genişləndirmək tövsiyə olundu. AK/b/P MK-nın din əleyhinə komissiyasının qərarında deyilirdi: «Azərbaycanda din əleyhinə təbliğata kömək etmək məqsədilə 45 mollaın hər birinə bir kostyum verilsin» (237, v. 1).

Bundan bir neçə gün sonra AK/b/P MK-dan ASSR XKS-nə «məxfi» qırifi altında məktub göndərilir. Məktubda xahiş olunur ki, mollaların gizli çağırılacaq konfransı və iştirakçıların ehtiyatı üçün 100 çervon ayrılınsın (237, v. 1).

Deməli, bolşeviklər dinə qarşı yürüşlərində özlərinin köhnə metodlarından – həm leqal, həm də qeyri-leqal mübarizə formalarından istifadə edirdilər. Bu mübarizə global xarakter daşıyırdı.

Dil əleyhinə təbliğatı ardıcıl və daha keyfiyyətli aparmaq üçün 1924-cü ilin əvvəllərində – yanvarın 8-də AK/b/P Siyasi Bürosunun iclasında «Din əleyhinə təbliğatın aparılmasına dair» məsələ müzakirə edilir və nəticədə «Din əleyhinə komissiya» yaradılır (236, v. 1). Bu komissiyasının tərkibinə R. Axundov, Çağın və İ. Kasparov daxil edilir. Həmin il mayın 19-da komissiyasının iclası keçirilir və «məscidlərdə birinci dərəcəli sovet məktəblərini bitirmiş uşaqlara şəriət dərslərinin tədrisi» məsələsi müzakirə olunur.

Çıxış edənlər şəriət dərslərinin keçirilməsinin əleyhinə danışıqlar. İclasın qərarında Azərbaycan SSR-də buraxılmış səhvlərin, yol verilmiş tədris çatışmazlıqlarının Rusiyada və başqa yerlərdə yayılmaması üçün tədbirlər görülməsi tövsiyə olunur və qeyd olunur ki, elə edilməlidir ki, Azərbaycanda buraxılmış bu səhvlərdən digər regionların xəbəri olmasın (236, v. 1).

Burada bir həqiqəti göstərmək ictimai fikir tariximizdə cəşqınlığa səbəb ola bilər.

Sovetləşmənin ilk illərindən başlamış din əleyhinə mübarizə N.Nərimanov Azərbaycandan uzaqlaşdırıldıqdan sonra daha çox şiddətləndi. 1921-ci ilin yayında Azərbaycan partiya təşkilatına rəhbərlik S.M.Kirova həvalə ediləndən sonra respublikanın bütün dövlət aparatında gəlmələr – ermənilər, ruslar çoxluq təşkil etməyə başladılar. Yerli xalqa, onun adət-ənənələrinə yad baxışlar yarandı. Rəhbərlikdə olan azərbaycanlılar da təsir altında düşdülər, bir çox məsələlərdə öz xalqına biganə oldular, onlarda kommunist əqidəsi milli təəssübkeşliyə üstün gəldi. Çoxu S.M.Kirovun, S.Orconikidzenin, İ.Stalinin təbliğatına uyaraq, başdan ayağa milli, xalqi olan N.Nərimanova qarşı çıxdılar, ona böhtanlar atdılar, onu «xalqçı» adlandırdılar. Doğrudur, Nərimanov da bolşevik idi, lakin təmiz əqidəli, bəynəlmiləçi bir şəxsiyyətdi. O, öz doğma xalqını sevir, onun dilinə, adət-ənənələrinə hörmət edirdi. Nərimanov həqiqi sosializmin carçısı idi, bütün şüurlu həyatını vətənin azadlığı, xoşbəxtliyi uğrunda mübarizəyə həsr etmişdi.

Ancaq... çox-çox sonralar başa düşdü ki, aldanıb (202, s.10,12). Onda da artıq gec idi. O öz xalqını, vətəninə təkcə öz gələcəndə yox, həm də öz aramızdakı dünyagirlərdən, mənəbpərəstlərdən qorumağı olurdı. Ondan hey Moskvaya imzasız məktublar yazırdılar. Və bu yazanların içərisində gəlmələrlə yanaşı, özümüzünkülər də var idi...

N.Nərimanov islam dininə münasibətdə də obyektiv mövqedə idi. O, mövhumatın, fanatizmin qəti düşməniydi. Ancaq bütövlükdə dinin əleyhinə çıxmırdı, dindarlara hörmətlə yanaşı, təbliğat işində inandırma metoduna üstünlük verirdi.

Sovet hakimiyyəti qələbə çaldıqdan sonra Rusiyada və həmçinin digər yerlərdə Qərbə həddən ziyadə aludəçilik meylləri vardı. Şərq bir növ kölgədə qalmışdı.

N.Nərimanov təkcə Azərbaycanı yox, bütün Şərqi düşünürdü. O öz məruzə və çıxışlarında Türkiyə, Əfqanıstan, Türkiyə, İran və digər şərq ölkələri ilə aparılan siyasətə xüsusi diqqət yetirirdi.

Şərq siyasəti yalnız xarici dövlətləri deyil, həm də sovet şərq respublikalarını da maraqlandırır. Sovet Şərqi xalqlarının öz müqəddəratını təyin etməsi problemi daha çox problemlər doğurmuşdu. N.Nərimanov bu məsələlərlə əlaqədar dəfələrlə V.İ.Leninlə danışmış, İ.V.Stalinə müraciət etmişdi. Türkiyəndəki vəziyyətlə bağlı yazırdı:

«Türkiyəndəki siyasətimizə mənə nə qədər əhəmiyyət verdiyimi məruzəmdən görmək olar ki, burada mən yol. Stalinə Genuyaya qədər yerlərdə özümüzün yaratdığımız nöqsanlarla tanış olmaq üçün mənəmlə birlikdə Türkiyəyə yola düşməyi təklif etdim»(202, s.5).

Bu haqda danışarkən Nərimanov xalqın dini hisslərinin təhqir edilməsini, ateizm təbliğatında dindarlara fərdi iş aparmaq əvəzinə zor göstərmək metodlarından istifadə hallarını nəzərdə tuturdu.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində və sonralar da özünü göstərən bu nöqsanlar Nərimanovu çox düşündürürdü. məruzəsində ürək ağrısı və hiddətlə yazırdı ki, onun olmamasından istifadə edən (bu zaman o, Genuyada idi) bəzi respublika rəhbərləri matəm günlərində «şaxsey-vaxsey» yürüşünü qadağan etmişlər. Nəticədə əsgərlərlə fəhlələr arasında toqquşma olmuşdur (202, s.5).

Nərimanovun fikrincə, ateizm təbliğatında inandırma və izah etmə metodu əsas götürülməli idi. O yazırdı: «Mən qəti olaraq repressiya əleyhinə idim, lakin bununla belə, biz məsəclərə gəlib, qara camaatı dilə tuturduq ki, küçələrdə özlərinə işgəncə verməsinlər. Bir nəticəsi oldumu? Qəti surətdə bildirirəm ki, nəticəsi oldu. Məsəcidə çox nüfuzlu bir molla bu günlərdə küçələrdə özlərinə işgəncə verənlərin hərəkətlərini

möhkəm tənqid etməyə başladı. lakin buna baxmayaraq, bu il özlərinə işgəncə verənlər oldu». Nərimanov daha sonra davam edirdi: «Dinə qarşı materialist kimi çıxış etmək bir şeydir, bu mərasimləri icra etməyi qadağan etmək məqsədilə silahlı qüvvə tətbiq etmək başqa şey» (202, s.6).

Nərimanov belə hesab edirdi ki, «ancaq vəzifə almaq xatirinə kommunizm ideyalarını yayanları» cəzalandırmaq lazımdır (202, s.6,7).

N.Nərimanov xalqın uzunəsrlik adət-ənənələrinə qarşı olduqca ehtiyatlı olmağı məsləhət görürdü. Müsəlman qadınlarının çadra örtməsinə qarşı kampaniya aparılanda o, təkidlə tələb edirdi ki, ictimai həyatın yeniləşməsi prosesində vaxtından əvvəl ifrata varıb, çadranı qadınların başından dartmaq lazım deyil, bunun acınacaqlı nəticəsi ola bilər – ər arvadını, ata qızını, qardaş bacısını öldürür (131, s.107). Təbiidir ki, xalqımızın bu böyük ictimai xadimi və yazıçısı azərbaycanlı qadınların ömrü boyu çadraya bürünməsinin əleyhinə idi. Lakin xalqının milli psixologiyasını yaxşı bildiyindən bu işdə ehtiyatlı olmağı, tələsməməyi tövsiyə edir və deyirdi ki, həyatın inkişafı özü tədricən köhnəliyin qalıqlarını aradan qaldıracaqdır (131, s.107).

Nə qədər ki, Nərimanov Azərbaycanda idi, o, xalqın milli hisslərinə həm özü hörmət edirdi, həm də başqalarını buna dəvət edirdi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Nərimanov XKS-in sədri olanda dəfələrlə Təzəpir məscidinə gedib, əsl müsəlman qaydası ilə orda bardaş qurub oturub, din xadimləri və dindarlarla söhbət etmişdir. Kütlələr içərisində həqiqi din xadimlərinin nüfuzunu Nərimanov yaxşı bilir və yeri gələndə bundan istifadə edirdi.

Vaxtı ilə Nərimanovu görən, onun çıxışlarını dinləyən yaşlı nəslin bir sıra nümayəndələri söyləyirdilər ki, bir çox məsələləri yoluna qoymaq üçün Nərimanov din xadimləri ilə görüşür, onlarla məsləhətləşirdi.

Bir dəfə o, Təzəpir məscidində dindarlar və camaat qarşısında çıxış edib, gənc azərbaycanlı oğlanlarını neft və digər sənaye sahələrində işləməyə çağırır. Deyir ki, qoy özümüzü işləsin, gənclərimiz sənətə, texnikaya, elmə yiyələnsinlər, belə olarsa, özlərlə ehtiyacımız olmaz. Sonra o bu iş üçün din xadimlərindən kömək etmələrini təvəqqə edir. Deyirlər ki, Nərimanovun həmin çıxışından sonra minlərlə gənc azərbaycanlı sənayenin müxtəlif sahələrində çalışmağa başladı. Əlbəttə, bu işdə bütün xalq kimi Nərimanova böyük hörmət bəsləyən din xadimlərinin rolu da olmuşdu.

Xatirələrdə deyilir ki, Nərimanov Azərbaycanın rayon və kəndlərində olanda da camaatla məscid həyatında görüşür, söhbət edir, yerlərdə əhalinin dərindən, istəyindən hali olurdu. Nərimanovun Gəncədə, Şuşada, Bakıda və başqa yerlərdəki məscidlərdə xalqla görüşü hələ də xatirələrdə yaşayır.

1921-ci ilin iyulunda N.Nərimanov vaxt tapıb, Lənkəran qəzasına yollanır. İyulun ortalarında Masallı şəhər cümə məscidinin qabağında görkəmli şəxsiyyəti, demək olar ki, bütün zəhmətkeş kütlə qarşılayır. Rayonun mötəbər ağsaqqallarından olan Şirəli Axundovun xatirələrində qeyd olunur ki, Nərimanov Lənkəran qəzasında təxminən bir həftə ərzində çoxlu şikayətçiye kömək etmiş, nəhaq həbs olunanları azad etdirmiş, məktəblərdə və məscidlərdə olmuşdur.

N. Nərimanovla bağlı digər xatirədə deyilir: «Nərimanov qızılağac limanından Qızılağac kəndinə, oradan da Prişibə kimi dəmir yolunun çəkilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Göstərirdi ki, bu, Lənkəran qəzasına böyük fayda gətirə bilər. Təəssüf ki, həmin vacib işin təşkilinə qara qüvvələr mane oldular.

Bütün bu keyfiyyətlərinə görə ki, doğma xalqı Nərimanovu sevir, onu qiymətləndirirdi. S.M.Kirov Azərbaycana birinci katib gəldikdən sonra daşnak sərkisilər, mirzoyanlar, akopyanlar onun mərkəzə – Moskvaya yaxın olduğunu hiss edib, ona yaltaqlanmağa başladılar. Min təəssüflər olsun ki, bəzi azərbay-

canlı partiya-dövlət rəhbərləri də onların kampaniyasına qoşuldular. Nə qədər ki, doktor Azərbaycandaydı, o, daşnakların və onların əlaltılarının əl-qol açmasına imkan verirdi. Nərimanov Moskvaya keçəndən sonra bura sanki Azərbaycan ölkəsi yox, qeyri-müsəlman, həm də çox qarışıq bir diyar idi. Rəhbər orqanlara ermənilər, ruslar və başqa millətlərin nümayəndələri irəli çəkildilər. Bakı partiya Komitəsi sanki irsi olaraq ermənilərin adına yazılmışdı: Mikoyan, Sərkis, Mirzoyan...

Sonralar N.Nərimanov MK-ya göndərdiyi məktubunda çox haqlı olaraq yazırdı: «Bakının katibi... çox güman ki, Mirzoyandan sonra Kasparov olacaq və i.a.»(202, s. 31).

S.M.Kirov daşnak-kommunist ermənilərə inanır, azərbaycanlıların milli məniyyətinin təhqir olunmasına nəinki göz yumur, hətta şərait də yaradırdı.

İslam dininə qarşı mübarizə altında Kirov-Mirzoyan kampaniyası Azərbaycanı və onun xalqını simasızlaşdırmaq siyasəti yeridirdi. Bu kampaniyadakılar hər sahədə olduğu kimi, dini məsələlərdə də yerli əhalinin spesifik xüsusiyyətlərini, milli ənənələrini, psixoloji amillərini nəzərə almır, Rusiya şəraitində, bəlkə də, uyğun gələn qayda-qanunları mexaniki şəkildə Azərbaycanda tətbiq edirdilər.

1924-cü ildə Bakıda «Allahsızlar cəmiyyəti» təşkil edildi. Bu cəmiyyət guya zəhmətkeşləri mənəvi cəhətdən azad etmək, onları dinin zəhərindən xilas etmək uğrunda fəal mübarizə aparmaq üçün yaradılmışdı.

Sonra bu cəmiyyətin kənd yerlərində şöbələri peyda oldu. Cəmiyyət müntəzəm surətdə mühazirələr, disputlar keçirir, kurslar, kitabxanalar təşkil edirdi. 1926-cı ildə Cəmiyyətin Bakı bürosu yanında Azərbaycan dilində üç aylıq axşam kursları – dinə qarşı mübarizə kursları açdılar (8, s.454).

Müsəlmanlara qarşı bundan da iyirənc, yabançı, despotik bir hərəkət təsəvvür etmək çətindi!

Təbii ki, həmin cəmiyyətə azərbaycanlıları cəlb etmək qeyri-mümkündü. Yaşlı nəsiləndən olanlar danışılar ki, müsəlmanlar «Allah-sızlar cəmiyyəti»nin üzvlərinə küçədə də rast gələndə yollarını dəyişir, başqa səmtə gedirdilər. Çox az barmaqla sayılan azərbaycanlı o cəmiyyətlə əlaqə saxlayırdı. Əslində cəmiyyətin üzvləri, demək olar ki, yalnız xristianlardan ibarət idi. Ancaq «Allahsızlar cəmiyyəti»ni respublikamızda bərqərar edənlərin əsas niyyəti yerli əhali arasında fəaliyyət göstərmək idi. Deyəsən, daş qayaya rast gəlmişdi...

Onu da demək lazımdır ki, dinə qarşı mübarizənin ön sirlərində kommunistlər və komsomolçular gedirdilər.

1929-cu il aprelin 9-da AK/b/P MK Bakı Komitəsi ilə birlikdə «Məişətdəki dini qalıqlara qarşı mübarizə» (çadranın, papağın atılması və s.) ilə bağlı məsələ müzakirə etdi. Məruzəçi L.Mirzoyan idi. Burada söhbət islam dininə qarşı mübarizədən gedirdi. Çadradan da, papaqdan da azərbaycanlılar və digər müsəlmanlar istifadə edirdilər. İşə bax ki, müsəlman dini və geyimi haqqında Mirzoyan (!) məruzə edirdi.

Qəbul edilmiş qərarla göstərilirdi ki, türk kəndlilərinin «Allahsızlar cəmiyyəti»ndə iştirak etməməsi bağışlanmaz nöqsandır. Təxirə salınmadan qabaqcıl ictimaiyyətçilərdən, kolxozçu kommunist və komsomolçulardan kəndlərdə cəmiyyətin şöbələrini yaratmaq lazımdır» (245, v. 81).

Buradan bir daha görünür ki, «Allahsızlar cəmiyyəti»nin yerli əhali arasında fəaliyyəti heç cür alınmırdı. Elə buna görə də bu vəziyyət Kirov-Mirzoyan kampaniyasını bərk əsəbləşdirirdi.

Bu dövrdə bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da kənddə kollektivləşmə prosesi gedirdi. Bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da kollektivləşmə dinə qarşı mübarizə ilə müşayiət olunurdu (245, v. 82).

Həmin cəmiyyət sonra «Mübarizə allahsızlar cəmiyyəti»nə çevrildi. İş elə qələmə verilirdi ki, guya din sinfi düşmənin so-

nuncu dayağıdır. Kənddə sinfi düşməne qarşı mübarizə çadraya qarşı mübarizə ilə eyniləşdirilirdi. Plenumun qərarında göstərilirdi: «Bütün kəskinliyi ilə qeyd etmək lazımdır ki, çadra sinfi mübarizənin əsas sahələrindən biridir və bu cəbhədə sosializmin hücumunu gücləndirmək lazımdır. Çadra arxasında sinfi düşmənlərimiz olan qolçomaqlar, nepmanlar, mollalar və müsavatchılar dayanırlar...» (131, s.106,107). Halbuki bir daha qeyd etməyi lazım bilir ki, inqilabın ilk illərində N.Nərimanov Azərbaycan qəzalarına səfər zamanı əsasən məscidlərdə kəndlilərlə, zəhmətkeşlərlə görüşmüş və onların qarşısında çıxış etmişdir.

Bolşeviklərə görə, sinfi mübarizənin kəskinləşdiyi şəraitdə antisovet qüvvələr daha fəallaşır. Onların ideoloji gücü ədəbiyyat, musiqi, din və s. Onlar proletariyatın hücumunu dayandırmağa, mədəniyyətdə, ideologiyada və məişətdə əks-hücuma keçməyə hazırlaşır.

Buna görə də AK/b/P kapitalist və feodal elementlərindən olan şəriətə, məscidə, çadraya, papağa və s. qarşı sosialist hücumu aparmaya bilməz (245, v. 82).

Qərarla göstərilirdi ki, çadranın atılması üçün tədbirlər gücləndirilməlidir. Belə hesab edilirdi ki, yerlərdə çadraya qarşı tədbirlər sinfi düşmənlərin – qolçomaqların, dindarların və digər burjua qalıqlarının müqavimətinə rast gəlir.

O dövrün çoxsaylı sənədlərinə diqqət yetirib, onlara bu günün gözüylə baxanda təəccüb edirsən ki, sadəcə bir örtük olan çadraya bolşeviklər az qala canlı sinfi düşmən kimi baxırmışlar. Guya çadra, ya da papaq sovet hökumətinə yabançıdır və sovetləşmənin möhkəmlənməsinə əngəl ola bilər, hətta hökumətə qarşı əks-hücum da hazırlaya bilər.

Buna «gülüncdür» demək də azdır, acıyır insan o dövrdə yaşayanlara...

Azərbaycanın işıqlı fikirli ziyalıları nəinki iyirminci illərdə, hətta orta əsrlərdə belə dini xürafatı tənqid etmiş, dini don

geydirilmiş adətlərə, insanların, xüsusən də qadınların müti vəziyyətə salınmasına qarşı çıxıblar. O işıqlı fikirli adamlar təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Şərqdə qadınların kişilərlə bərabər hüquqlu olmasını istəmişlər. Onlar inandırıcıdılar ki, qadının isməti, namusu çadradan ibarət deyildir. Çadra bir örtükdür. O heç bir qadına ismət, abır-həya, ləyaqət verə bilməz. Ancaq həmişə də inandırma metodundan, dünya sivilizasiyası fonunda bu məsələyə yanaşmışlar. Çadra örtməyin yaxşı adət olmadığını təlqin etmişlər. Xalqın zəkali adamları deyirdilər ki, bu dünya gör-götür dünyasıdır. Vaxt gələr qadın və qızlarımız çadranı tədricən atarlar...

Bolşeviklər isə çadraya siyasi rəng verir, ona sinfi düşmən kimi baxırdılar. «Çadra bir sinif kimi ləğv olunmalıdır» deyirdilər. Kimin hətta ailəsində belə çadra örtən varsa, o ailə dindardır, deməli, sovet hakimiyyətinin düşmənidir (245, v. 87).

AK/b/P MK-nın məlum qərarında daha sonra göstərildi ki, kənddə sinfi mübarizənin aparılmasına dini təşkilatlar, dindarlar, az şüurlu kəndlilər mane olurlar. Məscidlər antisovet işi aparırlar. Dindarlar qolçomaqlarla birləşib, sovet hakimiyyəti əleyhinə qızgın təbliğat aparırlar. Çadranın atılmasına da onlar mane olurlar.

MK-nın qərarında yerlərdə, xüsusən də kəndlərdə təbliğat işini gücləndirmək tələb olunurdu (245, v. 88).

Qərarla həmçinin o da göstərilirdi ki, çadranın atılmasında zordan istifadə edilməsindən çəkinməli, bu işdə tələsikliyə yol verilməməlidir. Burada siyasi tərbiyə işinin gücündən daha çox istifadə edilməlidir, adamları başa salmaq lazımdır ki, çadra keçmişin biabırçı qalığıdır. Çadra minlərlə qadını təhqir edir, onların mənliliyini alçaldır.

Qərarla ictimai yerlərdə komsomolçu gənclərin xuliqan çıxışları tənqid olunurdu (245, v.88).

Demə, bolşevik təbliğatı bəzi gəncləri o həddə gətirib

çıxarıbmış ki, onlar küçələrdə çadralı qadınlara hücum edir, onların çadralarını başlarından qaparaq, ya cırır, ya da ayaqları altına salıb tapdalayırmışlar.

«Allahsızlar cəmiyyəti»nin üzvləri mərkəzin təzyiqli tənqidindən «nəticə» çıxararaq, bir çox yerlərdə məscidlərə, müsəlman dindarlarına, kilsələrə hücumlar təşkil edirdilər. Nəticədə xalqın inam yerləri və oralarda ibadətlə məşğul olan dindarların şəxsiyyəti tapdalanır, təhqir olunurdu.

Təbii ki, belə hallar dindarların və camaatın narazılığına səbəb olurdu. Azərbaycanda islam dininin daha çox güclü olduğu ərazilərdə, məsələn, Gəncə, Lənkəran, Qaryagin, Bakı bölmələrində dindarların, din xadimlərinin etiraz çıxışları olurdu. Belə etiraz çıxışları isə hökumət tərəfindən sovet hakimiyyətinə qarşı antisovet çıxışlar kimi qələmə verilirdi. Guya o yerlərdə dindarlar «Müsavət», «İttihad» və s. partiya və təşkilatlarla birləşib, antisovet planlar hazırlayırmışlar.

Ona görə də qərarda belə çıxışlara qarşı barışmaz olmağa çağırılırdı (245, v. 87,88). Qərarda təkrar-təkrar qeyd olunurdu ki, din və onun törəmələrinə qarşı mütəşəkkil, mütəmadi, gündəlik mübarizə aparılmalıdır.

Bu qərarda «Allahsızlar cəmiyyəti» kəskin tənqid olunur, onların yarıtılmaz işləri göstərilirdi. Bu səbəbdən onların fəaliyyəti xüsusən əhalinin azərbaycanlılar hissəsində, dinin daha güclü olduğu kəndlərdə heç görünmür, ya da çox cüzdür. Həmçinin komsomolçuların, həmkarlar ittifaqlarının zəif işləri də qeyd olunurdu.

Əhali arasında müsəlman dindarlarının nüfuzunun azalması, antidini təbliğatın gücləndirilməsi üçün tədbirlər planı nəzərdə tutulurdu:

a) «Allahsızlar cəmiyyəti»nin işi gücləndirilməli, kəndlərdə onun qrup və şöbələri yaradılmalı, türk (Azərbaycan) dilində antidini məzmunlu kitabçalar nəşr olunmalı;

b) Komsomolçuların işlərini bu sahədə daha da fəallaşdırılmalı;

v) Partiya və komsomolun din əleyhinə birgə mübarizə aparmaları təşkil olunmalı;

q) Kəndlərdə kolxozçular, kasıblar və batraklar arasında işi gücləndirməli.

Bundan başqa, qərarda mətbuatın qarşısında da bu sahədə böyük vəzifələr qoyulurdu. «Yeni yol», «Kommunist», «Gənc işçi», «Bakinski raboçi» və s. qəzet və jurnallara tövsiyə olunur və tapşırılırdı ki, onlar din əleyhinə daha çox çıxış etsinlər, bilavasitə fəaliyyətlərini bu sahəyə yönəlsinlər.

İş o yerə gəlib çatmışdı ki, bolşeviklər böyük ədib və mühərrir C.Məmmədquluzadənin rəhbərlik etdiyi «Molla Nəsrəddin» jurnalını da bu yola çəkmək, hətta onun adını dəyişdirib, «Allahsızlar» jurnalı qoymaq, beləliklə 1906-cı ildən bütün Şərq dünyasında sevilə-sevilə oxunan bir jurnalı ucuzlaşdırmaq istəyirdilər. Ancaq heç bir zaman öz yolunu dəyişməyən, idealına xəyanət etməyən C.Məmmədquluzadə bu təklif və tapşırığı rədd edir (130, s.69).

C.Məmmədquluzadə onsuz da istər «Molla Nəsrəddin» jurnalında və istərsə də özünün misilsiz bədii əsərlərində xalqın içindəki yaramazları, şarlatanları, eyib və nadanlılığı öz kəskin sarkazmı və öldürücü satirası ilə ifşa etmişdi və edirdi. Böyük ədibin «mollaları» içərisində mollalar da vardı, seyidlər də, bəyxanlar da vardı, məmurlar da, inteligen ziyalılar da vardı, tacirlər də və s. Həyatın heç bir mənfi hadisəsi, yabançı xisləti bu yenilməz vətəndaşın nə gözündən yayınırdı, nə də qələmindən.

Ancaq C.Məmmədquluzadə dinsiz deyildi. O, islam dinindəki fanatizmi qəbul eləmir və onu tənqid edirdi. İslam dininə yaxşı bələd olan C.Məmmədquluzadə başa düşürdü ki, dinimizdə bir çox çatışmayan cəhətlər dinin yox, ayrı-ayrı din xadimlərinin günahıdır...

Məlum qərarda qəzet və jurnalların adı çəkiləndə birinci «Molla Nəsrəddin» gəlirdi.

Xatırlamaq yerinə düşər: C.Məmmədquluzadə bolşevik buyruğunda durmadığına görə ona qarşı iradlar, hücumlar 1925-ci ildən başlamışdı. O vaxt nə Nərimanov var idi, nə də silahdaşları. Ədib özü müdafiə edirdi özünü...

Nə Fövqəladə komissiyasının vahiməsi, nə bolşevik hədə-qorxusu, nə də «sovet gerçəkliyi» təbliğatı «Molla Nəsrəddin»i və onun yaradıcısını yolundan döndərə bilmədi.

Azərbaycanda, onun bütün hüdudlarında böyük bir kampaniya – çadranın atılması kampaniyası çox geniş fəaliyyətdəydi. Qəzetlər, jurnallar ardıcıl olaraq məqalələr, informasiyalar, şərhlər, söhbətlər, karikaturalar, məlumatlar dərc edirdi. Çadranın atılması kampaniyasının gedişi haqqında MK üçün mütəmadi məlumat-arayışlar hazırlanır, təqdim edilirdi.

Bu məlumatlardan birini burada şərh edək. 1929-cu ilin yayında Azərbaycan SSR üzrə çadranın atılması kampaniyasının gedişi haqqında Azərbaycan KP/b/ P MK-nın Rəyasət heyətinə məlumat verilmişdi. Məlumat A.Sultanova tərəfindən yazılmışdır. Məlumatda göstərilirdi: nə qədər ki, türk qızları çadranı tamam atmayıb, bu sahədə böyük iş görülməlidir. Xüsusən Lənkəran, Naxçıvan və Gəncə qəzalarında bu işi canlandırmaq üçün plan tutulmuş və plan üzrə iş aparılır. Başqa qəzalardan səhih məlumatlar yoxdur. Aqcaq hər yerdə mərkəzin irəli sürdüyü təkliflər bunlardır: 1) əvvəlcə partiya və komsomol üzvlərinin arvad və ba bacıları çadranı atmalıdır; 2) çadra məsələsi bütün partiya və komsomol özəklərində vaxtaşırı müzakirə olunmalıdır(251, vər 14).

Məlumatda daha sonra göstərilirdi ki, əgər belə olarsa, bu qəzalarda çadranın atılması planlı və sistemli gedəcəkdir.

Təkcə partiya, komsomol yox, sovetlər də çadranın atılması işinə cəlb edilirdi.

Məlumatda bildirilirdi ki, sovetlərin hesabat-seçki iclaslarında çadranın atılması geniş şəkil almışdır. Belə ki, həmin icaslarda onlarca, yüzlərcə türk qızı çadranı birdəfəlik atırlar.

Çadranın atılması sovetlərin hesabat-seçki yığıncaqlarında əsas məsələ kimi qoyulur və ötən ildə müqayisə olunurdu. Görülmüş tədbirlərin, aparılmış təbliğat və təşviqatın nəticəsində çadra atanların sayı getdikcə çoxalırdı (251, v.14).

Həmin il Azərbaycan K/b/P MK-ya qəzalardan çadranın atılması haqqında məlumatlar göndərilmişdi.

Məlumatlarda təkcə qəzalar yox, hətta təşkilatlar da qeyd olunurdu. Məsələn, Gəncə qəzası üzrə ayrı-ayrı təşkilatlarda çadra atılması göstərilirdi. Yağ zavodu – 50 qadın; Gəncə şəhərində – 603 qadın; Şamaxorda – 106 qadın; Gədəbəydə – 36 qadın; Dəliməmmədlidə – 250 qadın; Q.İsmayılovda – 40 qadın; mitinqlərdə – 258 qadın. Cəmi – 1800 qadın (251, v. 110).

1929-cu ildə Azərbaycan K/b/P MK tərəfindən xüsusi kitabça buraxıldı. Kitabça belə adlanırdı: «Çadra atılması və dinlə mübarizə sahəsində AK/b/P-nin yaxın vəzifələri».

Kitabça kütləvi tirajla buraxılmışdı. Bütün qəza mərkəzləri bu kitabçanı kəndlərdə, obalarda yaymalı, partiya, komsomol özəkləri onu kütlə içərisində təbliğ etməliydi. Bu, mərkəzin göstərişi idi.

Kitabçada müsəlmanların dini olan İslam dini və ümumiyyətlə bütün dinlər pislənir, dinin insanlıq üçün «tiryək olması», bəlkə də, hər sətirdə vurğulanır və ona qarşı mübarizənin dönməzliyi göstərilirdi. Dinin kommunist ideologiyası, sosializmlə bir araya sığa bilməməsi kitabçadakı fikrin ana xəttini təşkil edirdi.

Çadranın atılmasına kitabçada xüsusi yer verilmişdi. Guya çadra örtən qadın heç bir ictimai, siyasi işə yaramır, buna mənəvi haqqı da yoxdur. Buradan belə anlaşıldı ki, çadra qadının başından götürülən kimi o qadın dönüb olacaqdı müasir, ictimai

qadın. Unudulurdu ki, ictimai şüur formalaşdıqca, həm də tədricən dəyişdikcə hər bir şeyə, hətta geyimə də münasibət dəyişiləcəkdir.

Tarixdə o qədər çadralı müsəlman qadın olub ki, hər işdə kişilərlə çiyin-çiyinə dayanıb. Çadra müsəlmanların əsrlərlə yaşayan adətlərindən biri idi və qəfil bu adətə qarşı çıxmaq olmazdı, heç lazım da deyildi bu.

Kitabda təkcə dinə, çadraya qarşı deyil, milli məişətdə uzun zaman formalaşmış milli ənənələrə qarşı da müharibə elan edilirdi. Papaq da çadra kimi geriliyin, keçmişin, xürafatın qalığı kimi qələmə verilirdi. Əslində bu, papağın Avropa baş geyimi ilə əvəz edilməsinə çağırış idi. Belə çağırışlar isə hər yerdə, xüsusən də kəndlərdə böyük narazılığa səbəb olurdu (131, s. 108).

Ona görə də komsomolun «mədəni yürüşü»ndə «Rədd olsun papaq!» şüarı geniş mənfi əks-səda doğurdu və bu təhlükəli meyldən tez imtina edildi. Düzdür, papağın Avropa baş geymləri ilə əvəz edilməsi kampaniyasını AK/b/P MK bəyənmədi, lakin müəllimlərin, şagirdlərin, ümumiyyətlə gənclərin papağı atması mədəni inqilabın əsas vəzifələrindən biri hesab edilirdi (250, v. 89).

O yerlərdə ki, çadra örtülmürdü, həmin yerlərdə yaşmağa qarşı mübarizə aparılması zəruri hesab edilirdi. Geniş kampaniya nəticəsində 1929-cu ilin birinci yarısında Gəncə qəzasında 1800 qadın, Şamaxı qəzasında 520 qadın, Zaqatala qəzasında 122 qadın (yaşmaq tutan qadın çox idi), Lənkəran qəzasında 82 qadın, Salyan qəzasında 500 qadın, Quba qəzasında 817 qadın, Nuxa qəzasında 920 qadın, Ağdam qəzasında 460 qadın, Cəbrayıl qəzasında 97 qadın, Bakı qəzasında 12305 qadın, Naxçıvan MSSR-də 3307 qadın çadrasını atmışdı. Ümumilikdə respublikada çadra əleyhinə aparılan mübarizə nəticəsində 1928-ci ildə 12573 qadın, 1929-cu ildə isə 20387 qadın çadranı atmışdı (250, v. 89-93).

Hələ 1928-ci ilin Oktyabrında Bakıda çadra məsələsinə həsr edilən yığıncaqda Azərbaycan SSR MK-dən xahiş edilmişdi ki, çadra örtülməsini qadağan edən dekret verilsin. Lakin bunun doğura biləcəyi mənfi nəticələri nəzərə alaraq, MİK həmin dekreti qəbul etməmişdi. Azərbaycan kəndində çadranın atılması ilə əlaqədar getdikcə kobud şəkil alan kampaniya əhali arasında ciddi narazılığa gətirib çıxarırdı. Ona görə də bəzi yerlərdə keçirilən yığıncaqlarda belə deyilirdi: «Bu gün sizi çadranı atmağa, sabah isə avropalı paltarı geyməyə məcbur edəcəklər. Onda siz türk qadınına oxşamayacaqsınız» (131, s.107, 108).

Əlbəttə, belə çıxış edənlər cəzasız qalmırdılar. Onlar davakar komsomolçular tərəfindən döyülür və təhqir edilirdilər.

Komsomolçuların və fəalların dindarlara, dini ayinlərə, adət və ənənələrə xuliqan, təhqiramiz hərəkətləri yerlərdə ciddi narazılıq doğurduğundan bu məsələ bir neçə dəfə AK/b/P MK-da müzakirə olunmuş və bu cür hərəkətlərin yolverilməz olduğu göstərilmişdi.

Çadra ilə bərabər, gəlinlərin yaşmaq atması məsələsi də Azərbaycanda kampaniya şəklində almışdı və bu kampaniya gündü-gündən genişlənirdi.

Bu cür kampaniyalar bir çox yerlərdə ailələrin dağılmasına, boşanmaya, qadınların döyülməsinə, hətta öldürülməsinə gətirib çıxarmışdı. Məsələn, AK/b/P MK-ya verilmiş bir xəbərdə bildirilirdi ki, Quba qəzasında çadra atmasına görə kişi öz arvadını öldürmüşdür. Sonra həmin məlumatda qeyd olunurdu ki, arvadını öldürən kişiyə də ölüm kəsilmişdir (245, v. 107).

Belə hadisələr tez-tez baş verirdi. Lakin bu istiqamətdə kampaniya səngimək bilmir, daha ciddi, daha geniş aparılmaqda idi.

Mərkəzi yerlərə belə göstəriş verilmişdi: iclasa gələn və orada iştirak edən qadınlar çadrasız, yaşmaqsız olmalıdır (245, v. 108).

Bakı qəzasında çadranın, Lənkəran qəzasında isə yaşmağın atılması prosesi çox zəif gedirdi. Arayışda göstərilirdi ki, bu

ondan irəli gəlir ki, Bakı və Lənkəran qəzalarında şəriət olduqca güclüdür.

Ordubad, Naxçıvan, Qala-Maştağa, Xızı rayonlarında çadranın və yaşmağın atılması üçün geniş və səmərəli iş aparılması MK məlumatında xüsusi vurğulanırdı (245, v. 64).

Yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycanda islama qarşı ardıcıl, geniş təbliğat birdən-birə başlamamışdı. Bu o demək deyildi ki, mərkəzin göstərişinə əsaslanan yerli məmurların ehtiyatlı hərəkətləri ilk vaxtlar dinə bağlananlar üçün tamam ağrısız keçmişdir. Bolşevik təbliğatı heç də gözləmə mövqe tutmamışdı. Sadəcə ehtiyatlı tərpənir, necə deyərlər, hardan yapışmağı, necə tutmağı müəyyənləşdirirdi. Başqa sözlə, geniş hücum üçün plan qurur, imkan gözləyirdi. Xalqın ilk dövrlərdə dövlətin din sahəsindəki addımlarına qarşı reaksiyasını cilovlamağa, hardasa həmin reaksiyanı yumşaltmağa meyl göstərirdi. Çünki respublikanın bəzi qəzalarında (Naxçıvan, Bakı, Lənkəran və s.) bu məsələ ilə əlaqədar ümumxalq narazılığı özünü büruzə verirdi.

Burda «Ədəbiyyət dərsliyi» kitabından bir cümləni misal çəkmək yerinə düşərdi. Qocaman Azərbaycan pedaqoqu və ədibi A.Şaiq yazırdı ki, «Ateizm baxımından anlanan mədəniyyət özünü bəşəriyyət üçün böyük fəlakət kimi göstərir» (354, s. 47).

Bu kitab inqilabdan əvvəl nəşr olunmuşdu. İnqilabdan sonra da sovet məktəblərində ondan bir dərslük kimi istifadə edilirdi. 1927-ci ildə XVI partiya konfrasında Ə.Qarayev həmin kitabı kəskin tənqid atəşinə tutduqdan sonra həmin fikir dərslikdən çıxarıldı (158, 18 may 1928).

Yeri gəlmişkən deyək ki, kitabda bolşeviklərin xoşlamadığı başqa bir ifadə də var idi: «Allah ədalətlidir. O, həqiqəti, ədaləti sevir». Bütün digər kitablar kimi, bu kitab da «Bismillah» sözü ilə başlanırdı. Beləliklə, dərslikdə bu ifadə və sözlər də yoxa çıxdı.

Maraqlı cəhət, mühüm məsələ ondaydı ki, sovetləşmədən yeddi il keçməsinə baxmayaraq, dinə zidd təbliğatın səmərəsi

hiss olunmurdu. Hətta o vaxtlar elə məktəblilər var idi ki, müəllimlərinin dinə aid söhbətlərini eşidəndə qulaqlarını tıxayırdılar. Elə müəllimlər də var idi ki, köhnə partiya üzvü olmasına baxmayaraq, marksist nəzəriyyəsini müsəlman din təlimi ilə qovuşdurmağa çalışırdılar. Onlar partiya orqanları tərəfindən dəfələrlə tapşırıq alsalar da, hələ də dini ənənələrə, qaydalara əməl edirdilər (158, 3 yanvar 1927).

Bütün bunlardan görünürdü ki, sovetləşmədən sonra da Azərbaycan əhalisini öz adət-ənənələrindən, dini etiqadından uzaqlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Bolşeviklərin ciddi-cəhdi lazımı nəticəni vermirdi. Dinə aid təbliğat bir növ torpağa atılmış yararsız toxum kimiydi, lakin bolşeviklər bu toxumun göyərəcəyinə əmin idilər...

1.2. DİNİ AYİNLƏRƏ VƏ MƏRASİMLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏ

1.2.1. Məhərrəmliyə qarşı kampaniya

Məhərrəmliyə qarşı aparılan təbliğat bolşeviklərdən islam dininin başqa və hətta dinin özünə qarşı aparılan təbliğatdan daha artıq səy tələb edirdi. Bu onunla izah edilməlidir ki, Azərbaycanda bolşeviklərdən əvvəl də xalqın mütərəqqi ziyalıları məhərrəmlik mərasimindəki dərin fanatizmdən irəli gələn öz-özünə işgəncə vermək hallarına (baş yarmaq, kürəyə, sinəyə zəncirlə vurmaq) qarşı çıxır, onu tənqid edirdilər. Bu səbəbdəndi ki, bolşeviklərin məlum sahədəki təbliğatı əhaliyə çox da təsir etmirdi. Əksinə, belə təbliğat o dövrdə fanatizmdən uzaq, necə deyərlər, əhalinin şüurlu hissəsi üçün daha təsirli ola bilərdi, bu şərtlə ki, həmin təbliğat şiələrin dərin etiqadla öz cəfəkeş imamlarına olan hiss və məhəbbətlərinə hörmət ruhunda aparılardı.

Məhərrəmlik islamın şüa cərəyanı tərəfdarlarının imanını və ərkanını (davranışını) səciyyələndirən əsas mərasimlərdəndir. Məhərrəmliyi Aşura və ya şəxsey-vaxsey kimi də adlandırırlar (140, s. 33).

Məhərrəmlik ərəb təqvimində ilin birinci ayıdır, həmin ayın onuncu günü (aşura) Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi, xəlifə Əlinin oğlu İmam Hüseyn ailə üzvləri (kişi cinsindən olanlar) və 72 tərəfdarı ilə Kufə çölündə Müaviyyənin oğlu, xəlifə Yezidin əmri ilə İmran və Abdulla ibn Ziyadın başçılıq etdiyi silahlı dəstə tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Bu hadisə hicri-qəməri təqvimi ilə 61-ci ilin məhərrəm ayının 10-da (miladi ilə 680-ci il oktyabrın 23-də) baş vermişdir.

Tarixi faktdan imtina etmədən demək lazımdır ki, öz ictimai-siyasi mənşəyi etibarilə məhərrəmlik iki bir-birinə yaxın olan Məkkə qəbiləsi arasında hakimiyyət uğrunda çarpışmanın nəticəsidir. Bu hadisənin, təbii ki, dərin səbəbləri olmuşdur.

Tarixə müraciət edək: Məhəmməd peyğəmbərin əmisi oğlu və kürəkəni (Həzrəti Fatimənin əri), islamı ilk qəbul edənlərdən biri, bütün vuruşma və çarpışmalarda Peyğəmbər əleyhissəlamı müdafiə edən, həmişə onunla birlikdə olan, peyğəmbərin vəfatından sonra da bütün varlığı ilə islama xidmət edən Həzrət Əli 656-661-ci illərdə xəlifə olmuşdur. 661-ci ildə xəlifə Əli əleyhissəlam sui-qəsd nəticəsində öldürülür. Bu hadisədən sonra Əli tərəfdarları, ən əvvəl onun böyük oğlu İmam Həsən xilafət hakimiyyətinə yiyələnməyi özlərinin qanuni haqqı sayırlar. Ümumiyyətlə nəslinin nümayəndəsi Müaviyyə ibn Əbu Süfyan xilafət hakimiyyətini öz əlində birləşdirərək, İmam Əlinin böyük oğlu İmam Həsəni xəlifəlik iddiasından əl çəkməyə vadar edir, onu siyasi həyatdan uzaqlaşdırır. İmam Əlinin digər oğlu İmam Hüseyn isə siyasi fəaliyyətindən əl çəkmir, qardaşı İmam Həsən zəhərlə öldürüldəndən sonra Müaviyyə ibn Əbu Süfyana qarşı barışmaz mövqe tutur.

Bu vaxta qədər peyğəmbər (ə) və İmam Əli (ə) övladları ilə Ümumiyyətlə sülaləsi arasındakı siyasi mübarizə və qanlı çarpışmalar haqqında yüzrlərlə kitab yazılmış, hekayətlər, rəvayətlər söylənilmişdir. Ancaq hər müəllif bu hadisələrə öz siyasi baxışı və məzhəbi mövqeyindən yanaşmışdır. Kimi bu hadisələri xilafət hakimiyyəti uğrunda mübarizə, kimi adi bir feodal vuruşması, kimi nəsil, tayfa rəqabəti və s. kimi göstərməyə çalışmışdır. Bu müəlliflər arasında elələri də olmuşdur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu çəkişmələrin dərin səbəblərini açıqlamağa çalışmışlar.

Bir çox müəlliflərə görə, məşhur Sufeyi vuruşmasından sonra müsəlmanlar arasında bir neçə siyasi qrup və təriqət meydana gəlmişdir (418, s.57).

Bizim fikrimizcə, bütün bu mövqeləri xilafət uğrunda mübarizə kimi qəbul etmək doğru deyildir. Axı vəzifə, mənəb, yaxud da hakimiyyət uğrunda mübarizə hansısa bir çarpışma, yaxud itxilaf xalqın yaddaşına bu dərəcədə həkk olub, uzun müddət qala bilməz, nəsilədən nəslə ötürülə bilməz.

Bu hakimiyyət hadisələrinin əsl mahiyyətini anlamaq üçün təkcə din tarixçilərinin deyil, həm də dini xadimlərin əsərlərinə bir mənbə kimi, qaynaq kimi baxmaq lazımdır. Bu mənada keçən yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycanın elm, maarif və din tarixində böyük xidmətləri olan, Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin şeyxüllislamı, ədib və alim Əbdüssəlim Axundzadənin fikirləri diqqəti cəlb edir (23).

Ə. Axundzadəyə görə, Kərbəla faciəsinin səbəbi belə olmuşdur: Xəlifə İmam Əli (ə) qətlə yetirildikdən sonra hakimiyyət, yəni xilafət qeydsiz-şərtsiz birbaşa onun fərzəndi, böyük oğlu İmam Həsənə keçməli idi və keçdi də. Kufə əhalisi, sonra da İraq, Əcəm, Xorasan və Ərəb Cəzirəti İmam Həsənə bəyət (itaət) edirlər. Amma Şam, Misir və xilafətin qərb tərəfləri bu vaxt Əbu Süfyanın oğlu Müaviyyənin hökmdarlığı altında idi və ona itaət edirdilər. Müaviyyə İmam Həsənin hakimiyyətə keçdiyini eşidib

təşvişə düşür və qanuni hakimiyyətə qarşı vuruşmaq üçün tədbirlər görür. O, ordu başçılarını şirnikdirib öz tərəfinə çəkir. Sonra da İmam Həsənin arvadı Cödəni oğlu Yezidə almaq məqsədilə onu təhrik edir ki, İmam Həsəni zəhərləsin. Beləliklə Müaviyyə hakimiyyəti öz əlinə alır.

Bu əhvalatdan bir qədər əvvəl İmam Həsən ilə Müaviyyə arasında olan razılığa görə, Müaviyyə öz xəlifəliyi dövründə Əli və Peyğəmbər (ə) nəslinə toxunmamalı, onları incitməməli və əvvəlcədən vəliəhd təyin etməməli idi (23, s. 128, 129).

Amma Müaviyyə bu şərtlərin heç birinə əməl etmədi. Üstəlik hamının pozğun kimi tanıdığı oğlu Yezidi vəliəhd təyin etdi.

Şam və bir neçə vilayətin əhalisi məcburiyyət qarşısında qalıb, Yezidin vəliəhdliyini qəbul etdi. Amma dörd nəfər müxalifətdə qalıb, Yezidi vəliəhdliyini qəbul etdi: 1. İmam Hüseyn (İmam Əlinin oğlu). 2. Əbu Bəkirin oğlu Əbdürrəhman. 3. Ömərin oğlu Abdulla. 4. Zübeyrin oğlu Abdulla.

Hakimiyyətə beyət etməyənlərdən İmam Hüseyn daha qoxulu rəqib sayılırdı.

Müaviyyənin vəfatından sonra Yezit taxta çıxır. Elə ilk gündən hər cür vasitələrdən istifadə edib, İmam Hüseynə qarşı təhdidlərə başlayır. Bunu görən İmam Hüseyn əhli-əyalı və yaxın adamları ilə Mədinəni tərk edərək, Məkkəyə köçür. Bu xəbər bütün xilafətə yayılır. Kufə əhli İmam Hüseynə məktub yazır, ona itaət etdiklərini bildirir və onu öz yerlərinə dəvət edirlər. Başqa yerlərdən də ona 120-yə qədər dəvət məktubları gəlir (23, s. 130).

Yezid Peyğəmbər övladlarına Məkkədə də dinclik vermirdi. Axırda onlar bütün ailə üzvləri ilə Kufəyə üz tutdular. Bundan xəbər tutan Yezid onların ardınca qoşun göndərir. Kərbəla çölündə yolu kəsir. İmam Hüseyn nə qədər nəsihət edirsə, faydası olmur. Yezidin qoşunu İmam övladlarını (kişi cinsindən olanları) şəhid edirlər. Qadın və uşaqları isə Şama əsir aparırlar (23, s. 131).

Kufə çölündə öldürülənlərin sayı 72-ki olmuşdur. İmam Hüseynin öldürülməsi xəbəri Məkkəyə çatanda camaatın Yezid və onun tərəfdarlarına nifrətinin həddi-hüdudu olmur. Sonra başqa əyalətlərin də əhalisi ayağa qalxır. Yezidin qoşunları ilə İmam Əli övladlarının tərəfdarları arasında vuruşmalar başlanır və çox çəkmir ki, Yezidin ölüm xəbəri ölkəyə yayılır. Yezidin oğlu İkinci Müaviyyə Bəni-Üməyyənin təhrikiylə atasının yerinə keçir. Lakin İkinci Müaviyyə az sonra ata-babasının xilafətə haqqı və ləyaqəti olmadığını yəqin edib, hakimiyyətdən uzaqlaşmağı üstün tutur (23, S. 132).

Bu hadisədən sonra 750-ci ildə Abbassilər, Məhəmməd Peyğəmbərin əmisi nəslindən olanlar hakimiyyətə keçir. Və nəhayət, 1258-ci ildə Çingizxan nəslindən olan Hülakü xan Bağdadı alır, şəhəri dağıdır, xəlifə Mötəəssini bütün əhli-əyalı ilə birlikdə öldürtdürür və ərəb xilafətinə son qoyur.

Sonralar uzun əsrlər boyu bütün Ərəbistan yarımadası Osmanlı imperiyasının tərkibində qalmış, onlarla müsəlman ölkəsi peyda olmuşdur. Və bu müddət ərzində nəsillər gəlib getmiş, hakimiyyətlər dəyişmişdir...

Lakin hicrətin 61-ci ilinin məhərrəm ayındakı hadisə heç vaxt unudulmamış, yaddan çıxmamışdır. Bu baxımdan məhərrəmliyin hər il müsəlmanların böyük bir hissəsi tərəfindən qeyd olunmasına hardasa siyasi don geydirmək də doğru deyildir.

Məhərrəmlik mərasimində, heç şübhəsiz, haçansa siyasi məqsədlər güdülmüşdür. Lakin bu mərasimin ən böyük mənası pisliliyə, qəsd-qərəzliyə, nahaq qan tökülməsinə, yalan və fitvalara qarşı ümumxalq nifrətinin, ümumxalq etirazının biruzə verilməsidir.

İndi məhərrəmlik mərasimlərində qurulan təkyələrdə, məscidlərdə, ibadət yerlərində şəhid olmuş imamlarla bərabər, Qarabağ döyüşlərində qurban getmiş vətən övlədləri də yada salınır, ruhlarına salavat çevrilir.

Məhərrəmlik mərasiminin Azərbaycanda nə vaxtdan geniş şəkildə qeyd olunması barəsində əlimizdə dəqiq sənədlər yoxdur. Ancaq yurdumuzda yadelli işxalçıların əsrlər boyu at oynatması, ayrı-ayrı hökmdarların öz iradəsini həyata keçirməsi, təbii ki, məhərrəmlik mərasiminə də öz təsirini göstərməyə bilməzdi.

Azərbaycanda, xüsusən Ərdəbil mahalında şialik təriqəti lap qədimdən güclü idi. Səfəvilər sülaləsi (XIII əsr) vaxtında Ərdəbil şialəri arasında isna-əşəri (on iki imama inananlar) ehkam halına gətirildi. Səfərlər özləri yeddinci imam Museyi-Kazımın nəslindən olduqlarından «Kərbəla müsibəti» onların yaddaşlarında qalmışdı və onlar məhərrəmlik mərasiminə yeni çalarlar gətirərək, onu daha təntənəli keçirirdilər (116, s. 12).

Səfəvilər nəslindən olan sonrakı şeyxlərdə də – Şeyx Cüneyd, şeyx Heydər, Şeyx Sultan Əli, Şah İsmayıl və sonra gələn Səfəvi hökmdarları da belə hərəkət etmişlər. Onlarda şəxsiyyətə, müqəddəslərə pərəstiş etmək məfkurəsi çox güclü olmuşdur. Müqəddəslərə, imam və inam gətirdikləri şəxslərə hörmət etmək, məhəbbət bəsləmək bütün müsəlman xalqları üçün xas olan bir xüsusiyyətdir.

Burda bir məsələyə diqqət yetirmək vacibdir. Məhərrəmlik mərasimi keçmiş zamanlarda ancaq məscid və təziyyəxanalarda imamlara layiq bir tərzdə qeyd edilmişdir. Belə ki, hər il məhərrəm ayının tasura və aşura günləri təziyyələr saxlanmış, quran və mərsiyələr oxunmuş, imkanlı adamlar ehsan vermişlər. Lakin bəzi fanatik din xadimlərinin «icadı» sayəsində bu mərasim əndazədən çıxmış, «yeni keyfiyyətlər» əxz etmişdir. Xüsusən adamların özlərinə işkəncə verməsi bu qəbildəndir. Keçmişdə məhərrəmlik günlərində Azərbaycanın bəzi yerlərində «şaxsey-vaxsey» deyə zəncir vuranlar, şəbih çıxaranlar olmuşdur. Əl-əlxüs Aşura günü dini fanatizm özünün yüksək mərhələsinə çatırdı. Bəzən belə mərasimlər teatrlaşdırılırdı da.

Yeri gəlmişkən deyək ki, özünə işgəncə vermək, ağrı demək,

şivən qoparmaq, ağlamaq və s. hərəkətlər ta qədimdən müxtəlif xalqların dəfn mərasimlərində olmuşdur.

Tarixin atası, eramızdan əvvəl beşinci əsrdə yaşamış Herodot yazır ki, spartalılar, ilotlar, Asiya barbarlarının dəfn mərasimlərində, xüsusilə hökmdarların dəfnində çoxlu adamın iştirakı məcburidir. Onlar bir yerə toplaşaraq, öz başlarına zərbələr endirir, şivən qaparır, mərhumu tərifləyən sözlər deyirlər və bundan sonra on gün yas saxlayırlar (355, s. 289).

Havay adalarının sakinləri arasında yaşadığımız əsrin əvvəllərinə qədər dəfn mərasimi zamanı adamların özünü döymək, bədəninə xəsarət yetirmək, barmaqlarından bir neçəsini kəsmək və s. kimi vəhşi hərəkətlər geniş yayılmışdı (420, s. 87).

Görünür, dünyanın bir yerində yaranmış bəzi adət və mərasimlər zaman keçdikcə başqa regionlara da yayılaraq, yeni məzmun kəsb etmişdir.

Azərbaycanda dəfn mərasimi zamanı əzizi ölmüş adamlar, xüsusən də ana-bacılar nalə çəkir, saçını yolur, üzünü cırırlar. Doğmasını, əzizini itirənlər üçün bu cür matəm mərasimi qəbahət sayıla bilməz. Belə vaxtlarda onlar stress vəziyyətinə düşürlər və nə etdiklərini bəzən heç birmirlər. Laikn insan bilərəkdən özünə işgəncə verirsə, bu, islam dini tərəfindən də qəbahət hesab edilir. Qurani-kərim insanların özlərinə əzab verməsini günah sayır. Peyğəmbər (ə) dəfələrlə söyləmişdir ki, müsəlman nə özünə, nə də qeyrisinə qəsd edə bilməz, qan tökə bilməz.

Deməli, məhərrəmlik mərasimində adamların özlərinə müxtəlif cür xəsarət yetirmələri də avamlıqdan, xürafatdan irəli gəlmişdir, özü də bu hərəkətlər çox-çox sonralar adət şəkili ni almışdır.

Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları və ilahiyyət elminə yaxın bələd olan alimlər məhərrəmlik mərasimini zamanı «şaxsey-vaxsey»lə küçələrə çıxmağı, zəncir vurmağı və s. halları tənqid etmiş, adamları belə əzabdan xilas etməyə çalışmışlar. Onların

fikrinə bu mərasim imamlara və Peyğəmbər əleyhissəlama layiq bir şəkildə məscidlərdə keçirilməlidir. Yeri gəlmişkən deyək ki, Azərbaycan ziyalılarının səsinə səs verənlər arasında əsl din xadimləri də olmuşdur.

Azərbaycanda ilk mətbu orqanı olan «Əkinçi» də (1875-1877) öz səhifələrində fanatizmə qarşı çıxmış, adamların özlərinə fiziki xəsarət yetirməsini döənə-döənə tənqid etmişdir.

Böyük filosof və ədib, mütəfəkkir şəxsiyyət M.F.Axundov «şaxsey-vaxsey» ə qarşı qətiyyətlə çıxmışdır. O, «Kəmalüddövlə məktubları»nda yazırdı: ... Yazıq xalq o dərəcədə nadandır ki, bu bəlalərin əzabını və varlığını əsla dərk etməyir. Baxırsan, küçədə, bazarda başına, döşünə döyə-döyə gəzir «şaxsey-vaxsey» naləsini ərşə qaldırır. Soruşursan ki, axı nə var, axı nə xəbərdir? Cavab verir ki, niyə min iki yüz bir neçə il bundan irəli beş-on ərəbi beş-on ərəb Kufə çölündə qırıbdır? .. Bir kimsə onlara deməyə cəsarət etmir ki ... sizə nə düşübdür ki, öz işinizdən əl çəkərək, dəlicəsinə onların mətəmdarlığını edirsiniz?....» (24, s.210).

Əlbəttə, burada böyük ədib dini fanatizmə, cəhalətpərəstliyə qarşı çıxmışdır. Bu da bir həqiqətdir ki, belə mərasimlərdə özünə işgəncə verənlər, zəncir vuranlar, baş yaranlar əsasən yoxsul təbəqənin nümayəndələri olmuşdur. Dövlətlilər və belə işlərə rəvac verən din xadimləri isə özlərinə fiziki əzab verməmişlər.

Böyük demokrat C.Məmmədquluzadə belə halları müşahidə edərək yazırdı: «Əgər baş yarmaq şəriətə lazımdırsa, bəs nə səbəbə başları yaralananların içində indiyədək bircə əmmaməli molla görsənməyib?» (192, s. 227).

C.Məmmədquluzadənin yaratdığı və 1906-cı ilin baharından çıxmağa başlamış «Molla Nəsrəddin» jurnalı da daim islam dinindəki xürafat və fanatizmi tənqid etmiş, məhərrəmlik mərasimini imamlara layiq şəkildə, özü də təziyyənin məscidlərdə keçirilməsini da münasib saymışdır.

Azərbaycan cəmiyyətinin qabaqcıl və mütərəqqi qüvvələri S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev və başqaları ilə bərabər, XX əsrin əvvəllərində yaşamış bir çox din xadimləri də məhərrəmlik mərasiminin lazımsız rituallarını tənqid etmiş, bunun ziyanlı olduğunu göstərmişlər. Onlar belə mərasimlərə başçılıq edənləri, rəvac verənləri başa salmağa çalışırdılar ki, İmam Hüseyn təziyyəsinə ədəb-ərkan çərçivəsində, hörmətlə keçirsinlər. Məhərrəmlikdə icra olunan zəncir vurmaq, baş yarmaq, özünü döymək, şəbih çıxarmaq və s. ziyanlı və lazımsız hərəkətləri Bakı qəzası axundu Əbdürrəhim Hadizadə 1922-ci ildə «Kommunist» qəzetində dərc olunmuş müsahibəsində «İmam Hüseynin xatirəsini və məhərrəmlik təziyyə-darlığını hörmətdən salan canfəşanlıq» adlandırmışdır (158, 1 sentyabr 1922).

Başqa bir din xadimi - Bakının nüfuzlu ruhanilərləndən olan axund Əbdülqəni Axundzadə 1923-cü il mayın 27-də Təzəpir məscidində ibadətçilər qarşısında söylədiyi moizəsində demişdir: «Vətəndaşlar! .. vəhşi hərəkətlərdən İmam Hüseynin ruhu da ziyadə əməzzəb olur, hərgah savab qazanmaq, Cənnətə getmək üçün təziyyə tutursunuzsa, əmin olunuz ki, təziyyəni bu cür tutanlar Cəhənnəmin ən dibinə getməyə layiqdirlər» (158, 23 iyul 1923).

Hörmətli və nüfuzlu ruhanilərin, din xadimlərinin kütlələr qarşısında belə çıxışları təsirsiz qalmırdı. Çoxları bu yoldan çəkinir, təziyyədarlığın sakit keçirilməsinə üstünlük verirdi.

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, N.Nərimanov bu cür din xadimlərinin nüfuzundan istifadə etməyə əhəmiyyət verir, camaat arasında dindar məsləhətinin daha təsirli olduğunu göstərirdi. O, amirlik, zorakı metodlara yox, inandırma metoduna üstünlük verirdi. Nərimanov göstərirdi ki, adamlar din xadimlərinin fikirlərinə daha tez inanır, onların ardınca gedirlər (202, s. 12).

Məhərrəmliyi dini yerlərdə sakit keçirməyi tövsiyə edən ruhanilər təkcə şəhərdə deyil, kənd yerlərində də var idi.

«Şaxsey-vaxsey» mərasiminin yuxarıda göstərdiyimiz tərzdə keçirilməsi hər yerdə eyni deyildi. Bu mərasim İranla həmsərhəd olan rayon və ölkələrdə daha geniş miqyasda aparılır, müxtəlif eybəcərliklərə yol verilirdi. Azərbaycanın şimal vilayətlərində isə xeyli sönük, bəlkə də, şəhid imamlara daha layiq qeyd olunurdu.

Azərbaycan sovetləşəndən sonra «şaxsey-vaxsey» qadağan olundu, amma, deyəsən, qəti şəkildə yox. Ona görə ki, fəhlə-kəndli hakimiyyəti öz düşmənlərini kütlələrin hesabına artırmaq arzusunda deyildi. Qadağan möhkəm müqavimətə rast gəldiyindən hakimiyyət 1923-cü il avqust 1-də xüsusi dekretlə həmin qərarı ləğv etdi. Ona görə də «... Azərbaycan SSR qəzalarında müsəlman şiələrinin şaxsey-vaxsey mərasiminə qarşı heç bir inzibati-icbari tədbir görülmədi» (359, s. 64).

Eyni vaxda, yəni həmin il Gürcüstanda da «şaxsey-vaxsey» mərasiminin qadağan olunması haqqında dekret verilmişdi. Azərbaycanda sovetləşmədən sonra məhərrəmliyə qarşı mübarizə heç vaxt ara verməmişdir. Ancaq bu mübarizənin metod və intensivliyi 1924-1928-ci illərdə daha güclü olmuşdur (354, s. 50).

Demək lazımdır ki, o illərdə də məhərrəmlikdə adamların öz-lərinə işgəncə verməsinə qarşı çıxan sovet təbliğatı bütün mütərəqqi müsəlmanlar, o cümlədən həm şiələr, həm də sünnilər tərəfindən müdafiə olunurdu. Ancaq imam Hüseyn və onun yaxın adamlarının fədakarlığına şiələrin böyük inamı vardı. Çünki imamın şəxsi nüfuzunu dinin özünün nüfuzundan ayırmaq heç cür mümkün deyildi. Şiələr arasında imamın və yaxınlarının adı o qədər əziz idi ki, xalqla imam Hüseyn, yaxud da onun qardaşı həzrət Abbasın adına and verilməsi Allahın adına and içilməsi kimi bir şey idi.

Bolşeviklər, şübhəsiz, bunu bilirdilər. Ona görə də onlar məhərrəmliyə qarşı mübarizəni gücləndirməklə başqa dini adətlərə qarşı daha möhkəm mübarizə meydanı yaradırdılar. Özünə işgəncə verənlərdən ötrü bolşeviklər marksist «müdrəklik» təlimi hazırlamışdılar.

1924-cü ildə «Azkino»ya göstəriş verilmişdi ki, bakının Şıx kəndində şaxsey-vaxsey gedişatını çəksin. Lakin dindarların qəti etirazına görə bu çəkiliş dayandırıldı (341, 30 oktyabr 1924).

Dinə qarşı, onun adət və mərasimlərinə qarşı təbliğatda ən əvvəl mətbuatdan istifadə olunurdu. Qəzet və jurnalların səhifələrində məqalələr, pamfletlər, karikaturalar, dərc olunurdu. Bu yazılarda həm ümumiyyətlə din, həm də ayrı-ayrı şəxslər tənqid olunur, o dövrün dili ilə desək, «ifşa» edilirdilər.

Mətbuatda pamflet və karikaturalarla yanaşı, elə məqalələr də olurdu ki, orada məhərrəmlik faciəsinin əsl məqsədi və səbəbi göstərilirdi. Söz yox ki, belə izahatlar təbliğatçılar, təşviqatçılar tərəfindən müəssisələrdə, klublarda və məktəblərdə keçirilən müxtəlif mitinqlərdə də aparılırdı.

1925-ci ildə bolşeviklər məhərrəmliyə qarşı mübarizə şüarını bütövlükdə dinin özünə qarşı mübarizə ilə əvəz etdilər (354, s. 51). Belə ki, artıq bolşevik təbliğatçıları təkcə məhərrəmlik mü-rasiminə deyil, ümumiyyətlə islam dininə də materialist baxı-şından yanaşmağa başladılar.

Ayrılıqda isə bolşeviklərin məhərrəmlik əleyhinə xüsusi tezləri vardı. Bu tezlərdə onlar Kərbala hadisəsinə siyasi və iqtisadi nöqteyi-nəzərdən yanaşır, bu hadisəyə feodal münafişəsi kimi qiymət verirdilər. Bu tezlərdə həmçinin təkcə məhərrəmlik mərasiminə yox, həm də islamizmin əsaslarına zərbə vur-mağa çalışırdılar.

Bolşeviklər iyirminci illərdə mütərəqqi ziyalıların, şair və yazıçıların və mətbuatın əvvəllərdə, hətta XIX əsrin axırlarında, XX əsrin əvvəllərində bəzi dindarların xürafat və fanatizminə qarşı çıxışlarından çox böyük ustalıqla istifadə edirdilər. Məsələn, «Molla Nəsrəddin» jurnalının populyar pamfletlərindən, böyük realist, satira və lirika ustası S.Ə.Şirvani və xalqımızın əvəzsiz şairi M.Ə.Sabir yaradıcılığından öz təbliğatlarının xey-rinə yararlanırdılar.

Teatr tamaşaları ilə də din əleyhinə, o cümlədən məhərrəmlik əleyhinə təbliğat aparılırdı. Mərkəzdə satira teatrı yaradılmışdı, onlarda teatr və satira dərnəkləri həmin mərkəzin nəzarəti və göstərişi ilə geniş təbliğat işi aparırdı. Təbiidir ki, ötən əsrin 20-ci illərində belə tamaşalar əhali tərəfindən olduqca maraqla qarşılanırdı. Sovet dövrü mətbuatının rəyinə görə, belə dərnək tamaşalarının antidin təbliğatında rolu böyük idi (158, 17 iyul 1925).

O dövrün mətbuatı fəxrlə yazırdı ki, müsəlmanların matəm saxladığı aşura günlərində belə çox adam «pəncərədən, qapı deşiyindən» olsa da dinə zidd tamaşalara baxırmış (158, 19 avqust 1925).

Bundan başqa, məhərrəmliyə qədər təbliğatçılar hazırlamaq üçün xüsusi kurslar təşkil edilir və həmin kurslarda yuxarıda göstərilən tezislər dinləyicilərə öyrədilirdi. Dinləyicilər kursları «qurtarıqdan» sonra kütlə içərisində göndərilirdi. Hər il məhərrəmlik ərəfəsində dinə zidd kitabçalar buraxılır, bəziləri təkrar nəşr olunur, din haqqında pyeslər seçilib tamaşaya qoyulurdu. Satirik jurnalların, o cümlədən «Molla Nəsrəddin» jurnalının xüsusi nömrələri buraxılırdı.

Bütün bu göstərilənlər məhərrəmlik əleyhinə açıq kampaniya idisə də, bu kampaniyanın, təbii ki, görünməyən, qeyri-leqal tərəfi də var idi.

Respublikanın ən mötəbər qəzetləri «Kommunist» və «Bakinski raboçi» məhərrəmliyə dair karikaturalar, satirik materiallar dərc etməkdə sanki yarışa girmişdilər.

Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri olan Gəncədə də məhərrəmlik əleyhinə geniş təbliğat aparılırdı.

Belə antidin, antiməhərrəmlik kampaniyaları təkcə Azərbaycanda deyil, qonşu Gürcüstanda da aparılırdı. Tiflisdə çıxan «Zarya Vostoka» qəzeti məhərrəmlik, şaxsey-vaxsey əleyhinə böyük təbliğati iş görürdü.

Bakıya gəldikdə isə burada çox şey, necə deyərlər, göz

qabağında idi. Misal üçün, iki inkişaf etmiş sənaye rayonunu - Balaxanı və Zavod-fabrik (Qara şəhər rayonu - M.Q.) rayonlarını götürək. «Bakinski raboçi» qəzeti qeyd edirdi ki, antiməhərrəmlik kampaniyası sayəsində «keçən ilə nisbətən dinə inanan türk fəhlə və kəndlilərinin sayı 60 faiz azalıbdır (158, 12 avqust 1925). Qəzet daha sonra yazırdı ki, məscidlərdə təziyyəsi saxlayanların sayı da keçən ildəkinə nisbətən 50 faiz azalmışdır. İki kənd istisna olmaqla küçə yürüşləri («şaxsey-vaxsey») də cüzi olmuşdur.

«Bakinski raboçi» isə həmin dövrdə yazırdı ki, təbliğat-təşviqatın zəifliyi üzündən fabrik-zavod rayonunda antiməhərrəmlik kampaniyası geniş aparılmadı və istənilən nəticəni vermədi (341, 31 iyul 1925).

Məhərrəmlik mərasimlərini bütünlüklə yerinə yetirənlər arasında partiya üzvləri də var idi. Ayınları yerinə yetirən partiyacılarından biri belə bir xarakterik cavab vermişdi: «Axı mənə heç kim deməyib ki, partiya ilə dini ayınlar bir araya sığmaz» (341, 3 avqust 1925).

Misal gətirilən bu faktın özü bir daha onu göstərir ki, dini ayınları yerinə yetirən adamlar izlənilir, onların şəxsiyyəti müəyyənləşdirilir və əlbəttə ki, tədbirlər də görülürdü. Lakin çox vaxt bu tədbirlər də bir nəticə vermirdi.

Burada bir maraqlı faktı qeyd etmək yerinə düşərdi. Gürcüstan SSR-də xüsusi dekretlə «şaxsey-vaxsey» mərasimi qadağan olunsada, Tiflisdə qeyd olunurdu. Orada «şaxsey-vaxsey»lə mübarizə aparan «komissiya»nın bir üzvünün dediyinə görə, Tiflisin 15-20 minlik türk əhalisindən yüz-yüz əlli nəfər mərasimdə iştirak etmişdi. Qeyd olunurdu ki, kuya onların əksəriyyəti İrəndən gələnlər olmuşdur (341, 22, 31 iyul 1925).

Belə bir sual ortaya çıxır: məgər İrənda bu mərasim qadağan olunmuşdu ki, oranın vətəndaşları basə-basə gəlib, həmin mərasimi Tiflisdə keçirirdilər?

Görünür, komissiya üzvlünün bunu deməkdə ayrı məqsədi olmuşdur.

1926-cı ildə antiməhərrəmlik kampaniyası daha da gücləndi. Dinə zidd iclasların sayı artdı. «Allahsızlar cəmiyyəti»nin islam üzrə komissiyasının üzvləri, xüsusən onun sədri Məmmədzadə fəhlələr içərisində tez-tez çıxışlar edir, dinə qarşı «sınıf mübarizə» aparmağa çalışırdılar. Bir misal gətirək. Ağşəhərdə fəhlə yığıncağının qətnaməsində deyilirdi:

«Biz çox gözəl bilirik ki, məhərrəmdik və onun doğurduğu xürafat bir ovuc molla və tüfeylilərin öz xeyrləri üçün uydurmasından başqa bir şey deyildir. Onlar avam və sadələvh adamların beyinlərini zəhərləyir, onları yenidən burcuə zülmünə sürükləyirlər. Biz Şərq xalqlarının zülm və əsarətdən azad olunmasında mədəni-maarif yolunu təqdir edirik» (158, 15 iyun, 1926).

Bütün hücumlara, hədələrə, təbliğat və təşviqata baxmayaraq, məhərrəmlik mərasimi yenə də saxlanılırdı. Hələ də belə dini mərasimlərdə komsomol və partiya üzvlərindən iştirak edənlər olurdu. Məhərrəmlikdə iştirak edən komsomolçular intizama dəvət olunur, cəzalandırılırdı (158, 27 iyul 1926). Kommunistlərə partiyadan xaric edilirdi (158, 6 avqust 1926).

O dövrün mətbuatının yazdığı və partiya sənədlərinə görə, 1926-cı ildə məhərrəmlikdə küçələrə çıxıb zəncir vurmaq, baş yarmaq halları çox az yerlərdə müşahidə olunmuşdur. Əksər yerlərdə məscidlərdə, təkyələrdə imamlara təziyə saxlanılmış, mərsiyəxanlara qulaq asılmışdır.

O il Naxçıvanda MSSR-də özünə işgəncə vermə halları müşahidə olunmuşdu. İşə XƏİK qarışmış, küçə yürüşlərinin qarşısı qətiyyətlə alınmışdı (341, 3 iyul 1926).

Əhalinin bir hissəsinin məhərrəmlik mərasimini kerməsinə meyl etməsinin qarşısını almaq məqsədilə qeyd olunan ildə Azərbaycan MİK və XKS-in birgə geniş müraciəti qəbul olundu. Həmin müraciətnamədə deyilirdi ki, hələ də bəzi yerlərdə keç-

mişin mənfur qalıqlarına itaət olunur. Əhalinin müəyyən hissəsi hələ də fanatik dindarların təsiri altında «köhnə adətlər»ə riayət edirlər. Müraciətnamədə xalqa məsləhət görüldü ki, keçmişin bütün qalıqlarını üstlərindən atsınlar, yeni ictimai, mütərəqqi həyata qovuşsunlar. Müraciət bu şüarla qurtarırdı: «Rədd olsun dini xürafat və əsrin əsarəti!».

Müraciətə Azərbaycan MİK-in sədr müavini T.Şahbazi və Azərbaycan XKS-in sədri Q.Musabəyov imza atmışdılar.

Belə ruhda başqa bir müraciət – Bakı Sovetinin Allahsızlar ittifaqının müraciəti hazırlandı. Müraciət zəhmətkeşləri məhərrəmliyə qarşı açıq mübarizəyə səsləyərək, onlara kütləvi sürətdə allahsızlar ittifaqına yazılmaq və «leninizmə allahsızlıqdan keçib gəlmək» tövsiyə olunurdu.

Komsomol da bu cür gənclərə analoci müraciətlə çıxış edirdi: «Bir komsomol belə şəxsey-vaxsey mərasimində olmamalıdır! «. Müraciətdə qeyd edilirdi ki, «əks təqdirdə o, (komsomolçu-M.Q.) Lenin adını daşıyan təşkilatda qala bilməz» (158, 18 iyul, 1926).

Məhərrəmlik mərasimində, xüsusən də Aşura gününə yaxın mətbuatda çox kəskin yazılar, həcvlər dərc olunurdu. Həmin ərəfədə birbaşa tədbirlər də görüldü. Məsələn, mərsiyəxanlar, xüsusən İrandan gələnlər geriye qaytarılır, məscidlər üzərində nəzarət yaradılırdı. O dövrün mətbuatı bunu da yazırdı ki, bu işin təşəbbüsçüsü olan mollalar indi fanatizm əleyhinə çıxış edirlər.

«Kommunist» qəzeti redaksiyası bəyan edirdi ki, «məhərrəmliyə qarşı mübarizə sözdə yox, işdə aparılmalıdır» (158, 21 iyul 1926). Eyni vaxda redaksiya onu da elan edirdi ki, «Kommunist»in bütün personalı Aşura günü bütünlükdə işləsin.

«Kommunist» qəzetində dərc edilən pamfletlərdə, həcvlərdə xalqın inamı olan dininə, din ayinlərinə, o cümlədən İmam Hüseyn və onun ailə üzvlərinə qarşı təhqiramiz sözlər olurdu.

1926-cı ildə məhərrəmliyə hələ qırx iki gün qalmış bu məra-

simə qarşı dövlət səviyyəsində geniş kampaniya başlanmışdı. Hazırlıq müəssəssə təşkil edilmişdi. Bu müddətdə 56000 nüsxə kitab əhaliyə pulsuz paylanmış, 4000 plakat buraxılmış və məruzəçilərə 1000 nüsxə xüsusi tezislər verilmişdi. Yerlərdə divar qəzetlərinin xüsusi buraxılış təşkil olunurdu. «Mola Nəsrəddin» jurnalı da başdan-baş məhərrəmliyə qarşı məqalələrlə dolu idi.

Bakıda və onun fəhlə rayonlarında 2 seminar açılmışdı. Burada 50 mühazirəçi fəaliyyət göstərirdi. «Damğa» qəzeti çıxırdı. Bu qəzet, adından göründüyü kimi, xüsusi hazırlanırdı. Fəhlə rayonlarında 38 canlı oxu keçirilmişdi ki, bunlarda 13000 dinləyici iştirak etmişdi. Bundan başqa, «Bismillah» adlı kinofilm nümayiş edilmiş və bu filmə 30000 tamaşaçı baxmışdı. Tamaşaçıların 1400-ü qadın idi. Aşura günü mühazirəçilər üçün şəhər ətrafı rayonlara ekskursiya təşkil edilmişdi (341, 30 iyul 1926).

Mətbuatın verdiyi xəbər görə, yenə də bəzi xoşagəlməz hallar olmuşdu: Bakının yaxınlığındakı Maştağa kəndində məhərrəmlik mərasimi bir qədər də canlanmışdı. Dindarların arasında kənd sovetinin üzvləri, komsomolçular olmuşdur. Onlar məscidə gəlib namaz qılmış, hətta sinə döymüşlər (158, 2 fevral 1927).

Hökumətin təhdidinə və mətbuatın nikbinliyinə baxmayaraq, 1927-ci ildə məhərrəmlik yaxınlaşanda kampaniya daha da şiddətlənmişdi. Rayon partiya komitələri nəzdində komissiyalar yaradılmışdı. Məruzələr hazırlanmış, məruzəçilər müəyyənləşdirilmişdi (158, 10 iyun 1927).

Qeyd olunan ildə də Azərbaycan MİK-in Azərbaycan zəhmətkeşlərinə müraciəti qəbul olunmuşdu. Azərbaycan MİK fəhlələri, kəndliləri və bütün zəhmətkeşləri belə bir biyabırçı məsələyə (məhərrəmlik nəzərdə tutulurdu – M.Q.) son qoymağa çağırırdı (341, 27 iyul 1927).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müraciətin ardınca Azərbaycan MİK və XKS-in qərarı çıxdı. Bu qərarla dini nümayişlər, yürüşlər və adamların özlərinə müxtəlif cür işgəncə vermələri

qadağan olunurdu (158, 27, 29 iyun 1927). Bakı şəhər milisində və rayon icraiyyə komitələrinə tapşınılırdı ki, qərarın yerinə yetirilməsi üçün ən qəti tədbirlər görsünlər (253, v. 9).

1927-ci ildə məhərrəmliyə qarşı təbliğat kampaniyası ötən illərə nisbətən bir az da tez – məhərrəmliyə iki ay qalmış başlanmışdı. Belə ki, böyük fəallar dəstəsi hazırlanmışdı, onlar xüsusi seminarlarda kurslar keçmiş, klub və teatrlarda tamaşalar üçün rejissor qrupları yaradılmışdı. Həmçinin yerlərdəki qırmızı güşələrdə mühazirələr təşkil edilmişdi.

Türk qadınları içərisində geniş iş aparmaq partiya və komsomol təşkilatlarının ən mühüm vəzifəsi sayılırdı (253, v.9).

O dövrün istər partiya, istərsə də dövrü mətbuatını izləyəndə görürük ki, 1928-ci ildə din əleyhinə təbliğat və kampaniya ötən illərə nisbətən hiss olunacaq dərəcədə azalmışdır. Hətta qəzetlərin səhifələrində pamflet və karikaturalara, demək olar ki, rast gəlinmir.

Həmin il dinə zidd kampaniya məhərrəmliyə bir ay qalmış başlanmışdı. Seminarlarda qadınlardan ötrü «Qadın, mədəniyyət və din» adlı mühazirə mətni hazırlanmışdı. Belə məruzələr ictimai yerlərdə təşkil olunurdu (158, 27 may 1928).

Yerli mətbuat yazırdı ki, dindarların fanatik nümayəndələri sürətlə azalıb son həddə çatmışdı (158, 20 iyul 1928).

Bakının əhalisinin 96 faizi fəhlə olan Zavağzalı rayonunda adamlar Aşura günü işə çıxmışdılar. Buna baxmayaraq, mətbuat yenə də «allahsızlar cəmiyyəti»ni tənqid edirdi ki, onlar zəif işləyirlər, günün tələblərindən geri qalırlar. Guya məruzəçilərin, təşviqatçıların işi görünür (253, v. 10).

1929-cu ildə isə din və o cümlədən məhərrəmlik əleyhinə hücum Stalinin ÜLKGİ qurultayındakı çıxışından sonra başlandı. «Gənc işçi» qəzetinin ətrafında birləşmiş komsomolçulardan və fəal gənclərdən qruplar təşkil edilib rayonlara göndərilirdi ki, yerlərdə məhərrəmlik və dini ayınlar əleyhinə söhbətlər

etsinlər, məruzələr oxusunlar, tamaşalar göstərsinlər (254, v. 11).

Bakıda isə «Yeni yol» qəzetinin təşəbbüsü ilə Aşura axşamı yerli teatrlarda «məruzə-konsertlər» təşkil edilmişdi ki, bu tədbirlərdə də Oprera teatrının, konservatoriyanın artistləri və başqaları iştirak etmişdilər (158, 29 may 1929).

Dövrü mətbuatın yazdığına görə, 1929-cu ildə məhərrəmlikdə şəbeh çıxarmaq halları tamam azalmış, qırx günlük İmam Hüseyn matəmi üç-dörd gün davam etmiş və bütünlüklə məscidlərdə qeyd olunmuşdur. Lakin yenə mətbuat xəbər verirdi ki, məhərrəmliyə qarşı mübarizə kampaniyasını davam etdirmək lazımdır.

Ancaq elə həmin il Quba rayonunun Balaoğlan kəndində şəxsey-vaxsey antisovet xarakter almışdı. Yerli hakimiyyət buna qarşı qəti tədbir görmüşdü. Belə ki, nümayişin rəhbəri Molla Daniyar güllələnməyə, 12 nəfər iştirakçı isə bir ildən altı ilə kimi həbsə məhkum edilmişdilər (158, 2 dekabr 1929).

Bu hadisəyə hakimiyyət tərəfindən elə rəng verilirdi ki, guya həmin dindarlar həm də qolçomaq qalıqları imişlər...

Aşura günləri şəhərdə fəhlələrin mərasimlərdə iştirak etməsi üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilirdi. Məsələ, Aşura günü sosializm yarışı keçirilirdi. Bir zavodun və ya fabrikin kollektivi digər zavod və fabrikin kollektivini dəvət edirdi ki, gəlib onların iş metodları ilə tanış olsunlar (158, 16 iyun 1929).

Məhərrəmliyə qarşı mübarizə Azərbaycanın sovetləşməsinin ilk günlərindən başlayıb, 90-cı illərə qədərə davam etmişdir.

1.2.2. Orucluğu qarşı siyasi kampaniya.

İslamın beş şərtindən biri orucluqdur. Səhhəti yerində olan hər bir müsəlman ramazan ayı boyunca oruc tutmalıdır (438, s. 28). Orucluğu da islamın elə qaydalarındandır ki, buna riayət etmək məcburi sayılır. Oruc tutmaq hər bir müsəlman üçün Allah

tərəfindən müəyyən edilmişdir. Qurani-kərimdə ramazan ayı Allahın adından orucluğu ayı kimi elan olunur və bildirilir ki, «ey iman gətirənlər! Oruc tutmaq bizdən əvvəlki ümmətlərə vacib olduğu kimi, sizə də vacib edildi. Bəlkə, (bunun vasitəsilə) siz pis əməllərdən çəkinəsiniz» (164, surə 2, ayə 183). Quranda orucluğun müddəti və şərtləri də göstərilir: «(Oruc tutmaq) sayı müəyyən olan (bir ay) günlərdir. (Bu günlərdə) sizdən xəstə və ya səfərdə olanlar tutmadığı günlər qədər başqa günlərdə oruc tutmalıdırlar. Oruc tutmağa taqəti olmayanlar isə (hər gün əvəzində) bir yoxsulu doyuracaq qədər fidyə verməlidirlər. Hər kəs könüllü iş görərsə (həm oruc tutub, həm də fidyə verərsə), bu onun üçün daha yaxşı olar. Bilsəniz oruc tutmaq sizin üçün nə qədər xeyirlidir» (164, surə 2, ayə 184).

Quranda daha sonra yazılmışdır ki, «İnsanlara doğru yolu göstərən, bu yolu açıq dəlilləri ilə aydınlaşdıran və haqqı batıldən ayıran Quran Ramazan ayında nazil edilmişdir. ramazan ayına yetişən şəxslər bu ayı oruc tutmalıdırlar...» (164, surə 2, ayə 185).

Ümumiyyətlə, Qurani-kərimdə «Əl-Bəqərə» surəsində 183-197-ci ayələr müsəlman orucu haqqındadır.

Deməli, müsəlmanlar üçün orucluğu bilavasitə Allah tərəfindən buyrulmuşdur.

Orucluğu başqa dinlərdə də mövcuddur. Lakin müsəlmanların orucu xristianların və başqa dinə qail olanların orucluğundan fərqlənir. İslam dini səhər açılandan gün batandək yeməyi, içməyi, hətta yeməli şeyi iyləməyi də qadağan edir.

Şəriətdə oruc tutmağın məcburi qaydaları ən xırda təfərrüatına qədər işlənib hazırlanmışdır. Şəriətdə göstərilən doqquz pozuntu müsəlmanın orucunu batil edir. Bunlar yemək-içmək, cinsi əlaqə, onanizm, allaha, peyğəmbərə, peyğəmbərin əsabələrinə (şüərlərdə on iki imam) böhtan atmaq, boğaza qatı tox dolmaq, başı bütünlüklə suya salmaq, səhər namazınadək mur-

darlanmaq (əsasən menstruasiya, qadınlarda doğuşdan sonrakı qanaxma nəzərdə tutulur), imalə və qusmaqdır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, oruc tutmaq başqa dinlərdə də vardır, ancaq digər formada. Hər dinin öz qaydaları olduğundan ayinlərinə də münasibət və tələblər müxtəlifdir. Bilicilərin fikrincə, orucluğu, başqa sözlə, ac qalmaq və buna vərdiş etmək dinlərdən əvvəl də insanlar arasında yayılmışdı. Bu bəzən məcburiyyət üzündən (ov zamanı, səfərlərdə olarkən azuqənin qurtarması, bəzi xəstəliklər ucbatından), bəzən də könüllü olaraq (kökəlməyin qarşısını almaq və ərzağa qənaət məqsədilə) icra edilmişdir. Məsələn, Kafra tayfasının üzvləri quraqlıq nəticəsində məhsul qıtlığı əmələ gəldikdən, uğursuz ovdan sonra özləri müəyyən müddət ac qalır və qida məhsullarına qənaət edirdilər (117, s. 98).

İslamdan öncə ərəblərdə ac qalmaq və pəhriz saxlamaq adətləri olmuşdur. Bu adət insanlarda dözümlülük, qənaətcilik, təmizlik, paklıq, xeyirxahlıq, canıyananlıq rəmzi olmuşdu (117, s. 98). Belə adətin Quranda rəsmiləşdirilməsi orucluğun insanlar üçün çox lazımi bir mərasim olduğunu göstərir.

Azərbaycan sovetləşəndən sonra şəriətin qeyri adətləri kimi orucluğu qarşı da bəzi mübarizə aparılmağa başlandı. Məhərrəmlikdən fərqli olaraq namaz və orucluğu şəriətin əsas şərtlərindən olduğundan ona qarşı mübarizə ümumilikdə dinə qarşı aparılmalıydı və belə də edilirdi.

Orucluğu qarşı mübarizədə də bolşevik təbliğatçıları adət etdikləri metodlardan istifadə edirdilər: onlar orucluğu da məhərrəmlik, novruz və qurban bayramı kimi mollaların uydurması sayırdılar.

Bu bir həqiqətdir ki, orucluğun allah borcu kimi yerinə yetirilməsi bir çox ağırlıq və çətinliklərlə bağlıdır. Gün çıxandan gün batana kimi bir ay dilinə heç nə vurmamaq hər adamın işi deyil. Burda ədalət naminə demək yerinə düşər ki, uzun əsrlər boyu bəzi din xadimləri (kəmsavadlar) orucluğu məsələsində də

camaata şəriətin prinsiplərini doğru-düzgün çatdırma bilməyiblər. Axı Qurani-kərimdə göstərilir ki, nasazlar, yeniyetmələr və başqaları oruc tutmaqdan azaddırlar. Yəni kim orucluğu əziyyət çəkəcəksə, allah ona oruc tutmağı rəva görmür.

Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən də çox əvvəllər bəzi dindarlar oruc tutmağı hamı üçün mütləq saymırdılar. Azərbaycanca belə fikrli dindarlar olmuşdur. Orucluğu mərasimi kimi çətin məsələdə, təbii ki, bir çox amillərin – iqlimin, coğrafi mövqeyin, etnik şərait və s. nəzərə alınması vacibdir. Məsələn, Uzaq Şimalda, Skandinaviya ölkələrində, Finlandiyada yay gündüzləri çox uzundur – 20-22 saat. Belə uzun bir müddətə ac-susuz qalmaq mümkün deyildir. Buna görə də mütləq din xadimləri, şəriət biliciləri bu məsələdə öz fikirlərini deyirdilər. Əslən Kazan tatarlarından olan məşhur ilahiyyatçı Musa Bicaev hələ keçən əsrin axırlarında özünün «Uzun günlərdə orucluğu» monoqrafiyasında bu məsələyə öz münasibətini bildirmişdir. O göstərir ki, insan orqanizmindən 20-22 saat ac-susuz qalması tələb etmək olmaz (382, s. 285, 286). Şəriətin özü də belə özünəqəsdin, sağlamlığa zərərindən əleyhinədir.

Lakin bu tanınmış imamın fikirləri ortodoks din xadimləri tərəfindən qəzəblə qarşılanmışdı.

Ramazana qarşı hücumla bolşeviklər belə fikirlərdən geniş istifadə edirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, orucluğu barədə çoxlu Molla Nəsrəddin lətifələri də uydurulurdu. Fəhlə müəssisələrində orucluğun zərəri haqqında mühazirələr oxunur, mollaları, mövhumatçıları ifşa etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunurdu. Fabrik və zavodlarda orucluğu əleyhinə qətnamələr qəbul olunurdu.

O dövrün mətbuatını izləyəndə qərribə bir vəziyyətlə üzləşirik. 1925-ci ildə ramazan ayı ərəfəsində Lenin adına fabrikdə (indiki Hacı Zeynalabdin Tağıyev adınadır) N.Nərimanovun xatirə gecəsi keçirilir (354, s. 76). Həmin gecədə orucluğu əley-

hinə də qətnamə qəbul edilir. Yəqin orda iştirak edənlər bilmirdilər ki, inqilabdan əvvəl doktor Nərimanov orucun orqanizmə xeyri haqqında dövrü mətbuatda məqalə dərc etdirmişdi (400, s. 19). Əlbəttə, N.Nərimanov həmin məqaləni dini baxışlarının təsiri altında yox, sırf təbabət nöqteyi-nəzərindən yazmışdı. Deməli, o vaxt da dünya təbabətində bir çox sağalmaz xəstəlikləri ac qalma, yaxud da az yeməklə sağaltmaq haqqında biliklər var imiş. Müasir dövrdə isə dünyanın bir çox görkəmli tibb alimi və mütəxəssisi ildə bir neçə gün, bəzən on-on beş gün pəhriz saxlamağı, ac qalmağı hər bir normal adama məsləhət görürlər. Bu barədə biz sonrakı fəsilərdə müfəssəl söhbət açacağıq.

Doktor Nərimanov öz yazısında, təbii ki, normal, sağlam və imkanlı, hətta orucluğa ehtiyacı olan adamlar üçün ilahi fikrini söyləmişdir.

İyirminci illərdə isə dinə və onun mərasimlərinə qarşı da «dədəm mənə kor dedi, hər yetənə vur dedi» prinsipindən istifadə olunurdu.

O vaxtkı sovet mətbuatı məsələyə tam əks mövqedən yanaşaraq yazırdı: «Orucluğu orqanizmi əldən salır və sağlamlığı məhv edir» (158, 30 mart 1925). Mətbuat orqanlarında «tufeylilər ayı» adı altında pamfletlər, felyetonlar, hekayələr və hətta mollaların hiylə və kələkləri haqqında xatirələr dərc olunurdu.

«Kommunist» qəzetində «Orucluğu kimlər üçün buyrulmuşdur» yazı dərc olunmuşdur (158, 3 aprel 1925). Orada göstərilirdi ki, mollalar orucluğu adamlar üçün vacib və xeyirli olduğunu hey söyləyirlər. Lakin yarıc zəhmətkeş sinif oruc tutmaqla olan-qalan sağlamlığını da itirir. Belə ki, «xəstəxana palataları xəstələrini ən çox ac və evsiz-eşiksizlər təşkil edirlər» Mollalar isə heç vaxt belə şeyləri təsdiqləməzlər. Təbabət də artıq yeməkdən imtina etməyi məsləhət görür.

Qəzet və jurnallar ramazana qarşı başqa metodlardan da istifadə edirdi. Məsələn, iclas və mitinqlərdə müsahibələr təşkil

edilir, partiyaçılar və bitərəflərin ramazan haqqında fikirlərini bir neçə nömrədə verirdilər.

Belə iclas və mitinqlər əsasən iri müəssisə və idarələrdə ayda iki-üç dəfə təşkil olunurdu. Həmin tamaşaların başlıca mövzusu, ana xətti ramazan mövhumatı və xürafatı idi. «Damğa» qəzeti bu sahədə xüsusi fərqlənirdi.

Sonrakı illərdə də ramazana və başqa dini mərasimlərə qarşı kampaniyalar aparılmışdır. Bu kampaniyalar ələlxüsus dini mərasimlər ərəfəsində daha böyük vüsət alırdı.

1927-ci ildə ramazana qarşı təbliğatdan ötrü tezislər hazırlanmışdı. Bu tezislər 11 bənddən ibarət idi (354, s. 77, 78). Hər bənddə orucluğu boş, mənasız olması, adamlara yalnız pislik gətirməsi qeyd olunur. Şübhə yoxdur ki, o dövrdə, yəni 20-ci illərdə bu tezislərin xalq kütlələrinə təsiri çox cüzi olmuşdur.

Yeddinci bənddə deyilirdi: «Müsəlmanlığın ilk vaxtlarında orucluğu 3 ay olmuşdur. Sonralar ərəblərin narazılığı nəzərə alınaraq, bir ay müddətinə endirilmişdir» (354, s. 78). Görəsən, bu faktı onlar hardan götürmüşdülər? Axı Quranda çox aydın və dəqiq göstərilir ki, orucluğu bir ay ramazan ayı sayılır.

Təbliğatda orucluğu insan sağlamlığına zərərindən daha çox onun məənəviyyata təsiri qabarıq göstərilirdi. Guya orucluğu türk (azərbaycanlı – M.Q.) zəhmətkeşlərini «yeni həyatdan, onları sosializmə gedən yoldan ayırır, onlar digər zəhmətkeşlərlə tərəqqi yolunda ayaqlaşa bilmirlər» (158, 4 mart 1927).

Biz bilmirik ki, o tezislər kütlələr üçün nə dərəcədə inandırıcı olmuşdur. Ancaq ramazana qarşı kampaniyanın sonrakı illərdə də aparılması şəksiz bir faktdır.

Rayonlarda oruc tutanların sayı yaşlı əhalinin 70 faizinin təşkil edirdi (158, 7 fevral 1929). Bu 70 faiz «zəhmətkeş element», başqa sözlə, istehzal şəkildə «allah bəndələri» adlandırılırdı. Həmin allah bəndələri aparılan təbliğat və təşviqata az uyur və deyirdilər: «Həmişə oruc tutmuşuq və bundan sonra da tutacağıq».

Bir çox qəzetlərdə bəzi partiya üzvlərinin də xürafat əsiri olduqları göstərilirdi.

Sonrakı illərdə də orucluğa qarşı kampaniyalar davam edirdi. Lakin inamı olan, allah kəlamını hər şeydən üstün tutan müsəlman orucluğa şəriətin əsas prinsiplərindən biri kimi baxır və ona çox böyük məmuniyyətlə riayət edirdi. Hər bir müsəlman başa düşürdü ki, orucluğu bütün müsəlmanlar eyni vaxtda tuturlar. Bu həmrəylik insanların bərabərliyinə xüsusi mənə verir və onların arasında məhəbbət və qardaşlıq hisslərini gücləndirir. Ramazanda pisliklər, bəd əməllər yox olur, ürəklər pak fikirlərlə dolur.

Orucun şərtlərindən biri də niyyətdir, yəni şüurlu olaraq oruc tutmaqdır.

Dillərin yalanla, qulaqların qeybətlə, ürəklərin kin və həsədlə, qərinlərin haram tikəllərlə dolu olduğu bir zamanda insanın özünə sahib olması və allah rızasını gözləməsi ən böyük əzmkarlıqdır.

Müsəlman üçün qəlb rahatlığı, iman gözəlliyi və quran şəfasıdır.

Oruc həm də bir çox sağalmaz xəstəliyə çarə olan məlhəmdir.

Buna görə də 20-ci illərdə aparılan təbliğat və təşviqat bir o qədər də nəticə vermirdi...

1.2.3. Dini və milli bayramlara qarşı dövlət səviyyəsində bərişmamazlıq.

İslam dininin ayin, mərasim və adət-ənənələri kimi müsəlman bayramları da sovet təbliğatının ilk gündən əsas tənqid hədəfi olmuşdur. Bunlardan qurban bayramı xüsusi yer tutur.

Qurban bayramının tarixi barəsində qısaca olaraq məlumat verilməsi məqsədəuyğun olardı.

İslamda cəmi iki bayram – cədl-əzha (qurban bayramı kimi tanınan böyük bayram) və cədl-fitrə (orucluğu bayramı-kicik

bayram) bayramlar qanuniləşmişdir (153, s. 73). Qurban bayramı islam dininin ən vacib sayılan fəzlərindən biri kimi Quranın tələb etdiyi dini tələbdir.

Bu bayram müsəlmanların həcc ziyarəti mərasiminin bir hissəsidir. Qurban bayramı müsəlman təqviminin on ikinci ayı olan zilhicə ayının onuncu günü, Məkkəyə həcc dövründə qurbanlıq heyvanların kəsilməsi şəklində qeyd olunur.

Burada bir məsələni də göstərmək lazımdır: Qurban bayramı yalnız islam dininin törəməsi deyildir. Yəni qurban vermək, qurban kəsmək adəti islamdan çox-çox əvvəl dünyanın bir çox xalqlarında olmuşdur. Qurban vermək yolu ilə qədim insanlar sanki sitayiş etdikləri qüvvələrə öz borclarını qaytarırdılar. bunun arxasında da bəşəri bir inam dayanırdı. Bu inam öz münasibətini bildirmək, qurbanlar vermək mərasimi də tarix boyu dəyişikliklərə uğramışdır. Ən qədim dövrlərdə insan özünü qurban vermək yolunda da olmuşdur. Karfagenlilər allah saydıqları Moloxa qarşısında borclarını ödəmək üçün uşaqlarını qurban verirdilər, skandinaviyalılar isə müharibə zamanı ələ keçirdikləri ilk əsiri ən yaxşı qurban hesab edirdilər. Tarixdə bu da məlumdur ki, saklar və firənglər hərbi əsirləri əzabla öldürməyi Allah qurbanı sayırdılar. Qallar isə ağır xəstəliyə düşər olduqda və müharibə qorxusu yarandıqda insan qurbanı verirdilər.

Şərq xalqlarında da öz qızlarını qurban vermək adəti olmuşdur. İnsan qurbanını ən qəddarlıqla yerinə yetirənlər isə qədim meksikalılar olmuşdur. Onlar bəzən bir gündə minlərlə adamı öz allahlarına qurban verib öldürürdülər (427, s. 567, 568). İnsan qurbanı vermək keçmişdə Meksika ərazisində yaşamış astek tayfasının adi mərasimi olmuşdur.

Müharibə qorxusu, kənd təsərrüfatı işləri dövründə məhsul bolluğu naminə insan qurbanı verildi. Bəzi yerlərdə, xüsusən Meksikada bu qeyri-bəşəri adət XVI əsrə kimi davam etmişdir (117, s. 107).

Bir çox sahələrdə bəşəriyyətə, insanlığa böyük yeniliklər, intibahlar bəxş etmiş həzrəti Məhəmmədin yaratdığı islam dini böyük İnamə, ulu Allaha qurban verməkdə də əvəzsiz inqilab yaratdı. Bəşəriyyəti insanı qurban verməkdən çəkındirdi, bu cür qurbanı hətta qadağan etdi. Axı Allah insanı hər şeydən üstün tutur, onu özünün yaratdıqları nə varsa hamısından şərəfli sayır. Ona görə də islam dini allahın adından buyurdu ki, insan yerinə qurbanlıq heyvan kəsilməlidir. Bundan başqa, islam dini qurban mərasiminin keçirilməsi vaxtını da müəyyənləşdirdi. Əvvəllər kim nə vaxt istəsəydi qurban kəsə bilərdi. İslamçılar isə bu böyük bayramı daha da şərəfləndirmək üçün onu ildə bir dəfə – Zilhiccə ayının 10-da keçirməyi qanuniləşdirdilər. Qurban bayramı haqqında Quranda Allah tərəfindən buyrulmuş ayələr vardır. «Allah Beytülhəram (müqəddəs ev) olan Kəbəni, hərəm ayı (zilhiccəni), (Kəbəyə gətirilən) boyunları bağısız və bağlı (boyunlarına nişan taxılmamış və taxılmış) qurbanları insanların (dini və dünyəvi işlərinin) düzəlib səhməyə düşməsi üçün bir yol müəyyən etdi» (164, surə 5, ayə 97).

Quranın 22-ci surəsi olan «Əl-həccin» 33,34,34 və 37-ci ayələrində qurban haqqında allah kəlamları vardır.

Hər il müsəlman-qəməri (hicra) tarixinin Zülhiccə ayının 10-da imkanı olan müsəlmanlar Kəbə məbədinə ziyarət edib, müəyyən olunmuş mərasimləri icra edəndən sonra iri və xırda buynuzlu heyvanlardan (keçmişdə dəvə də olurdu) qurban kəsir və paylayırlar.

Bu mərasim yerlərdə də keçirilir. Hər hansı bir iş üçün niyyət tutmuş adamlar da qurban kəsə bilərlər. Belə qurbankəsmə hər hansı gündə ola bilər. Qurban mərasiminin hər bir adam üçün savabı çox böyükdür. Bu barədə Quranda belə deyilir:

«Onların nə əti, nə də qanı, əlbəttə, Allaha çatmaz. Allaha çatacaq olan yalnız sizin təqvanızdır (səmimi-qəlbdən etdiyiniz ibadətdir)» (164, surə 22, ayə 97).

Buradan bir daha aydın olur ki, qurban mərasimi müsəlman aləmində nə qədər pak, nə qədər bəşəri mərasimdir, bayramdır.

Müsəlman din xadimləri qurban bayramı haqqında risalədə İbrahim peyğəmbərin öz oğlu İsmayılı Allahın şərəfinə qurban kəsmək istərkən Allah tərəfindən göndərilən mələk Cabrayıl göydən enib, onun əlini saxlayır və ona deyir ki, Allah İsmayılın əvəzinə kəsmək üçün bir qoyun göndərmişdir. O gündən də insanın qurban kəsilməsi aradan götürülür, qurbanlıq mal-qara kəsilir...

Allah təalının insanı yüksək tutmasına bariz bir misal!

Lakin bolşevik mübəlləqləri, elmi ateizm yayıcıları yuxarıda deyilənləri müsəlman ruhanilərinin uydurması adlandırdılar. Onlar ağına-bozuna baxmadan İslam dinində, şəriətdə nə varsa hamısını yalnız qara boyalarla təsvir etməyə çalışırdılar.

Belə münasibətdən hətta sovet islamşünasları da çəkinmirdilər.

Keçmiş SSRİ-də çox yaxşı islamşünas alim kimi tanınan, Moskvada yaşayan və əslən azərbaycanlı olan Q.Kərimov özünün «Şəriət və onun sosial mahiyyəti» kitabında bu məsələyə toxunaraq yazır ki, son illərdə ölkəmizdə (SSRİ-də – M.Q.) ateizmə dair çap edilmiş ensiklopedik nəşrlərin və ateizm dərsliklərinin böyük əksəriyyətində səhvlərə yol verilmişdi. Müəllif iki ateist kitabının adını çəkir. Bunlar 1964-cü ildə Moskvada buraxılmış «Qısa elmi ateizm lüğəti» və 1971-ci ildə Mahaçkalada buraxılmış «Ateistin qısa məlumat kitabı»dır. Hər iki kitabda qurban və oruculuq bayramları qarışdırılır (153, s. 74). «Qurban bayramı oruculuq qurtarandan 70 gün sonra müsəlmanların qeyd etdikləri əsas bayramıdır» yazılmışdır. Məqalədə bu bayramın Məkkə Həcc mərasimi ilə bağlı olduğu barədə bir kəlmə də deyilməmişdir. Beləliklə Moskvada və sabiq müttəfiq respublikalarda nəşr edilmiş ateizmə dair məlumat kitablarında həmin səhv təkrar olunur.

Oruculuq bayramının mahiyyəti barəsində daha kobud səhvə yol verilmişdi. Mahaçkalada nəşr olunmuş məlumat kitabında «Oruculuq bayramı» məqaləsinin müəllifi yazır (səh.105-106): «Oruculuq bayramı ramazan bayramından sonra şəvval ayından başlanan üç günlük bayramdır». Belə çıxır ki, oruculuq bayramı ramazan bayramından sonra gələn ayrıca bayramdır. Halbuki bu, müsəlman oruculuğu bayramıdır (153, s.75).

Göstərilən səhvlər hər şeydən əvvəl şəriətə dair tədqiqat əsərlərinin olmaması və şəriət qanun və qaydalarına aid aktual problemlərin öyrənilməməsi ilə əlaqədardır. Müsəlman bayramlarından danışarkən onları formal surətdə xristian bayramları ilə, digər dini bayramlarla eyniləşdirmək mümkün deyil, çünki həmin bayramların əsasən hər biri ayrı-ayrılıqda mövcuddur. Müsəlman bayramlarının mahiyyətini şəriət mənbələri əsasında izah etmək lazımdır. İslam dininin əsas bayramları olan Qurban bayramı və Oruculuq bayramı ehkam olan müsəlman zəvvarlığı və oruculuq mərasimlərinin ayrılmaz hissəsidir və bunlardan kənarda mövcud deyildir.

Müsəlman dininə qail olan xalqlarlardan biri azərbaycanlılar da uzun əsrlər boyu Allaha, onun böyüklüyünə, adilliyinə inamı sayəsində qurbanlar kəsmişdir. İmkani olanlar payı-piyada, yaxud da hər hansı miniklə həcc ziyarətinə getmiş, orada da allah yolunda qurban kəsmişdir. Gedə bilməyənlər, imkanı olmayanlar isə evində, kəndində həmin mərasimi saxlamışdır. Xalq Qurban bayramını həmişə yüksək səviyyədə keçirməyə çalışmışdır.

1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Demokratik Respublikası zamanında milli hökumət dini bayram və mərasimlərin qeyd edilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Həmin ildə Bakı azad edilən kimi paytaxta gələn hökumətin ilk tədbiri Qurban bayramını keçirmək oldu. Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi qərarla göstərilirdi: «Sentyabrın 17-si «Qurban günü» bayramı elan edilsin» (4, s. 39). Hökumət qurban bayramı münasibətilə əhalini təbrik etdi.

Aprel çevrilişindən sonra Azərbaycanda bütün dini bayramların üstündən avtoritar hökumət tərəfindən qara xətt çəkildi.

Əsrlər boyu xalqın öz arzusunu, istəyinin baş tutması üçün Allaha rəhmət və minnətdarlıq rəmzi kimi qurban kəsməsi bolşevik təbliğat və mətbuatının hədəfinə çevrildi. Qəzet və jurnalların səhifələrində mollalara qarşı karikaturalar, anonim müəlliflərin pamfletləri və klassik poeziyaya bələd olan, dini məsələlərdən başı çıxan həmin şəxslərin məktubları verilir. Pamfletlərdə əsasən mollalara, ruhanilərə hücumlar edilir və onlar bunda günahlandırılırdı ki, Qurban bayramı «kasıb əhali üçün çox böyük maddi çətinliklər törədir» (158, 11 iyul 1925).

Qəzetlərdə həmçinin ayrı-ayrı fəhlə müəssisələrinin ümumi yığıncaqlarının qərarları da verilir. Qərarlarda göstərilirdi ki, fəhlələr könüllü olaraq mollaların uydurması olan Qurban bayramının keçirilməsindən imtina edirlər. Bütün əhali qabaqcıl fəhlələrdən ibrət götürülməsinə çağırılırdı. Hər bir zəhmətkeşə kompensasiya olaraq iki günlük istirahət vəd edilirdi.

O illərdə Qurban bayramına az qalmış tənqidi kampaniya güclənir, mətbuat səhifələrində gen-bol yazılar verilir.

Pamfletçilər, felyetonçular qələmə sarınır, daha doğrusu, sarındırılır və onlar da Məkkədə qurban bayramı mərasimini, orada qurbanlıq heyvanların kəsilməsini polemika yolu ilə məsxərəyə qoyur, müsəlmanların müqəddəs hissələrini təhqir edirdilər. Həmin pamfletlərdən bir neçəsini misal gətirək:

- Fəxri «Hacı» adını almışlar Mina dağında heyvanların qanını axıdılar;

- Kəbə binası oğruların və ədəbsizlərin iqamətgahına çevrilibdir;

- Mömin hacılar Məkkədə öz dini-imanlarını təzələdilər – qəddarlıqla minlərlə heyvanın Məkkədə qanın tökdülər;

- Cibgirlər bu gün peyğəmbərin mömin övladları oldular;

- 50 il sərasər insanları soyub-talayanlar bu gün qoyun soyurlar;

- Mina dağı qan meydanına dönmüşdür...(354, s. 80).

O dövrün mətbuatını izləyəndə bu cür pamfletlərin hər il yeni variantlarını görürük. Ancaq bu cür yazıların, yəqin ki, təsiri çox az olurdu.

Azərbaycanda Qurban bayramı şərəfinə qurban kəsilməsi hökmən deyildi. Bunu ailə başçısı özü həll edirdi. Bəzən (çox vaxt) on iyirmi ailə yığılıb bir qoyun, yaxud dana alıb kəsir və öz aralarında paylayırdılar. Bu adət indi də davam edir.

Qurban bayramında heç bir dini təsir də yoxdur və bu mərasimin icrasında dini ayinlər də icra edilmir.

Sovetləşəndən sonra Azərbaycanda keçmişdən xalqa hansı adət-ənənə, bayram qalmışdırsa, hamısına «köhnəlik», «fana-tizm» damğası vuruldu. Bunlardan biri də Novruz bayramı idi.

Novruz bayramı Azərbaycanda və eləcə də bütün Şərqdə islamdan çox-çox əvvəl qeyd edilən, yolu intizarla gözlənilən bayram olmuşdur. Ona görə ki, Novruz bayramı yazın gəlməsi bayramı, keçə ilə gündüzün bərabərləşdiyi, yeni ilin başlanması bayramıdır. Yəni bunun heç bir dinlə əlaqəsi yoxdur. Sadəcə Şərq xalqlarının ümumi yeni il bayramıdır. Təmizlik, gözəllik, paklıq bayramı, küsülülərin bərişiq bayramıdır. Azərbaycanlılarda bu bayram ən populyar, ən təmtəraqlı bayramdır. Heç bir dini ritual keçirilmir. Dediymiz kimi, qışın qurtarması, baharın gəlməsidir, «Novruz» sözünün elə mənası da «yeni il» deməkdir.

Ancaq xalqın bu yeni il bayramı – Novruz bayramı da «keçmişin qalığı», «mövhumat bayramı», «xürafatçıların uydurma fantaziyası» və beləliklə lazımsız şey hesab edilərək, dini bayramlar sırasına qatıldı. «Kommunist»in pamflet «ustalarında» biri Novruz bayramını məzəmmət edirdi ona görə ki, guya bu bayram islamı ona yad törəmələrdən «müdafiə» edir (158, 1 mart 1925).

Belə pamfletçinin tendesiyaı aydın idi: nə desə, yenə də mollaları günahlandırmaq. Axı onlar Novruz bayramını geniş qeyd etməyi tövsiyə edirdilər. Məddahlar unudurdular ki, molla da xalqın bir üzvüdür və Novruz onun üçün də əziz olmaya bilməz. Bir həqiqət də var ki, Azərbaycanda Novruz şənlikləri həmişə və hər yerdə mollasız keçirilmişdir.

Hərdəmxəyal adlı birisi (ləqəbi idi) dörd minillik Şərq xalqlarının bu bayramını «müftəxorlar bayramı» adlandırmış, öz «şerində» Novruzu farslarla türklərin mübahisə obyektı kimi təsvir etmişdir (158, 11 mart 1925).

Hərçənd Novruza qarşı təbliğət dini ayin və bayramlara qarşı təbliğətdən zəif idi, ancaq mətbuatda bəzi fəhlələrin çıxışları verilirdi. Onlar Novruz bayramında işləməyi, bunun əvəzində isə başqa gün istirahət etməyi məsləhət bilirdilər.

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra avtoritar bir rejim yaradılmışdı. Bolşeviklər sözdə ən humanist, ən demokratik aparat yaratdıqlarını iddia etsələr də, həqiqətdə humanizmdən, demokratiyadan tamamilə yan keçirdilər. Hakimiyyət başında oturanlar hər şeydə olduğu kimi mənəviyyəti də mərkəzləşdirmə aspektində idarə etmək istəyirdilər. Xalqların minillik inam və tapıntılarına qarşı mübarizəyə bolşeviklər öz hakimiyyətlərinin, demək olar ki, ilk günündən başladılar. Hökumət və dövlət səviyyəsində Azərbaycan xalqının dinə zərbələr endirildi. Əsrlər boyu xalqın keçirdiyi dini mərasimlər, dini bayramlar ləğv edildi, onlara fanatizm, mövhumatçılıq, keçmişin yabançı qalıqları adı verildi. İslam dinində nə varsa hamısı pislənilədi, üstündən qara xətt çəkildi. Bu mübarizədə sovet hakimiyyəti əlindəki bütün vasitələrdən - təbliğət və təşviqatdan, mətbuat, radio və televiziya dan və s. istifadə edirdi. Bütün bu təzyiq və amansız mübarizə üsullarına baxmayaraq, xalq özünün həm dininə, həm də inamlarına sadıq qaldı, minillik adət-ənənələrini unutmadı.

II FƏSİL. SOVET HAKİMİYYƏTİ TƏRƏFİNDƏN AZƏRBAYCANDA

DİN XADİMLƏRİNƏ VƏ MÜQƏDDƏS YERLƏRƏ QARŞI APARILAN REPRESSİYALAR

2.1. Din xadimlərinə və dindarlara qarşı aparılan kütləvi təqiblər

Din xadimlərinə və dindarlara qarşı aparılan bolşevik kampaniyası dinə qarşı aparılan təbliğatla, demək olar ki, eyni vaxtda başlanmışdı. Kommunist ideologiyası lap ilk mərhələdə molla-ları və ümumiyyətlə bütün din xadimlərini keçmişin qalığı adlandıırır, onları fanatizm və konservatizm bataqlığı kimi təsvir edirdi. Bolşeviklərin fikrincə, din xadimləri kütlələrin mədəni inkişafı və tərəqqisində əngəl törədirdilər, deməli, onlarla cəmiyyət barışmaz olmalıdır.

Sovet hakimiyyəti torpağı milliləşdirirdi, bir dekretlə məktəbi kilsədən, Azərbaycanda isə məktəbi məsciddən ayırdı. Bununla kifayətlənmədi, habelə din xadimlərinin vəqf torpaqları, onlara məxsus nə vardısı hamısı əllərindən alındı.

Mollaların ailə-nigah məsələlərinə qarışması qadağan edildi. Bütün bunlara baxmayaraq, müsəlman dindarlara xristian dindarlarına nisbətən daha təmkinli hərəkət elədilər. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, Rusiyanın özündə və kənarlarda xristian dindarlara sovet hakimiyyətinə qarşı açıq çıxışlar etmiş, antisovet bəyanatlar qəbul etmişlər. Bəzən bu narazılıqlar toqquşmaya da gətirib çıxarırdı. Pravoslav yepiskoplarının çağırışı ilə Nijne-qorodda, Omskda və s. yerlərdə böyük çıxışlar olmuşdu. Uzun illər Rusiyada və başqa yerlərdə dindarlara müxtəlif terrorlar, təxribatlar törətmişlər. Təbii ki, bütün bunlar qırmızı terrorla, kütləvi repressiyalarla qarşılandı.

Müsəlman dindarlara isə, əksinə, heç bir şeylə öz narazılıqlarını bildirmədilər. Hətta bəzi din xadimləri Məhəmməd peyğəmbərin təlimi ilə marksizm nəzəriyyəsi arasında bəzi paralellər aparmağa başladılar (354, s. 66). Müsəlman din xadimlərinin bu təşəbbüsü əvvəlcə bolşeviklər tərəfindən bəyənilirdi, sonra isə hərəkətə ayrı məna verildi. Böyük Sovet Ensiklopediyasında gedən yazı buna sübutdur. Orada yazılmışdır:

«İslam müdafiəçilərinin kommunizm haqqında qənaətlərinə fikir verdikdə görürük ki, islamçılara görə, islamın başlanğıcında islamın yaradıcısı Məhəmməd guya dövrünün inqilabçısı və görkəmli islahatçısı olmuşdur, bu da islamın həqiqi mahiyyətini pərdələmək məqsədini güdür» (340, s. 517).

Daha sonra BSE islamı bir din kimi gözədən salmağa cəhd göstərir.

Biz yuxarıda islam dininin nəyə qədər olduğunu və onun başqa dinlərdən fərqli, üstün cəhətlərini göstərməyə səy göstərmişik. Müsəlman ruhanilərinin Oktyabr inqilabına münasibəti məsələsinə gəldikdə isə bu, pravoslavlar üçün inqilab, Rusiyada köhnə rejimin dəyişilməsi demək idi, lakin müsəlman dindarlara üçünə yeni bir qüvvənin yeni istilasına idi və ona görə də onlar sakit dayanmağı daha vacib hesab edirdilər.

Başqa səbəblər də vardı. Müsəlman dindarlara ucqarlarda müstəmləkçilik siyasətini görmüş və çarizmin onlara münasibətini bilirdilər. Yeni çarizm mütləqiyyəti dövründə də nə müsəlmanlar, nə də müsəlman dindarlara əzizlənməmişdilər. Ona görə də çarizmin devrilməsi müsəlman dindarlara narahat edə bilməzdi. Qaldı yerli kommunistlərə münasibət isə beləydi: onlara yeni meydana çıxmış məmurlar kimi, bir növ yeni rejimin xəfiyyələri kimi baxırdılar.

Müsəlman dindarlara rus pristavlarının mollalara nifrət bəslədiklərini, onlara şər, pislik obyektinə kimi baxdıqlarını unutmamışdılar. Bu səbəbdən də inqilabın ilk dövrlərində özlərini sakit

aparır, siyasi arena da görünməməyə çalışırdılar. Əsrin əvvəllərində Təbrizdə rus əsgərləri tərəfindən dar ağacından asılmış məşhur müştəhidin faciəsi hələ də müsəlman ruhanilərinin yadından silinməmişdi (354, s. 67).

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının ilk mərhələsi xalqın əksəriyyətini, o cümlədən din xadimlərini də çaşbaş salmışdı. Onlar çox şeydən baş açə bilmirdilər. Hərə bir söz deyir, bir tərəfə çəkirdi. Xüsusən kəndlərin çoxunda «inqilab» sözünün özü belə camaatda anlaşılmaz idi. Ancaq xalq bir də gözünü açıb gördü ki, hər yerdə qan axıdılır, kəndlər, şəhərlər yandırılır. Nəhayət ki, Gəncədə, Qarabağda, Lənkəranda və s. yerlərdə üsyanların qalxması və yenidən «qırmızılar» adlanan rus soldatlarının silahı və gücüylə həmin üsyanların qan dəryasında batırılması xalqın gözünü bir qədər açdı, onu xəyaldan ayırdı (354, s. 67). Sovet hakimiyyətinin 1920-ci ilin yazından Azərbaycanda başlamış «zəfər yürüşü» dövründə neçə-neçə molla, dindar və din xadimi məhv edildi.

Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərində sovetləşməyə qarşı kükrəyən xalq üsyanları sovet hakimiyyəti tərəfindən yatırılardan sonra yeni hakimiyyət özünü zərərli elementlərdən qorumaq üçün, necə deyərlər, vintləri bərkitməyə başladı. Bütün Rusiyanın sovetləşmiş əyalətlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da bir tərəfdən güclü sovet təbliğatı, təşviqatı, bir tərəfdən də fəvqəladə komissiyanın agentlərinin aktiv fəaliyyəti geniş vüsət aldı.

Təbliğət və təşviqat sovet hakimiyyətinin xalq hakimiyyəti, dünyada ən humanist, ən demokratik dövlət quruluşu olduğunu kütlələrə çatdırmaq, bu ideyanı camaatın beyninə yeritmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırdı. Ölkədə nəhəng təbliğət maşını hərəkətə gətirilmişdi. Nəşriyyatlar yaradılırdı və bu nəşriyyatların ən ümdə vəzifələrindən biri kommunizm, sosializm ideyalarını kütlələrə aşılamaq üçün çoxlu əyani vasitələr (şüarlar, plakatlar və s.), kitab və broşuralar çap etmək idi. Buraxılan ədəbiyyatın

çoxu elmi kommunizm nəzəriyyəçilərinin və ideoloqlarının əsərləri idi (348, s. 68). Bu kitablar isə işıq üzü görən kimi sürətlə və güclü nəzarət altında yayılır, təbliğ olunurdu. Belə kitab və kitabçaların oxu günləri, oxu saatları keçirilirdi. Kənd yerlərinə təşviqat briqadaları göndərilirdi. İş üstündə, nahar fasiləsində əməkçilərə kommunizm dərsləri keçilirdi. Şəhərlərdəki fabrik-zavodlarda fəhlələr içərisində təbliğət-təşviqat daha güclü, əhatəli aparılırdı. Bolşeviklərin bu sahədəki işini təqdir etməmək olmaz. Bu təbliğətin icra vaxtı bilərəkdən ən çox dini bayram və mərasim günlərinə salınırdı (354, s. 68).

Təbliğətin o biri tərəfi də vardı. Bu da yerdə tufan qoparan, qasırğa yaradan, adı gələndə ürəklər partladan, dillər tutulan fəvqəladə Komissiya idi. FK-nın hər yerə – şəhərə, kəndə hətta hər bir ailəyə əli çatırdı. Bu «qulaq» hər şeyi eşidirdi, bu «göz» hər şeyi görürdü. Onun daimi «danosları» (sonradan bəlli olmuşdur ki, bunların çoxu uydurma imiş) vardı. Səsini çıxaran hər bir adam «əksinqilabçı», «terrorçu», «panislamist», «antisovetçik» və s. adlarla damğalanır və bir gecənin içərisində yox edilirdi. Ona görə də adamlar ailədə, ən yaxın dostları, əzizləri arasında belə ehtiyatla dolanırdı, söz-söhbətlərinə fikir verməli olurdular. «Qorxu» deyilən məşum bir hissə hamıya hakim kəsilmişdi. Və bu qorxu altında da insanlar sovet təbliğət maşınının bir hissəsinə çevrilir, yalnız bir istiqamətə yönəldilir, bir ideya orbitində hərələnirdilər...

İslam dini dünyada bərqərar olandan sonra bu dini insanlara təlqin edən, Qurani-kərimi, onun dünyəvi, bəşəri fikir və ideyalarını insanlara çatdıran mollalar, axundlar, müştəhidlər, şeyxlər və başqaları olmuşdur. Çox vaxt bütövlükdə din xadimlərini «mollalar» deyər adlandırırlar.

Molla tarix boyu dini mərasimlərə başçılıq etməklə yanaşı, həm də elin ağsaqqalı, yol göstərəni və təəssübkeşi olmuşdur. Molla dini məktəblərdə (mədrəsə və s.) dərs deyir və qazı vəzifəsini də icra edirdi. Bu söz tarixən ağa, xeyirxah bələdçi,

öyrədən və s. mənalarda işlənmişdir. Hörmət əlaməti olaraq geniş biliyə və dünyagörüşünə, böyük istedadla malik bəzi şair və alimlərdə də molla və ya mövlana deyə müraciət edilmişdir. Məsələn, Mövlana Füzuli, Mövlana Cami, Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Molla Cüma və s.

Azərbaycanda sovetlər – bolşeviklər hakimiyyətə gələndən sonra isə mollalar nəinki ictimai fəaliyyətdən kənar edildi, hətta «molla» sözü də cəmiyyətə yad bir ünsür kimi təbliğ edilməyə başlandı. Molla qiyafəsinin özü də təhqirli bir obraza çevrildi.

Yuxarıda deyildiyi kimi, müsəlman ruhaniləri sovet hakimiyyətinə qarşı çıxmədılar. Lakin bolşevik dövləti yenə də onlara yad gözlə baxır, onları zərərli element, sovet dövlətinin qatı düşməni adlandırır. Ayırı-ayrı din xadimləri dəfələrlə bildirirdilər ki, onlar yeni hökumətə qarşı heç cür pis niyyətdə deyillər və olmayacaqlar da.

1921-ci ildən başlayaraq mollalara daha bir yeni yarlıq yaşıdırıldı: müsəvatçıların həmfikirləri. Bu ifadə mətbuata ayaq açmışdı.

Belə bir vaxtda – 1923-cü ilin avqustunda Bakı, Tiflis və Moskva mətbuatında Müsavat partiyasının bir neçə üzvü adından bəyannamə dərc edildi (366, 17 avqust 1923).

Demək olar ki, eyni vaxtda Azərbaycanın dini şəxsləri kollegiyasının ən tanınmış yeddi üzvünün, o cümlədən şeyxülislamın da imzası ilə bəyannamə dərc olundu.

Birinci bəyannamədə göstərilirdi ki, Müsavat partiyası sovet hökumətinə qarşı hər cür hərəkətdən imtina edir və söz verir ki, ona qarşı loyalla münasibətdə olacaqdır.

Bakı din xadimləri isə öz bəyannamələrində belə yazırdılar:

«Ta qədim vaxtlardan yaradılmış bütün hökumətlərdən ən ədalətli və ən yaxşısı sovet hakimiyyətidir. Bu heç kimdə şübhə doğurmur, bütün şüurlu insanlara aydındır ki, sovet quruluşu vətəndaşların öz arzu və iradələrinin məhsuludur. Əlbəttə,

bəzi adamların fikirləri yanlış ola bilər. Belə vaxtda biz Qurana istinad edib deyə bilərik ki, sovet hökumətinin qəbul etdiyi qanunlar şəriət qanunlarına tam uyğundur.

Bizim peyğəmbər bütün xalqla birlikdə fəaliyyət göstərməyə vəkil edilmişdir. O, bütün vacib məsələləri Şurada həll edirdi...» (366, 17 avqust 1923).

Bəyannamədə daha sonra din xadimləri keçmiş – çarizm dövrünü üç illik sovet dövrü ilə müqayisə edir və üstünlüyü sovet quruluşuna verirdilər.

Çox güman ki, Azərbaycan ruhanilərinin bu bəyannaməsinə diplomatik gedişlərdən istifadə edilmişdir. Bu da səbəbsiz deyildi. Dindarlar görür və hiss edirdilər ki, bütün ölkədə repressiya başlayıb, onun nəticələri nəyə gətirib çıxara bilər. Ona görə də bu cür siyasət lazım idi, zaman özü bunu tələb edirdi.

Yuxarıda dediyimiz kimi, bolşeviklər müsəlman ruhanilərinin kütlə içərisindəki nüfuzunu bilir və yeri gələndə bundan öz xeyirləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar.

1920-ci il avqustun 19-27-də III Kommunist Beynəlmillətinin Moskvada keçirilən II konqresində bir çox məruzəçilər Şərqdə müsəlman ruhanilərinin böyük nüfuza malik olduğunu göstərmişlər. Həmin nətiqlər onu da qeyd etmişlər ki, bu amillə hesablaşmaq lazımdır.

1923-cü ilin avqustunda Azərbaycanda olmuş RK/b/P MK katibi, SSRİ MİK üzvü Y. Yaroslavski qeyd etmişdi ki, «Son vaxtlarda Azərbaycanda ruhanilərlə bu və ya başqa formada heç bir konflikt yarada bilən ciddi mübarizə olmamışdır» (407, 22 avqust 1923).

Ancaq bolşevik ideoloqu göstərirdi ki, biz (yəni bolşeviklər hökuməti – M.Q.) bütün Şərq müsəlmanlarının dini fanatizmindən qidalanan bir ölkədə çox düzgün taktiki siyasət yeridirik. Axı dini zəmində yaranan hər cür narazılıq və gərginlik müsəlman Şərbində əks-səda verəcəkdir (407, 22 avqust 1923).

Ona görə təbii ki, məlum forma və metod mollalara qarşı kampaniyada nəzərə alınmalıydı.

Ancaq bu «inkubator» dövrü uzun çəkmədi. Artıq 1925-ci ildə «Kommunist» öz səhifələrində mollalara qarşı çox kəskin çıxış etdi. Bu cür pamfletləri yazmaq o qədər də çətin deyildi, çünki müəlliflər onların obrazlarını Azərbaycanın klassik poeziyasından götürürdülər.

Mətbuatı izləyəndə görürük ki, bolşevik təbliğatçıları çox vaxt din əleyhinə yazılarında XIX və XX əsrin görkəmli şair-yazıçılarının əsrlərinə müraciət edir, onlardan misallar gətirirlər. O dövrdə din əleyhinə, mollalara, seydilərə, dərvişlərə və b. Qarşı satirik yazılarda Azərbaycanın görkəmli şairlərindən S.Ə.Şirvani və M.Ə.Sabirə istinad edirdilər. Dövrünün satirik və lirik şairi olan S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığında bəzi kəmsavad, tamahkar molla və ruhanilər, seyd və dərvişlər tənqid olunur, öldürücü satira atəsinə tutulur. Ancaq bu o demək deyildi ki, S.Ə.Şirvani ateist olmuşdur, yaxud islam dinindən, müsəlmançılıqdan üz döndərmişdir. Əsla belə deyildi və bunun əksini demək böyük şairin ruhuna hörmətsizlikdir. S.Ə.Şirvani «seyid» sözünü özünə təxəllüs kimi götürmüş və özünün seyd, peyğəmbər övladı olması ilə həmişə fəxr etmişdir. Bəzi tamahkar din xadimlərini tənqid etmişsə, demək olmaz ki, o, dinsizdir. Nadan molla və ruhanilərin satirik dillə ifşa edilməsinin özü də dinə və müsəlmançılığa xidmətdir. Hər hansı sahədə olduğu kimi, təbii ki, ruhanilər içərisində də acgözlük, tamahkarlıq mövcuddur, yəni sözdə bir, əməldə başqa cür olanlar vardı. Belələri, heç şübhəsiz, tənqid olunmalı, ifşa edilməlidir. Lakin S.Ə.Şirvani şerlərində ulu Peyğəmbərimiz, Allahımız, Quranımız və islam müqəddəsləri haqqında böyük rəğbət və ehtiramla yazmışdır. Dövründən şikayət etməsi Şirvaninin heç də dinsiz olmasına sübut ola bilməz. Əksinə, şair ən çətin anlarında üzünü Allaha, Peyğəmbərə tutur, dünyanın, bəşərin, kainatın sirlərini onların adı ilə bağlayır. *Məgər:*

*Əya, zətin nihandır, ol nihandan hər nihan peyda,
Olubdur hikmətindən cümlə bu kövnü məkan peyda.
Əgər mənzuri-çəşmin olmasaydı Əhmədi-mürsəl,
Bu abü tab ilə olmazdı ərzu asiman peyda.
Deyirlər lütfdən can zahir olmaz, bəs nədəndir bu
Olur hər ləhzə tütündən neçə ruhi-rəvan peyda!*

Yaxud da:

*Əzbərim mimi-Məhəmməd, şüarım sələvat,
Neyləyim mən, belə dərs almışam ustadımdan...
(300, s. 38).*

Deyən bir şairi ateist adlandırmaq olarmı?!

Böyük Sabirə gəldikdə isə, yuxarıda dediyimiz kimi, o nə dinsiz olmuşdur, nə də müsəlmançılıqdan üz döndərən. Sabir həmişə müsəlmanları birləşməyə, mütərəqqi xalqlardan ibarət götürməyə, zəmanə ilə ayaqlaşmağa, dinə-imanə doğru-düzgün riayət etməyə çağırırmışdır. «Əşhədu billahi əliyül-əzim, Sahibi-imanəm, a şirvanlılar, Yox yeni bir dinə yaqinim mənim, Köhnə müsəlmanəm, a şirvanlılar!» deyən şair cəhalətpərəst, savadsız ruhaniləri, xalqa doğru yol göstərməyən, Peyğəmbər, Allah adından yalan söyləyən mollaları və digər dini ünsürləri qamçılıyırdı. Özü də aynasında əyri görünən və vardısı, hamısını özünün əvəzsiz qələmi ilə ifşa edirdi.

Yeri gəlmişkən, bir şeyi də qeyd etmək lazımdır. M.Ə.Sabir yaradıcılığının tədqiqatçıları dəfələrlə göstərmişlər ki, Sabir 1905-ci ilə qədər ən çox mərsiyə yazmışdır (120, s. 31). Şairin sağlığında onun mərsiyələri mollalar içərisində məşhur idi. İndinin özündə də Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə Sabir mərsiyələri dini mərasimlərdə oxunur.

M.Ə.Sabirdən danışanda böyük demokrat yazıçı, xalqının

cəfakeşi, Şərqin yenilməz mütəfəkkiri C.Məmmədquluzadənin adını çəkməmək olmaz. Hər sahədə bu iki böyük vətəndaşın adı qoşa çəkilməlidir. «Molla Nəsrəddin» jurnalını buraxan gündən C.Məmmədquluzadə bu məcmuə ətrafında dövrünün ən istedadlı ziyalılarını, qələm əhlini topladı. M.Ə.Sabir də «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinə məxsusdur və bu ədəbi məktəbin ən istedadlı nümayəndəsi olmuşdur (120, s. 10).

20-30-cu illərdə Azərbaycanda dövrü mətbuatda çalışanların əksəriyyəti, demək olar ki, molla-nəsrəddinçilər, felyeton, satirik məqalə müəlliflərinin ustalıqla kütlələrin psixologiyasına təsir etmək bacarığı «Molla Nəsrəddin»dən gəlməydi. Molla-nəsrəddinçilərin bir çoxu indi ateizm ideologiyasına xidmət edirdi. Antidinin hücumu gücləndikcə ruhanilərə hücumlar da artır və onlar daha tünd boyalarla təsvir olunurdular.

Belə şəraitdə, özü də dindarlara qarşı dövlət səviyyəsində aparılan və gündən-günə güclənməkdə olan kampaniya nəticəsində müsəlmanların və dini işlərlə məşğul olanların xeyli hissəsi ehtiyac üzündən, təzyiqdən, hədə-qorxudan çəkinərək, özləri üçün bir çıxış yolu axtarmalı olurdular. Bəziləri öz sənətini atır, müəllimliklə, yaxud mirzəliklə məşğul olurdular (354, s. 68).

Azərbaycan sovetləşməsindən sonra savadsız bir məmləkətdə bir müddət mollalardan istifadə edilmişdir. Azərbaycan Xalq Komissarlar Sovetinin sədri N.Nərimanov özü etiraf edirdi ki, sovetləşmənin ikinci ilində də müəllimlərin əksəriyyətini mollalar təşkil edirdi (370).

Bu hal, təbiidir ki, müəllim kadrların yoxluğu üzündəndi və uzun sürə bilməzdi. Müəllim kadrları gəldikcə mollalar məktəblərdən çıxarılırdı.

Mətbuatsa birçə an da olsun ruhanilərə qarşı hücumunu dayandırmırdı.

1925-ci ildə mətbuat səhifələrində belə yazılara da rast gəlmək olurdu: «Bizə molla lazım deyil». Di gəl ki, kommunistlərin

özləri, yaxud qohum-əqrəbası rəhmətə gedəndə molla çağırılırdı. Axı adət-ənənəyə görə, ölünü kafir kimi dəfn etmək olmazdı. Elə kommunist olurdu ki, məclisinin mollasız keçirilməsini vəsiyyəti edirdi (158, 25 oktyabr 1927). Onda dəfn mərasimi musiqi ilə müşayiət olunurdu. Belə hallar adətən şəhər yerində baş verirdi.

Bolşevik təbliğati keçmişdən qalma hər şeyə nifrət edirdi. Kommunizm fanatlarının fikrincə, proletariata təkcə molla, din yox, heç tar da, kaman da, zurna da lazım deyildi.

Qəzetlərdə pamfletlərlə bərabər, müxtəlif karikaturalar da verilirdi.

Qəzet-jurnal səhifələrində dindarlara qarşı yazıların başlıqları təxminən bu məzmununda idi: «Molla gəmirir», «Heyvan tükün tökür», «Onların saqqalını dartıb çıxarın» və s. Belə yazıların əksəriyyəti «Kommunist»də dərc olunurdu.

Mətbuatda və təbliğat-təşviqatda ruhanilərə qarşı günü-gündən tündləşən boyaları sonralar məhkəmə xronikası əvəz edirdi. Adi bir işdən ötrü mollaları xuliqan kimi mühakimə edirdilər. Məsələn, bir dəhlizdə yaşayan qonşusundan nə üçünsə inciyan molla məhkəmədə xuliqan kimi cavab verməli olmuşdu (158, 13 dekabr 1928). Belə faktlar onlarla, yüzlərlə idi.

Azərbaycan ruhaniləri uydurulmuş möcüzələr üstündə təqib olunurdu: «Təzəpir məscidi möcüzəsi», «Bitdili möcüzəsi» və s.

Bu hadisələrdən biri – «Təzəpir məscidi möcüzəsi» ona görə yaranmışdı ki, məsciddəki lampa neftsiz yanırmış. Bu xəbəri eşidən camaat məscidə axışır, ibadət, dua etməyə başlayırlar. Axırda milis işə qarışmalı olur. Bu məsələ ilə əlaqədar 1926-cı ildə məhkəmə qurulur və günahsız mollalar, ruhanilər incidilir.

Ruhanilərin bu yolla cinayətə cəlb edilməsi eyni vaxtda Gürcüstan və Ermənistanda da baş vermişdir (354, s. 72).

1930-cu ildə Şamaxor rayonunda olmuş «Bitdili əhvalatı» o dövrdə çox böyük səs-küy qoparmışdır. «Bitdili imamı» kimi tarixə daxil olmuş bu əhvalat martın 17-18-də baş vermiş və «mü-

qəddəs imamın zühuru» adlandırılmışdır. Sovet mətbuatı bu hadisəni yerli antisovet ünsürlərin çıxışı kimi xarakterizə etmişdir. Guya bu işdə düşmənlərin məqsədi kolxoz təsərrüfatını pozmaq, kəndliləri sosializm quruculuğundan çəkəndirmək idi (158, 23 mart 1930). Guya qolçomaq-mülkədar qalıqları Azərbaycanda şayiə yaymışlar ki, imamın qəbrini aşkar edəblər və imam zəhur edənə qədər heç bir işlə məşğul olmaq olmaz. Bu şayiədən sonra minlərlə adam axışmış gəlir. Hətta iş o yerə çatır ki, kommunistlər və komsomolçular öz üzvlük biletlərini «qəbrin» üstünə atıb gedirlər.

Sonra qeyd olunurdu ki, bu məsələ ilə əlaqədar mollalar əhvalatı fanatikcəsinə şişirdir və camaata təsir etmək istəyirlər. O vaxt Bitdiliyə molla və müstəhidlərin ümumazərbaycan konqresi keçirilmişdir (366, 10 iyun 1931).

Bu barədə yalnız onu demək olar ki, o vaxt Azərbaycanda demək olar ki, müstəhid yox idi. Olmayan müstəhidlərin mollalarla birgə ümumazərbaycan konqresi necə keçirilə bilər?

Əslində isə Bitdili hadisəsi ilə bağlı şayiələr bir qədər başqa cür idi: Azərbaycanın bir neçə rayonunun əhalisi əldə silah kollektivləşməyə mane olurdu. Bitdili hadisəsi kollektivləşməyə qarşı mübarizə formalarından biri idi. Bəzi yerlərdə bolşevik dəstələri ilə qanlı döyüşlər də olmuşdu. Bu dəstələrdən birinin başında şamxorlu molla Hacı Axund dururdu. Əhali, həmçinin bəzi yerli kommunistlər də partizanlara rəğbət bəsləyir və onlara kömək göstərirdilər. «Bitdili imamı» möcüzəsi əslində Siyasi idarənin uydurmasıydı.

«Zarya Vostoka» qəzeti Şamxorda terrorçuluq, qətl, yanğın, mal-qara oğurluğu hadisələrindən yazırdı.

Maraqlı cəhət bu idi ki, yuxarıdakı hadisələr barədə Bakı mətbuatı heç bir material vermirdi. Yalnız Azərbaycan KP MK-nın katibi L.Mirzəyan partiya fəalları yığıncağındakı məruzəsində molla Hacı Axund fəaliyyətinə toxunmuşdu (271, v. 9).

Mətbuat isə öz adətində işini görməkdəydi: ruhanilər əleyhinə kampaniya bütün cəbhə boyu aparılırdı. Bəzi yazılarda hətta hökumətin «yumşaqlığı»ndan söhbət açılır, qeyd olunurdu ki, guya bu səbəbdən ruhanilər baş qaldırır, yoxsul kəndlilər arasında dini təbliğat aparılır, kənd hazırlamaq məqsədilə gizli mədrəsələr açır və ora intelligenləri də (rəhfak tələbələri və müəllimləri) cəlb edirlər, yay tətilində tələbə gənclərinə şəriət qanunlarını təlqin edirlər, onları öyrədirlər ki, latın alifbasına qarşı çıxsınlar, əski əlifbanı – «Quran əlifbasını» qoruyub saxlasınlar, dini ayinləri keçirməkdən indi öz iş metodlarını və əvvəlki fikirlərini dəyişiblər, deyirlər ki, «Vaxta ki, allahsızlar öz arvadlarını klublara aparırlar, bəs biz özümüzükləri nə üçün məscidə aparmayaq». Ruhanilərin təbliğatı baş tutur: əvvəllər arvadlar heç vaxt məscidə kişilərlə birgə getməzdilər, indisə gedirlər (158, 28 iyul 1928).

Sonra mollalar kommunistlərə qarşı vahid cəbhədə birləşmək üçün əvvəlki təriqət ayrı-seçkiliyini – sünni-şiə, şafi, ismaili və s-ni bir tərəfə qoyublar. İndi onlar hamısı bir-birilə qardaşlaşıblar (158, 28 iyul 1928).

Məbuatın yazdığına görə, mollalar hələ də ailə işlərinə qarışıq, şəriət qaydalarına uyğun nığah bağlayırdılar. «Zaks əhali içərisində ancaq çox adi formada aparılır». Dindarlar hətta bəylərin, mülkədarların deportasiyasına da qarışıq, adamlara belə deyirlər: «Onların günahı nə idi?» Şəriət prinsipləri olan xüms, zəkat və digər bu kimi şeylərə dəqiqliklə riayət olunur. Ən nəhayət müsəlman ruhaniləri yeni dövrə uyğunlaşırlar. İndi mollalar təbiət elmlərini, fizikanı, «hətta marksizmi» də öyrənirlər (158, 10 avqust 1928).

Göründüyü kimi, bolşevik mətbuatının həm islam dini və şəriət, həm də ruhanilər barəsində yazdıqları yalnız ikrah doğurmur, həm də təəssüf doğurur. Ona görə ki, bolşevik təbliğatçıları başa düşürdülər ki, Qurani-kərimə əsaslanan şəriətin ali-bəşəri qayda-qanunları xalqın qanına-iliyinə işləmiş, onun həyat

və düşüncə tərzinə çevrilmişdir. Sovet ideoloqları unudurdular ki, adamları zorla, yalan və şayələrin hesabına dinindən uzaqlaşdırmaq qeyri-mümkündür.

Azərbaycan sovetləşmədən sonra müxtəlif təqiblərə məruz qalan müsəlman ruhaniləri allah və din qarşısında öz bəclərini yerinə yetirmək üçün əllərindən gələni edirdilər. Sovet təbliğat maşınının müstəsna fəaliyyətinə baxmayaraq, kütlə, camaat öz dinlərinin daşıyıcıları, yaşadanları olan mollaları və din xadimlərini qoruyur, müdafiə edir, onlardan kömək əlini əsirgəməirdi.

VVAQ-lar yaradılsa da, yeni həyat quran hər bir cavan müsəlman ailəsi nigahda halallıq üçün kəbin kəsdirməyə molaya müraciət edirdi. Əlbəttə, hər molla kəbin kəsə bilmirdi. Bunun üçün xüsusi savad, səlahiyyət, müştəhidlər tərəfindən icazə-şəhadət olmalıydı. Hətta sonralar da müsəlman ailəsi VVAQ-da qeydiyyatdan keçsə də, şəriətə uyğun kəbin də kəsdirirdi. Bu qayda dünən də beləydi, bu gün də belədir.

Mətbuat yazırdı ki, ruhanilər bəyləri, mülkədarları müdafiə edirlər. Bu əlbəttə, beləydi. Qurani-kərimdən faydalanan müsəlman ruhaniləri və din xadimləri hər cür haqsızlığa qarşı çıxırdılar. Nahaq sürgün edilən və həbsxanalara salınanların sayı-hesabı yox idi. 20.30-cu illərdə xalq arasındakı nüfuzunu hələ də saxlayan dindarlar buna biganə qala bilməzdilər.

Qaldı müsəlman ruhanilərinin yeni dövrə uyğunlaşması, müxtəlif elmləri öyrənməsi, heç şübhəsiz, təzə şey deyildi. Müsəlman din xadimləri həm dini tarixi, həm də dünyəvi elmləri mükəmməl bilirdilər. İslam tarixində nə qədər din xadimi dünya elminə böyük töhfələr verib. Həzrəti Peyğəmbər öz kəlamlarının birində deyirdi ki, insan beşikdən ta qəbrə kimi öyrənməlidir. Peyğəmbərin ayrı bir kəlamında isə qeyd olunurdu ki, alim Çində belə olsa, onun ardınca gedilməlidir. Elm və sənət sahiblərini yüksək qiymətləndirən islamın yaradıcısı öz ümmətindən tələb edirdi ki, hər bir elmi dərindən öyrənsinlər, elmin nailiyyətlərinə biganə qalmasınlar.

Yuxarıda dedik ki, müsəlman ruhaniləri lap ilk gündən sovet hakimiyyətinə loyallıq münasibət bəsləyirdilər. Onlar bilirdilər ki, bir imperiyanı digəri əvəz edir. Və imperiyaya qarşı çıxmaq mümkün deyildir, bir də ki, müsəlman üçün əmin-amanlıq, sülh məramı hər şeydən əzəldir.

Müsəlman ruhanilərinin sovet hakimiyyətinə münasibəti məsələsində bolşevik təbliğatı da az rol oynamamışdı. Bu barədə xarici islamşünaslar da yazmışdır.

Rusiya müsəlmanlarının bu inamları haqqında tanınmış türk alimi A.N.Kurat belə yazmışdır: «Rusiya müsəlmanlarının əksəriyyəti bolşeviklərin vəd etdikləri inqilabi azadlığa inandılar və sovet quruluşuna kömək etməyə başladılar. Vətəndaş müharibəsi illərində Qızıl Orduda çoxlu müsəlman iştirak etmiş və Denikin, Kolçakın darmadağın edilməsində mühüm rol oynamışlar» (430, s. 627).

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, xüsusən də sosializmə keçid mərhələsində Şura hökuməti əhali arasında ruhanilərin nüfuzunu yox etməyə, heç olmasa bu nüfuzu zəiflətməyə çox çəlişsə də, buna müvəffəq ola bilmədi. Ona görə də dinə və ruhanilərə qarşı hücum günü-gündən daha da güclənir, genişlənirdi. Bütün fitnə-fəsadlara baxmayaraq, din xadimləri cəmiyyətdəki dəyişikliklərə loyallıq münasibət bəsləyir. Allahın və islamın yolu ilə getməkdə davam edirdilər.

Bakının məşhur mollalarından biri Mirislam Miryunis oğlu 1928-ci ildə Hacı Pırverdi məscidində Qurban bayramı münasibətilə moizəsində demişdi: «Ay camaat, Allahtəala öz nökrələrinə buyurmuşdur ki, qismətdən artıq yemək olmaz, qismətinizə qail olun, bizim də qismətimizə Şura Hökuməti çıxıb, Allahımıza şükür edib, hökumətimizə qulluq etmək bizim borcumuzdur» (158, 15 mart 1928).

Müsəlman dindarları belə deyirdi. Özü də təkcə Azərbaycanda deyil, SSRİ-nin hər yerində yaşayan müsəlman dindarları belə deyirdi.

Sovet quruluşunun ən eybəcər işlərindən biri olan şüarçılıq, kampaniyaçılıq, sünilik dindarlara münasibətdə də özünü göstərirdi.

Ruhanilər inzibati qaydada zorla məcbur edilirdi ki, onlar Sovet hökumətini, onun rəhbərləri tərifləsinlər. 1926-cı il noyabrın 2-də Rusiya Teleqraf Agentliyi xəbər verirdi ki, «Müsəlman ruhanilərinin 1926-cı il oktyabrın 25-də Ufa şəhərində açılmış Ümumrusiya qurultayı Stalin, Rıkov, Kalinin və Çiçerin yoldaşlara təbrik teleqramları göndərmişdir. Bütün müsəlmələr adından qurultay Şərq xalqlarının müdafiəçi olan sovet hakimiyyətinə minnətdarlığını, sədaqətini bildirir və inqilabın nailiyyətlərini möhkəmləndirmək işində sovet hakimiyyətinə öz köməkliyini vəd edir» (407, 2 noyabr 1926).

Buna görə də müsəlman ruhaniləri əhali arasında öz mövqeyini və dini baxışlarını saxlamaq xatirinə Şura hökumətinə, sovet quruluşuna uyğunlaşmağa məcbur idilər. Bu hal ruhanilərin təkcə yuxarı təbəqəsi arasında deyil, aşağı təbəqəsi arasında da, yerlərdəki, kəndlərdəki mollalar arasında da nəzərə çarpırdı.

Bir həqiqəti də demək lazımdır ki, ölkədə sovet hakimiyyəti, yeni quruluş möhkəmləndicə müsəlman ruhanilərinin bu quruluşa münasibəti də sürətlə yaxşılığa doğru dəyişilirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, müsəlman ruhaniləri yenə də hökumətin daim çəp gözlə baxdığı zərərli elementlər, burjua məfkurəli, fanatizm bataqlığı və s. bu kimi təşbehlərlə hallandırılırdı.

Artıq 20-ci illərin axırlarından başlayaraq din və dindarlara münasibət, vicdan azadlığı haqqında sovet hökumətinin ilk dekretləri və nəhayət konstitusiyaya qanunvericiliyinə riayət edilməsinin ali prinsipləri kobud surətdə pozuldu. Şəxsiyyətə pərəstişin tuğyan etdiyi dövrdə sovet dövləti ilə dini təşkilatlar, ruhanilər, üləmələr, habelə dindar vətəndaşlar haqsız təqiblərin qurbanı oldular. Sosializm quruculuğu prosesində sinfi mübarizənin daha da kəskinləşməsi haqqında İ. Stalinin «məzəri

müləhizələrinə əsaslanaraq, ucdantutma düşmən obrazı yaradıldı.

O dövrün tarixini vərəqlədikcə görürsən ki, sovet ideoloqları və sovet dövləti özlərinin qəbul etdikləri konstitusiyaya qanunlarını özləri daim pozublar. Belə olmasaydı, əgər sözdə deyil, işdə də onlar din haqqında, vicdan azadlığı haqqında qəbul edilmiş qanunlara riayət etsəydilər, onda ölkədə minlərlə kilsə, məscid və s. ibadət yerləri bağlanmazdı, minlərlə ruhani, dindar haqsız cəzalara tuş gəlməzdi.

«Komsomol öz sinfi düşməninə güclü və həlledici zərbə vurmalıdır», «Bircə gənc zəhmətkeş də düşməne əsir düşməməlidir» və s. bu kimi başlıqlar altında «Kommunist» qəzetində yazılar dərc olunurdu.

1928-ci ilin iyunundan mətbuat Mustafa Quliyevin «Mədəni inqilab və islam» adlı məruzəsi barəsində bildirişlər verməyə başladı. Müəllif öz məruzəsində islamı bir din kimi ifşa edirdi.

İyunun 10-da «Kommunist» qəzetində Bakı şəhərinin müsəlman ruhanilərinə aşağıdakı mözmunda açıq məktub dərc olundu:

«Özlərinin moizə və çıxışlarında müsəlman ruhaniləri dəfələrlə söyləmişlər və söyləməkdə davam edirlər ki, allahsızlar doğru danışmırlar, əksinə olaraq, ruhanilər həqiqəti söyləyirlər. Bu barədə allahsızlar çox yaxşı xəbərdardırlar.

Diqqətinizə çatdırırıq ki, sizin moizəniz heç vaxt heç nədə inandırıcı deyildir. Ona görə də biz sizi «mədəni inqilab və islam» mövzusunda keçirilən diskussiyaya dəvət edirik, siz burada çıxış edib, dini müdafiə edin. Diskussiya 15 iyunda olacaqdır. Siz 12 iyuna kimi bu ünvana cavab verə bilərsiniz: Qızıl Gənclər meydanı, partiya klubu, Mübariz allahsızlar cəmiyyətinin Bakı bürosu. Telefon: 21-52.

Əgər siz diskussiyada iştirak etməkdən imtina etsəniz, biz bunu sizin zəifliyiniz və bacarıqsızlığınız kimi qiymətləndirəcəyik.

Mübariz Allahsızlar Cəmiyyətinin Bakı bürosunun rəyasət heyəti»(158, 10 iyun 1928).

Mustafa Quliyevin məruzəsi Bakıda və onun rayonlarında bir neçə dəfə təşkil olundu. Sonar həmin məruzə «Kommunist» qəzetinin bir neçə nömrəsində dərc edildi. Məruzədə islam dini və onun qanun kitabı Quran haqqında çox kəskin sözlər deyildi.

Diskusiya ateistlərin çox böyük sevincinə səbəb olmuşdu. O günlərin qəzet nömrələri ateistlərin bu mühazirələrdən necə məmnun qaldıqlarından xəbər verir.

«Kommunist»də oxuyuruq:

«Axsamüstü Bünyadzadə adına Türk teatrında (indiki Akademik Dram Teatrı – M.Q.) Mübariz Allahsızlar Cəmiyyətinin Bakı bürosu «Mədəni inqilab və islam» mövzusunda diskussiya iclası təşkil etmişdi. İclası Teymur Hüseynov yoldaş açıb, keçirilən diskussiyanın məqsədi haqqında məlumat verdi. O, dinin, dindarlığın bütün təfəsilatı ilə məğzini açıb göstərdi. Görəsən, zəhmətkeşlərin bütün bunlardan xəbəri varmı?»

Diskussiyaya dəvət olunmuş baş molla gəlməmişdi. Çox ehtimal, acizliyinin, bacarıqsızlığının aşkar ediləcəyindən, pis vəziyyətdə qalacağından qorxusundan belə iş tutubdur. Buna baxmayaraq, bir neçə elə-belə molla çıxış etdi. Onlar da işin mahiyyətini kənara qoyub, allahın varlığını sübut etməyə çalışdılar» (158, 13 iyul 1928).

Qəzet onu da qeyd edir ki, zalda zəhmətkeş kütlənin nümayəndələri çox az idilər. Zalda əsasən baqqallar, qəssab və tacirlər idi.

«... Yəqin onlar gəlmişdilər ki, öz şeyxlərini qələbə kürsüsündə alqışlasınlar. Təəssüflər ki, o da evində gizlənib, bayıra çıxmaqdan qorxur. Yazıq insanlar! «(158, 13 iyul 1928).

Axırda Mustafa Quliyev danışdı və dedi:

«Sizin qarşınızda iki yol var: mollaların, axundların, mərsi-

yəxanların, dərvişlərin, yəni çiyində ləbbadə, başında əmmamə, ayağında başmaq, əlində Quran olanların yolu. Onlar sizi cəhalətə, zəncirlə öz kürəyinə döyməyə, baş yarmağa, bədəninizi xəsarət yetirməyə, qadınları əsarət zəncirində saxlamağa aparır. O biri yol sizi elmə maarifə, müasir Avropa texnikasına, qadın azadlığına, mədəni inqilaba, özünü seçin» (158, 19 iyul 1928).

Həmin məruzə on gündən sonra Lenin rayonunda, keçmiş «Rekord» kinoteatrında təkrar olundu. Bu barədə 22 iyun 1928-ci ildə «Kommunist» qəzetində bildiriş verilmişdi. Orada deyildi:

«Mübariz Allahsızlar Cəmiyyətinin Lenin rayon bürosu bildirir ki, bazar ertəsi, iyunun 25-də «Rekord» binasında yoldaş Mustafa Quliyev «Mədəni inqilab və islam» mövzusunda məruzə edəcəkdir.

Diskussiyada Bülbülə kəndindən Hacı Axund və molla Hənifə, Sabunçu kəndindən molla Abbas və axund molla Abdulla, Balaxanı kəndindən molla Əli, Ramana kəndindən axund molla Hüseyn və b. iştirak edəcəklər. Giriş azaddır.

Bu barədə hesabat «Kommunist»in 27 iyun 1928-ci il nömrəsində «Hacı Axund Allahı» başlığı altında verilmişdi:

«Xəbər verildiyi kimi, bu ayın 25-də Mübariz Allahsızlar cəmiyyəti Lenin rayonunun «Rekord» kinoteatrında «Mədəni inqilab və islam» mövzusunda iclas təşkil etmiş və bura rayonun «tanınmış» molalarını da dəvət etmişdi.

Ötən dəfə olduğu kimi, bu dəfə də baş molla gəlməmişdi.

Məruzədən sonra çıxışlar oldu. Ruhanilərdən hacı Axund çıxış etdi. Hamı gözləyirdi ki, hacı Axund «sübut» edəcək ki, allah vardır və bununla da o, allahsızları utandıracaqdır. Yəqin ki, bolşevik müxbir heç bir tənqiddə yaramayan mollaının çıxışın yazıbdır...».

Burdan bir daha aydın olur ki, Sovetlər İttifaqına dini azadlıqlara necə təminat verilir və hörmət edilmiş.

Ancaq həqiqət xatirinə bunu da deməyi borc bilir ki, bolşeviklərin keçirdikləri diskussiyalarda din xadimləri çox zəiflik və qorxaqlıq göstərirlər.

Mustafa Quliyev haqqında da onu deyək ki, onun gələcək taleyi də bütün allahsızların taleyi kimi oldu...

SSRİ vətəndaşlarının vicdan azadlığı məsələsi SSRİ Konstitusiyasında təsbit edilmişdir. Konstitusiyaya görə, İttifaqda vicdan azadlığı aşağıdakı əsas cəhətlərlə xarakterizə olunurdu:

1. Dövlət kilsə və məscidlərin daxili işlərinə qarışmır. Dini ibadətlərə və ayinlərə maneəsiz əməl olunmasına imkan verilir, bu şərtlə ki, həmin tədbirlər ictimai qaydaları pozmasın, adamların şəxsi hüquqlarına, onların ləyaqətinə ziyan gətirməsin.

2. Dini idarələr dövlət işlərinə qarışmamalıdır. Dindarların mövhumı tələblərinin ödənilməsi üçün dini birləşmələrə azad fəaliyyət göstərmək imkanı verilmişdir...

3. Dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar bərabər hüquqa malikdirlər.

Evlənmə, boşanma, vərəselik, ölüm və s. vətəndaşlıq aktları yalnız dövlət idarələrində qeyd olunmalıdır.

4. Din əleyhinə təbliğat aparmaq azaddır. Sovet hökuməti tam vicdan azadlığını təmin etməklə adamların şüurundakı dini qalıqları aradan qaldırmaq vəzifəsini də ön plana çəkir.

5. SSRİ-də hakim mövqe tutan və ya təqib olunan din yoxdur. Bütün dinlər, təriqətlər, kilsə və məscidlər, müsəlmanlar, buddistlər və b. Qanun qarşısında eyni hüquqa malikdirlər.

6. Dindarların və dini mənsubiyyətinə istinad edərək, vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməkdən imtina etməyə, məsələn, işləməməyə, təhsil almamağa, hərbi çağırışa getməməyə və s. ixtiyarı yoxdur.

7. Məktəb din, kilsə və məsciddən ayrılır. Din elmləri bir yərə sığa bilməz. Ona görə də hər hansı bir dövlət məktəbində ilahiyyat dərslərinin keçirilməsinə icazə verilmir (225, s. 34).

Bu təsbitlər qəbul olunanda həm vətəndaşların, həm də ruhanilərin ürəyindən olmuşdur. Onlar yəqin sevinmişlər də. Axı hər şey yerli-yerindədir və burada sadalanan hər maddənin ən qatı ruhani belə qəbul edərdi. Ancaq bu qanunları qəbul edənlər onu həyatda yerinə yetirmədilər. Doğrudur, sovet ideoloqları çox uca səslə deyirdilər: ölkəmizdə vicdan azadlığı həm rəsmən elan edilmiş, həm də həyatda həqiqətən təmin olunmuşdur...

Azərbaycanda ötən əsrin 20-30-cu illərində yüzlərlə ruhaninin, mollaının, üləmanın və başqalarının həm mənəvi, həm də cismani şəkildə məhv edilməsinə bir neçə misal gətirək:

Qazı Mirməhəmmədkərim Ağa. Bakı yaxınlığındakı Mərdəkanda yaşamışdır. Uzun müddət Bakıda qazılıq etmişdir. 1920-ci ildən Mərdəkan kəndində kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmuşdur. Xeyrixah qazı olan Mirməhəmmədkərim ağa yüksək savad və mədəniyyətə malik bir şəxsiyyət olmuşdur.

Mirməhəmmədkərim ağa qurani-kərimin, Cürəi Zeydanın «Ərmənusa əl-Mirsiyyə», «Kərbəla yangını», «On yeddi rəza», «Ərzan-Qüreyş» adlı tarixi əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcüməçisi, «Səlib müharibələri», adlı kitabın (1-ci cild) müəlifidir.

1938-ci il fevralın 13-də XDİK-in 203 nömrəli orderi ilə 83 yaşlı bu görkəmli alim və din xadimini Mərdəkandakı evində həbs edirlər. Səbəb? Uydurulmuş yalan və iftira! Fövqəladə üçlük bu pıraninin üzünə durmaq üçün «şahidlər» də təşkil etmişdi. «Şahidlər»in ifadələrinə görə bu mömin qoca Mərdəkan və ətraf kəndlərdə dini təbliğat aparır, sovet hökumətinə böhtan atır, kolxoz quruluşunu pozmağa çalışır, kəndliləri seçkilərdə iştirak etməməyə çağırır, qadınların ictimai-siyasi həyatda iştirak etməsinin əleyhinə gedir və s. İndi görün bu iftiraları onun üzünə oxuyan adam kimdir? – Azərbaycan XDİK Maştağa rayon şöbəsinin əməliyyat müvəkkili köməkçisi Yaroşkeviç...

Mirməhəmmədkərim ağa ittihamnaməni rədd edir. Buna

baxmayaraq, üç «şahidin» ifadəsinə əsasən həbs olunur. Və onun 15030 nömrəli «cinayət işi» baxılmaq üçün Azərbaycan SSR Fövqaladə Üçlüyün sərəncamına göndərilir.

İttihamnəməni XDİK-in Qala-Maştağa rayon şöbəsinin rəisi Avanesov təsdiq etmişdir.

Sonar işə... Azərbaycan SSR XDİK Fövqaladə Üçlüyünün 1938-ci il 2 may tarixli qərarına əsasən 83 yaşlı Mirməhəmmədkərim ağa «əksinqilabi fəaliyyətinə görə» güllələnir (96, s. 174, 175).

Burada maraqlı bir faktı da qeyd etməyi lazım bilirik.

1938-ci ildə vaxtilə Mirməhəmmədkərim ağanın üzünə duran şahidlər yenidən dindirilən zaman hər üçü ifadə verib ki, o vaxt onların adından yalan yazıblar və onlar hörmətli din xadimi haqqında antisovet məlumatlar verməyiblər...

Molla Məhəmməd Axund: Masallı rayonunun ən məşhur axundlarından olub. İranın Tehran və Nəcəf şəhərlərində 30 ilə yaxın təhsil alıb. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dəfələrlə ƏTK təzyiqlərinə məruz qalıb, bir neçə dəfə həbs və sürgün edilib: əmlakı, həyatı müsadirə olunub, 1937-ci ildə sonuncu sürgündən qayıtmayıb.

Şeyx Bəşir Axund. 1861-ci ildə Masallının Ərkivan kəndində anadan olub. İlk təhsilini Lənkəranda İmam Axunddan alıb, sonra 15 il İranın Ərdəbil, Zəncan, daha sonra Nəcəfi Əşrəf şəhərlərində davam etdirib.

1901-ci ildə Ərkivana qayıdıb orada mədrəsə açıb, həmyerlilərinə həm dini və həm də dünyəvi elmləri öyrədir.

Şeyx Bəşir Axund dövrünün ən savadlı, ən tanınmış din xadimlərindən biri olub. Onun yanına çox yerdən təhsil almağa gəlirlərmiş.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra həbs edilib, uzun müddət həbsxanada saxlanılır. Həbsdən sonra da təzyiqlərə məruz qalır. 1966-cı ildə vəfat edib.

Müfti Hacı Əbdülməcidi Əfəndi Şamaxıda ən hörmətli din xadimlərindən olmuşdur. O, uzun illər şəhərin baş qazisi olmuşdur. İki oğlu Mustafa Əfəndi və Süleyman Əfəndi atalarının yolunun davamçıları olmuşlar.

Müfti Hacı Əbdülməcidi Əfəndi 1930-cu ildə repressiya olunaraq güllələnmişdir. Bu şəxs yaddaşlarda maarif sevər bir insan kimi də qalmışdır.

Qazi Mahmud Əfəndi. Şirvanın qazisi olmuşdur. Mahmud Əfəndi özünün haqqsevərliyi, həqiqət sevərliyi, paklığı ilə bütün mahalda böyük hörmət sahibi olmuşdur. Şirvanın hər yerindən işi dara düşənlər, məsləhətə, köməyə ehtiyacı olanlar bu mötəbər, həqiqi din xadiminin yanına gəlib, ona müraciət edərdilər. Danışdırlar ki, Mahmud Əfəndiyə müraciət edənlərin heç biri onun yanından naümid qayıtmamış. O, hamıya əlindən gələnlə köməkliyi göstərmiş.

1935-ci ildə Mahmud Əfəndi də minlərə günahsız din xadimləri kimi tutulub həbs olunur və sonra da öldürülür.

Bu deyilənlərdən bir daha görünür ki, 20-30-cu illər repressiyasında minlərlə ruhani və dindar müxtəlif dərəcədə repressiyaya məruz qalmışdır. Bu dövr sosializmə keçid dövrü idi. Sosializm nəzəriyyəsinə görə, keçid dövründə sosializmin əsas dayaqları – iqtisadi, siyasi və mənəvi dayaqları yaradılmalı idi. Keçid dövründə socialist sənayeləşməsi, kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi, bir də mədəni inqilab həyata keçirilməliydi. Bu dövrün əsas siyasi mənzərəsi «kim kimi» məsələsiydi.

Məlumdur ki, bolşeviklər Oktyabr inqilabından əvvəl də kəndlilərə torpaq vəd etmişdilər. İnqilabdan sonra, doğrudan da, onlara torpaq payladılar. Ancaq çox tez də geri aldılar. Sov. İKP-nin XIV qurultayı socialist sənayeləşdirilməsi qurultayı adlanırdısa, iki il ondan sonra çağırılan XV qurultay ölkədə kənd təsərrüfatının ellikcə kollektivləşdirilməsi qurultayı oldu. Deməli, kəndlinin əlindən torpağı alındı və ictimai təsərrüfatlar – kol-

xozlar, kooperativlər və s. yaradıldı. Kəndlinin əlindən təkcə torpağı yox, mal-qarası da, qoşqu alətləri də alındı.

Bu prosesə etiraz edənlər antisovet element kimi, qolçomaq adı ilə repressiya olundu. Bir qədər sonra isə bolşeviklər «xalq düşməni» terminini «icad» etdilər ki, bu da bütün «şübhəli» adamları əhatə edirdi. Antisovet elementlər içərisində qolçomaqla, burjua qalığı ilə yanaşı, dindarlar da vardı.

Sosializmin zəfər yürüşü bütün cəbhə boyu hücumda olanda qolçomaqlar, bəylər, ortabablar və digər «kapitalizm qalıqları» ilə bərabər, dindarlar da min cür ədalətsizliyə düşər oldular. Dindarların səs vermək, seçib-seçilmək hüququ əllərindən alındı. Beləcə minlərlə ruhani və dindar dünyanın «ən azad və demokratik» ölkəsində illər boyu adi vətəndaşlıq hüququndan da məhrum edildi.

Burada Azərbaycanda cəmi 23 ay ömür sürmüş Azərbaycan Demokratik Respublikası ilə 70 illik Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasını müqayisə etmək yerinə düşər.

1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Demokratik Respublikası ilk gündən üç mühüm qayəni özünün həyat amalına çevirmişdi: türkləşmək (azərbaycanlaşmaq – M.Q.), islamlaşmaq və müasirlik. Bu ideallar cümhuriyyətin dövlət rəmzi olan üçrəngli bayrağında da öz əksini tapmışdı. Millətin amalını özündə əks etdirən bu bayrağın al rəngi türklüyə, yaşıl rəngi islamlığa, mavi rəngi isə mədəniyyətə söylənirdi.

Bu gün böyük iftixar hissilə deyə bilərik ki, «ilk türk dramaturqu azərbaycanlı, Rusiya türkləri arasında ilk qəzet yaradıcısı azərbaycanlı, məzhəb ayrılığını ilk olaraq aradan qaldıran yenə azərbaycanlı, əlifba islahatını ilk düşünən azərbaycanlı, nəhayət, islam aləmində ilk cümhuriyyət elan edən də azərbaycanlı!» (12, 28 may 1919). Azərbaycan Cümhuriyyətini Şərq üçün ənənəvi olan dini zəmində deyil, islamın bütün dəyərlərindən faydalanaraq dünyəvi zəmində olacağını M.Ə.Rəsulzadə belə təsəvvür edirdi.

Azərbaycan Demokratik Respublikası dinə sağlam münasibət bəsləyərək, dini idarələrin təriqət ayrılığına görə qurulmasına son qoydu. Azərbaycan Cümhuriyyəsində din əqidə idi, lakin hakimiyyət deyildi. Dövlətin idarə edilməsində din iştirak etmirdi, dövlət tərəfindən isə himayədarlıq görürdü. Ruhani idarəsi yalnız dini işlərlə məşğul olduğundan dövlət öz dini siyasətini hökumət orqanları vasitəsilə həyata keçirirdi. Yəni müxtəlif hökumət kabinetlərində maarif, az sonra isə himayədarlıq naziri həm də dini etiqad naziri idi.

Yeni milli hökumətin dinə qayğısı özünü din xadimlərinin məişətinin yaxşılaşdırılmasında, dini müəssisələrin və camələrin bərpa və tikilməsində daha aydın göstərirdi.

Hökumətin 20 avqust 1918-ci il qərarı ilə yeni yaradılmış dini idarənin ştatı təsdiq edildi, müfti və şeyxülislama ayda 1500 manat məvacib kəsildi. Uzun müddət Bakıda müsəlman ruhani «Səadət» cəmiyyətinin sədr müavini işləmiş, tanınmış üləma Axund Molla Ağəlizadə şeyxülislam, «Əhrrar», partiyasının yaradıcılarından olan Mustafa Əfəndi Əfəndizadə isə müfti təyin edildi.

1918-ci il oktyabrın 8-də Bakıya yenidən köçmüş Azərbaycan hökumətinin ilk qərarlarından biri şeyxülislamın və müftinin, habelə digər yüksək rütbəli din xadimlərinin əmək haqqını artırmaq oldu (2500 manat). Hökumətin qərarı ilə dini idarə Gəncədən Bakıya köçürüldü. Hökumət hələ Gəncədə olarkən iyunun 18-də qərar qəbul edilmişdi ki, müsəlman dininə aid məsələlər müzakirə edilərkən şeyxülislam və müfti hökumətin iclaslarında həlledici səsə iştirak edə bilərlər. Belə qərar ruhaniliyin nüfuzunu qaldırmaq və dini idarələrin rolunu artırmağa xidmət edirdi.

Azərbaycan Respublikasının ən mühüm tədbirlərində, mitinq və bayramlarında din xadimləri yaxından iştirak edirlər. Ali rütbəli din xadimləri parlament müzakirələrinə dəvət edilirdi. Milli hökumətin dindarlara, din xadimlərinə münasibətini bir də

onda görmək olar ki, Azərbaycan parlamentinin 1919-cu ilin dekabrında seçilmiş 96 üzvündən 8 nəfər ruhani idi (8, s. 183).

Həqiqət naminə onu demək lazımdır ki, Azərbaycan hökuməti iqtidarda olduğu müddətdə qeyri-müsəlman dinlərinə də qayğı və diqqətlə yanaşırdı. Bakı rus pravoslav kilsəsi, baptist və malakan dini cəmiyyətləri, Bakı katolik kilsəsi, erməni yeparxiyası, yəhudi ravvinliyi və digər kilsə və cəmiyyətlər hökumət tərəfindən maddi yardım alırdı, dövlət onların fəaliyyətinə şərait yaradırdı. Digər dinlərə aid olan bayram və mərasimlər həmin vətəndaşlar üçün qeyri iş günü elan edilmişdi.

Bu öləri müqayisədən bir daha aydın olur ki, hansı hökumət daha dünyəvi, daha demokratik olmuşdur. Azərbaycanda ruhanilərin 20-30-cu illərdə necə azğın təbliğata, dünyada görülməmiş repressiyalara məruz qaldığı tam çıpaqlığı ilə gözümlərin qabağında canlanır. Ancaq unutmayaq ki, xalqımızın dindarlara və din xadimlərinə qarşı repressiya ötən əsrin 40-50-ci illərdə də davam etmişdir. Bu da maraqlıdır ki, günahsız məhv edilmiş, incidilmiş mömin bəndlərin ahı yerdə qalmadı. Öz həmvətənlərinə qarşı «qırmızı terroru» düşünüb həyata keçirənlər axırda özləri də doldurduqları qan çanağının qurbanı oldular...

Xalqın yaddaşında əbədi həkk olunmuş və nəsildən-nəslə xatırlanan nə qədər din xadimimiz vardır! Bu ilahiyyətçilərin hər biri yaşadığı elin-obanın ağsaqqalı, məsləhətçisi, yol göstərəni olmuşdur.

Tarixi həqiqət üçün onlardan bir nəçəsinin adını burada çəkək.

Axund Mirzə Abuturab. XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində yaşamışdır. Bakının möhtərəm din xadimlərindəndir. Öz dövrünün mütərəqqi ruhanilərindən olub. O, 1905-ci ildə nəşr olunan «Həyat» qəzetində Əhməd bəy Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy haqverdiyev kimi ictimai xadimlərlə bərabər çox maraqlı,

dövrə-zamanla səsleşən məqalələr yazmışdır. İlahiyyat elminə yaxşı bələd olmuş, xalqın maariflənməsində səy göstərmiş, mövhumatın, dini fanatizmin düşməni olmuşdur. O, şəbeh çıxarmağın, baş yarmağın əleyhinə çıxmışdır. Axund Mirzə Abuturab öz qızını məhşur milyonçu və xeyriyyəçi H.Z. Tağıyevin qız məktəbinə qoymuşdu.

Xalqımızın bu görkəmli ilahiyyatçısı 1905-ci ildə vəfat etmiş, Mərdəkanda dəfn olunmuşdur. Zəka sahibi olduğundan H.Z. Tağıyev ona böyük hörmət edərmiş. Bu hörmətin nəticəsi idi ki, hacı öləndə vəsiyyət etmişdi ki, onu Axund Abuturabın ayağı tərəfdə dəfn etsinlər (124, 25 sentyabr 1991).

Hacı Axund Məhəmməd Mücrim Ərdəbili. XIX əsrin ikinci yarısı və əsrimizin əvvəllərində Masallının Xıl kəndində yaşamışdır. Dövrünün qabaqcıl ziyalılarından olub, gözəl, lirik şerlər müəllifidir. O, Lənkəranda təşkil olunmuş «Fəvçül-füsəha» (Natiqlər yığıncağı) ədəbi məclisinin fəal iştirakçılarından biri olmuşdur. 1910-cu ildə bölgəni bürümüş taun xəstəliyi ilə əlaqədar Mücrim yazmışdır:

Yarəb, bizi sən şahı-şəhidanə bağışla,

Lütf eylə, xudaya, bizi Quranə bağışla...

1895-ci ildə Hacı Axund Məhəmməd Xılda məscid tikdirir, mədrəsə açır. Burada təkcə şəriət dərsləri deyil, dünyəvi elmlər də şagirdlərə öyrədilirmiş. Dövrünün maarifpərvər, zəkali şəxsiyyəti olan Hacı Axund Məhəmməd həm də elin-obanın ağsaqqalı imiş. Ən ağır çağlarında camaat ona müraciət edərmiş. O, 1919-cu ildə vəfat etmişdir.

Molla Muxtar. Astaranın Kakalos kəndində yaşamışdır. 1879-cu ildə kasıb bir ailədə dünyaya göz açmış Molla Muxtar dövrünün savadlı ziyalılarından biri olmuşdur. Ərəb-fars dillərini mükəmməl bilib, ilahiyyat elminə dərinlən bələd olub. Molla

Muxtar allah yolunda əhd etdiyinə görə qırx şagirdini pulsuz oxutdurmuş və bunu böyük savab hesab etdiyi üçün digər həmkarlarına da belə hərəkət etməyi məsləhət görmüşdür. Qurani-kərimi son dərəcə düzgün və təsirli səslə oxuduğundan müxtəlif dini mərasimlərdə, o cümlədən məhərrəmliklə əlaqədar qurulmuş təkyələrdə əsas iştirakçı olmuşdur. Molla Muxtar sovet hakimiyyəti illərində də öz fəaliyyətini dayandırmamışdır. Hazırda Kakalos kəndində yaşayan və dini məclisləri böyük hörmət və ehtiramla yola verən Molla Baba – doxsan yaşlı bu pirani qoca Molla Muxtarı yaxşı xatırlayır və deyir ki, sovet hakimiyyət orqanları Molla Muxtarın el arasında hörmətini yaxşı bildikləri üçün onu səsdən məhrum etməklə hədələyərək, məclislərdə iştirakını qadağan etmişdilər. Buna baxmayaraq, Molla Muxtar ömrünün axırına qədər (1942-ci ildə vəfat etmişdir) öz mollalıq sənətini davam etdirmiş, Qazaxıstana sürgün olunmaq hədə-qorxusundan belə çəkinməmişdir. Molla Muxtarın özünün yazdığı mərsiyələr indi də qocaman mollaların yadındadır. Bölgənin bir sıra savadlı mollaları, o cümlədən həmkəndlisi Molla Hacı və Şiyəkəran kəndində yaşamış Molla Mirhəşim Molla Muxtarın ləyaqətli davamçılarından olmuşdur. Allahın bu mömin bəndələrinin xeyirxah əməlləri və insani keyfiyyətləri ilə bağlı xatirələr indi də el arasında dolışmaqdadır.

Əbəttə, bu siyahını çox uzatmaq olardı. Çünki ilahiyyat elmini dərinlən bilən və ömrü boyu xalqa xidmət edən, dövrünün əzab-əziyyətlərinə sinə gərən din xadimlərimiz barmaqla sayılacaq qədər yox, yüzlərlə, minlərlə olmuşdur.

2.2. «Allahsızlar cəmiyyətinin» yaradılması və fəaliyyəti

Azərbaycan sovetləşəndən sonra burada baş verən hadisələrin, demək olar ki, hamısı, yəni bütün həyatı məsələlər bilavasitə mərkəzlə – Moskvayla bağlı idi. Şimalda külək hansı

tərəfə əsirdisə, Azərbaycanda da o səmtə istiqamətlənirdi. Mərkəziyyət prinsipi belə tələb edirdi. Antidin, başqa sözlə, din əleyhinə mübarizə bütün SSRİ-də aparılırdı və get-gedə şiddətlənərək, tufanı, qasırganı xatırladırdı. Və bu qasırganın təsiri müsəlman respublikalarında, xüsusən qarışıq millətli Azərbaycanda daha qabarıq hiss olunurdu.

Din əleyhinə təbliğat SSRİ-də 1926-cı ilin ortalarında xeyli genişləndi. Bir il əvvəl yaradılmış allahsızlar ittifaqının «axtarış, kəşfiyyət xarakterli işi» daha kifayət etmirdi. «Mübariz Allahsızlar İttifaqı»nın (MAİ) birinci qurultayından sonra isə işdə dönüş yaradıldı. Qurultay tapşırırdı ki, ayrı-ayrı millətlər arasında dinlə mübarizə genişləndirilsin.

1926-cı ildə ÜİK/b/P MK din əleyhinə keçirilmiş müşavirədə hər bir dinə qarşı aparılacaq xüsusi təbliğat işi işlənilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

1925-ci ildən 1928-ci ilədək vaxt üçün hər dinin xüsusiyyəti məsələsi, 1928-ci ildən 1931-ci ilədək vaxt üçün milli xüsusiyyətlər məsələsi nəzərə alınmaqla planlar quruldu.

1925-ci ildə MAİ-də 6 millətin nümayəndəsi var idisə, 1931-ci ildə milli nümayəndələrin sayı 97-yə çatdı (387, s. 260).

Təbii ki, bu prosesdə Azərbaycan da kənarda qala bilməzdi. Şübhəsiz ki, ÜİK/b/P MK-da İ.Stalin rəhbərliyi altında keçən iclasda qəbul olunmuş qərar və tapşırıq yerli partiya təşkilatları üçün qanundu. Mərkəzdə partiya və hökumət dairələrində qəbul olunmuş qərar, qətnamə, tapşırıq, tövsiyə və s. operativ surətdə respublika, mahal və ölkələrə göndərilir və eyni zamanda həmin qərar və qətnamələrin həyata keçirilməsi nəzarət altına alınır.

1926-cı ildə ÜİK/b/P MK-nın məlum müşavirəsi ilə əlaqədar Azərbaycan K/b/P MK-da məsələ müzakirə olunmuşdur (230, v. 35).

Müşavirədə yerli partiya və komsomol təşkilatlarına tap-

şınıldı ki, əhali arasında dinə zidd təbliğatı gücləndirsinlər, kənd və şəhərlərdə Mübariz Allahsızlar İttifaqı yaradılmasına diqqət versinlər. Müşavirədə bu da qeyd olunmuşdu ki, MAİ-nin üzvləri fəallardan yaradılmalıdır, onların fəaliyyəti üçün əyani vasitələr, kitabçalar, məruzələr hazırlanmalıdır. Müşavirədə daha sonra tövsiyə olunurdu ki, partiya təşkilatları hər yerdə fəallıq göstərməli, kütlələrin ictimai şüurunun formalaşmasına çalışmalıdırlar (8, s. 454).

Müşavirədən sonra respublika mətbuatı müşavirənin materiallarını və ictimai-siyasi təşkilatlar qarşısında qoyulmuş vəzifələr barədə olan yazıları verməyə başladı.

Sonralar tarix ədəbiyyatında yazılırdı ki, Allahsızlar cəmiyyəti din əleyhinə aparılan təbliğat sahəsində böyük iş görürdü. Cəmiyyət zəhmətkeşləri mənəvi cəhətdən azad etmək, onları dinin zəhərindən xilas etmək uğrunda fəal mübarizə aparmaq üçün bütün şüurlu fəhlə-kəndliləri mübariz ateizm bayrağı altında toplamağı qarşısında məqsəd qoymuşdu. Cəmiyyətin sıraları sürətlə artır, respublikanın şəhər və kəndlərində onun şöbələri açılırdı. Cəmiyyət müntəzəm şəkildə mühazirələr, disputlar keçirir, kurslar, kitabxanalar təşkil edirdi.

1926-cı ildə Cəmiyyətin Bakı bürosu yanında dinə qarşı üçaylıq axşam kursları açıldı (230, v. 36).

Mübariz Allahsızlar İttifaqında sovet ictimai quruluşunu yaradanlar – Azərbaycan kommunistləri və komsomolçuları dinə qarşı mübarizənin ön sıralarında gedirlər. Bu cəmiyyətin üzvləri tələbələri, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərini, hətta məktəblərin yuxarı sinif şagirdlərini də dinə zidd təbliğata cəlb etmək istəyirdilər.

Rəsmi dairlər etiraf etməli olurdular ki, dinə qarşı təbliğatda əldə edilən müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq, bu işin zəif cəhəti də vardı. Bu da zəhmətkeşlərin, ələlxüsus respublikanın kənd rayonlarında əhalinin kifayət qədər bu təbliğatın təsiri altına

alınmaması idi. Bəzi yerlərdə dinə qarşı mübarizədə izahat və inandırma metodları inzibatçılıqla əvəz edilirdi. Belə hallar dinə qarşı təbliğatın kəsərini azaldırdı (158, 19 oktyabr 1927).

O dövrün mətbuatını analiz etdikdə bu qənaətə gəlisən ki, Allahsızlar cəmiyyəti Azərbaycanda dinə qarşı mübarizədə çox cüzi rol oynamışdır. Belə cəmiyyətin islama qarşı mübarizədə, bəlkə də, xeyrindən çox ziyanı olmuşdu. O dövrün hadisələrinə, zəhmətkeşlərin yetkinlik dərəcəsi məsələsinə dərinlən diqqət yetirəndə bolşeviklərin hər işdə ifrata vardıkları açıq-aydın hiss olunur. Onlar MAİ-nin təşkili məsələsində də xalqların psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almamışdılar. Axı ictimai mənşəyi və sinfi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir müsəlman üçün «allah» sözü dünyabaxış və mənəvi özüldür. Ola bilər müsəlman gündə beş dəfə namaz qılmasın, oruc da tutmasın, heç xüms və zəkat da verməsin, ancaq o özünün allah tərəfindən xəlf olduğunu duyur və ona çox möhkəm tellərlə bağlıdır. «Allahsız» sözü müsəlman üçün ən ağır mənəvi təhqirdir. Ona görə də bu cəmiyyətin adı təbliğatın müvəffəqiyyətli olmasını heçə endirirdi.

MAİ-nin Dağıstandakı fəaliyyətinə dair səciyyəvi bir hadisəni misal gətirək. Bu hadisə 1934-cü ildə baş vermişdir. Yəni sovet hakimiyyətinin orada qələbəsidən 14 il, MAİ-nin yaradılmasından 9 il sonra. Rayonların birində komsomolçulara MAİ-nin yerli təşkilatının biletləri paylanır. Üzvlük biletinə yazılar rusca imiş. Elə bu vaxt yerli idarə işçiləri həmin biletləri komsomolçulardan alıb, əvəzində ana dilində yazılmış üzvlük bileti verirlər. Elə ki, komsomolçular biletlərdə «allahsız» sözünü görürlər, biletlərini qəzəblə tullayıb dağlara çəkilirlər (356, 18 oktyabr 1934).

Azərbaycanda allahsızlar haqqında 1924-cü ildə söhbətlər getməkdə idi. Bu, dinə qarşı mübarizənin genişlənməsi ilə əlaqədardı.

Mətbuat yazırdı ki, antidin kampaniyasını gücləndirmək üçün Bakı partiya komitəsinin nəzdində xüsusi komissiya yaradılmışdır. Mətbuat onu qeyd edirdi ki, din əleyhinə mübarizədə komsomolun xüsusi yeri olmalıdır, axı «gənclik tezliklə ailə və məişətdə kök salmış köhnəliklə vidalaşacaqdır» (362, 21 oktyabr 1924).

Ancaq 1925-ci il yanvarın son ayında «Kommunist» qəzetində verilmiş yazıda qeyd edilirdi ki, artıq Bakının Bibiheybət və Bayıl rayonlarında «Allahsızlar cəmiyyəti» canlanıb və fəaliyyətdədir. XIV Bakı partiya konfransının qətnamələrinin birində qeyd olunurdu ki, konfrans din əleyhinə mübarizədə allahsızlar təşkilatını qəbul edir və onu təbliğatın ən yaxşı formalarından biri hesab edir (341, 4 mart 1925).

1925-ci ilin aprelində mətbuat artıq Allahsızlar cəmiyyətinin yaranması haqqında məlumat verirdi. Qəzetlər yeni cəmiyyətin müvəqqəti bürosunun seçilməsi, onun nizamnaməsi və planı haqqında da yazırdılar.

Cəmiyyətin qarşısında duran əsas vəzifə «mübarizmə ateizm bayrağı altında bütün şüurlu fəhlə və kəndliləri birləşdirmək, zəhmətkeşləri dini xürafatdan uzaqlaşdırmaq və ictimai-elmi materialist dünyagörüşü formasını işləyib hazırlamaq» idi (341, 14 aprel 1925).

O dövrün mətbuatı xristian, müsəlman və yəhudilər arasında antidin təbliğatının forma və metodlarını hazırlamaq üçün üç komissiya yaradılması haqqında da yazırdı. İslam üzrə komissiyanın sədri Məmmədzadə seçilmişdi.

Bolşevik hökuməti dinlə mübarizədə əlində olan bütün vasitələr azmış kimi divar qəzetlərindən də istifadə etmək istəyirdi. Qəzetlər bu işdə fabrik-zavod və digər müəssisələrdə təşkil edilmiş divar qəzetlərinin əhəmiyyətindən yazırdı. Xüsusən divar qəzetlərinin türk bölməsini gücləndirmək və həmin qəzetləri yeni əlifba ilə buraxmaq fikri irəli sürülürdü (341, 2 sentyabr 1925).

Azərbaycan dilində olan antidin dərnəkləri üçün vəsaitin – kitabların buraxılması əsas vəzifə kimi qarşıda qoyulurdu və qeyd olunurdu ki, bu mövzudakı ədəbiyyatın Azərbaycan dilinə tərcüməsi üçün daimi bir orqanın yaradılması məqsədəuyğun hesab edilsin (341, 2 sentyabr 1925).

Bir qədər sonra Azərbaycan KP MK, Bakı şəhər və PK və Bakı Allahsızlar Cəmiyyətinin bürosu ilə birlikdə rus dilində din əleyhinə kurslar açıldı. Rus dilini bilən partiyaçı azərbaycanlılar bu işə cəlb edildi. Bu kurslar həm də azərbaycanlılar üçün bir növ məktəb rolunu oynayır (341, 2 sentyabr 1925).

Tədris proqramında kainat, biologiya, mədəniyyət tarixi, dini inancların yaranması, din və sinfi mübarizə və s. fənlər öyrədilirdi.

Belə kurslara qəbulun əsas şərti təbliğatçılıq işinə meyllik, rus dilini bilmək və kitabla işləmək qabiliyyətinin olması hesab edilirdi. Xristian dini üzrə Allahsızlar cəmiyyətinin sədri Yarıgin bu işi nəzəri məsələ sayırdı.

Bütün canfəşanlığa baxmayaraq, müsəlmanlardan yeni cəmiyyətə könüllü gələnlər çox az idi və bu da yuxarıları bərk narahat edirdi.

İş o yerə çatmışdı ki, Azərbaycan KP MK bu barədə bəyannamə ilə çıxış etdi. MK yeni yaradılmış təşkilata («könüllü» sözü qeyd olunur – M.Q.) partiya, həmkarlar təşkilatı, fabrik-zavod komitələri, klublar idarəsi və s.-nin diqqət yetirmədiklərindən narahatlığını bildirirdi. Azərbaycan KP «təşkilatın təşəbbüslərini öldürməməyi» tövsiyə edirdi (238, v. 1).

1926-cı ilin martında Allahsızlar cəmiyyətinin birinci ümumbakı konfransı çağırılırdı (341, 2 sentyabr 1925). Konfransda Məmmədzadə və Yarıgin «Sosialist cəmiyyəti və dini qalıqlara qarşı mübarizə haqqında» məruzə etdilər.

Allahsızlar cəmiyyəti Azərbaycan partiya təşkilatının və respublika hökumətinin maddi və mənəvi köməkliliyini görüb fəaliyyətini hərtərəfli genişləndirdi.

Cəmiyyət «Bütün Bakı zəhmətkeşlərinə» adlı müraciət qəbul etmişdi. Müraciətdə Şərqi qapısı sayılan Bakıda zəhmətkeşlər və bütün şüurlu adamlar Allahsızlar cəmiyyətini müdafiə etməyə çağırıldı. O vaxt Cəmiyyətin 1200-1400 üzvü vardı. Bu cəmiyyətdə azərbaycanlıların sayını müəyyənləşdirmək çətindir, ancaq hər şeydən belə görünür ki, onların sayı çox olmamışdır.

1926-cı ilin aprelində qəzetlərdə fabrik-zavod dərəcələrinin iştirakçılarının çağırışları dərc edilməyə başlandı. Onlar öz həmkarlarını köhnəliyə, keçmiş qalıqlarına qarşı mübarizəyə çağırırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet təbliğati islam dini üzərinə hücumunu çox vaxt «mövhumat, xürafat» sözləri ilə pərdələyirdi.

Həmin ilin yazında Cəmiyyətin kurslarını bitirmiş 25 azərbaycanlı məhərrəmlik əleyhinə kampaniyada iştirak edirdi (158, 2 sentyabr 1925). Bu kurslar üç aylıq idi. Bu az müddətdə müdavimlər nə qədər mürəkkəb elmi nəzəriyyəyə «yiyələnəli» idilər. Görünür kurslarda fənlərin çox olmasına baxmayaraq, əsasən dinə qarşı mübarizənin necə aparılması təlim edilirdi...

Antidin kabinetlərinə hər yerdən antidin ədəbiyyat göndərilirdi. Təkcə Leninqraddan Bakı ateizm muzeyinə 3200 adda müxtəlif eksponat və ədəbiyyat göndərilmişdi (158, 9 may 1926).

Cəmiyyətin üzvlərindən kimsə bir azərbaycanlı qadın aşkar edilən kimi mətbuatın «dili açılırdı». Axı din qadın azadlığının birinci düşməni hesab edilirdi.

Cəmiyyət tez-tez şəhərin klublarında konsertlər təşkil edirdi, oraya bitərəflər də dəvət olunurdu. O vaxt bitərəflər uğrunda partiyaçılarla Allahsızlar cəmiyyətinin üzvləri arasında bir növ yarış gedirdi...

Bütün bu hadisələr böyük sənaye və beynəlmiləl proletar şəhəri olan Bakının mərkəzində baş verirdi. Kənd yerlərində isə vəziyyət tamamilə başqa cür idi. Kəndlərdə Allahsızlar Cəmiyyətinin işi çox müşkül idi. Burada təzyiq və «rüşvət» əl atılırdı.

Məsələn, bir kənddə traktor briqadası təşkil olunmalıydı. traktor o kəndə verildirdi ki, orada Allahsızlar cəmiyyəti olsun (354, s. 91). Bu da bolşevik təbliğatının özünəməxsus iş metodu idi.

Kənddə Allahsızlar cəmiyyətinin hücumu 1928-ci ildən etibarən daha da gücləndi. O vaxt cəmiyyətin fəal üzvlərindən biri olan maarif komissarı Mustafa Quliyev allahsızlardan ötrü yaşıl işıq yandırmaq üçün sistemli şəkildə yerlərdə məscidləri «camaatın öz arzusu ilə» bağlatdırırdı.

1927-ci ilin martından Allahsızlar cəmiyyətinin seminarları partiyaçılar üçün olan seminarlarla birləşdirildi və seminarlar gününü cəmiyyətin rəhbərləri orada iştirak etmək üçün başqa işlərdən azad olmuşdular (158, 1 mart 1927).

Ancaq Mübariz Allahsızlar Cəmiyyətinin birinci ümumşəhər konfransı öz bürolarının zəif fəaliyyətini qeyd etməli oldu. Özəklərin əksəriyyəti fəaliyyətsizləşmişdi, azərbaycanlılar arasında iş yarıtmaz aparılırdı, özəklər və rayon büroları, nə də mərkəzlə əlaqə saxlaya bilməmişdi.

Ona görə də konfrans yeni müvəqqəti büro və bir neçə praktiki tədbirlər müəyyən etdi: fəaliyyətsiz özəklərin yoxlanılması, iclasların müntəzəm çağırılması, türklər arasında işin canlandırılması, rayon partiya təşkilatları ilə əlaqələrin yaradılması, divar qəzetlərinin buraxılması, MAİ-nin müxtəlif xalqlar arasında dərəcələrinin yaradılması və s (158, 22 may 1927).

Gördüyümüz kimi, MAİ-nin azərbaycanlı əhali arasında əsaslı bir iş görə bilməməsi aydın olsa da, ateistlər qətiyyətlə geri çəkilmək fikrində deyildilər. Əslində onlara qol-qanad verən, irəli itələyən partiya idi, bolşevik təbliğati idi...

II Ümumbakı şəhər konfransı bu işlərə yenidən baxdı. Konfransda məruzəçi olan Teymur Hüseynov qeyd edirdi ki, ruhənilər dindarlar arasında öz fəaliyyətini gücləndirirlər. Guya onlar öz iqtisadi üstünlüklərindən istifadə edərək, az təminatlı fəhlələrə təsir göstərirdilər.

Cəmiyyətin 17 aylıq fəaliyyəti haqqında Məmmədzadə və Dubinski hesabat verdilər. Göstərilirdi ki, Allahsızlar cəmiyyətinin 3 min üzvü vardır. Azərbaycanlıların sayı bir ildə 12 faizdən 25 faizə çatmışdır. Səciyyəvi haldır ki, bitərəflər 40 faizdi. Üzvlərin 65 faizini fəhlələr təşkil edirdi. Antidin kursunu bitirmiş 73 nəfərin 36-sı azərbaycanlı idi.

Qeyd olunurdu ki, Allahsızlar cəmiyyətinin 600 üzvü hər cür fəaliyyətdən kənardır, heç yerdə qırmızı guşə yoxdur, digər təşkilatlarla əlaqə yaradılmamışdır və s.

Bununla əlaqədar qərara alınır ki, cəmiyyət üzvlərinin sayı 5 minə çatdırılsın, azərbaycanlıların cəlb edilməsinə xüsusi fikir verilsin. Azərbaycanlı qadınların Cəmiyyətə cəlb edilməsi daha vacib hesab edilirdi.

Konfransda 35 nəfərdən ibarət yeni büro və 10 namizəd seçilir (158, 29 mart 1927).

Bundan sonra az vaxt ərzində Azərbaycan dilində 20 broşura buraxıldı. Ancaq antidinçilər bunu qənaətbəxş hesab etmirdilər (158, 4 iyun 1928). Bu kitabçaların əksəriyyəti rus dilindən tərcümə idi və Azərbaycan həqiqətini əks etdirmirdi. Məsələn, «Kəndli və din»də rus üsyançılarından (Stepan Razin, Puqaçov və b.) danışılır, azərbaycanlı, müsəlman haqqında bircə söz də yox idi (158, 4 iyun 1928).

Ancaq bir neçə ay əvvəl Azərbaycan MK Allahsızlar cəmiyyətinə tapşırırmışdı ki, orijinal kitablar yazılsın, ya da tərcümə olunan kitablar məhz din əleyhinə olmalıdır. Bu haqda «Komunist» qəzetinə də tapşırıq verilmişdi. Mətbuatdan məlum olur ki, Azərbaycan dilində oxunan antidin məruzələri zəif və maraqsız imiş...

ÜİK/b/P-nin XV qurultayında dinə qarşı mübarizənin zəruriliyinin Stalin tərəfindən bir daha qeyd olunması yerli mətbuatı bu sahədə öz işini yenidən qurmağa sövq etdi. Mətbuat MAİ-nin fəaliyyətini – harada nə iş gördüyünü, kimləri öz sıralarına cəlb

etdiyini yazmağa başladı. Cəmiyyətdə azərbaycanlıların sayı daim şişirdilir və bununla gözə kül üfürürdülər. Ancaq mətbuat bunu da deməyə məcbur olurdu ki, ziyalılar getdikcə Allahsızlar cəmiyyətindən uzaqlaşır, guya əvvələr belə deyilmiş.

Mətbuat üç il müddətində Azərbaycanda MAİ üzvlərinin sayı barədə heç bir məlumat vermirdi. Ancaq Cəmiyyətin rəhbərləri qeyd edirdilər ki, guya allahsızların sayı min nəfərə çatdırılıb. 1937-ci ildə «SSRİ-də mübarizə allahsızlar 15 ildə» adlı statistik məlumat dərc olundu. Məlumatdan öyrənirik ki, 1930-cu ildə Azərbaycanda MAİ-nin üzvləri 3 mindən çox olmamışdır. İki il sonra isə üzvlərin sayı kosmik sürətlə artaraq belə olmuşdur: 1931-ci ildə 20 min, 1932-ci ildə isə 70 min nəfər (379, s. 346).

Azərbaycana dair bu rəqəmlərin həddən artıq şişirdilməsi göz qabağındadır. Məlumat kitabında digər respublikalardan vəziyyət də verilir, əlbəttə, yenə də şişirdilmiş rəqəmlərlə. Görünür, bütün sahələrdə rəqəmlərin şişirdilməsi hələ o vaxt SSRİ-də dəbdə imiş...

Azərbaycan mətbuatı respublikada MAİ-nin dağılmasının səbəbini həmişə olduğu kimi, yenə də «xalq düşmənləri»ndə, «burjua millətçiliyi»ndə görürdü. Ancaq təkcə Azərbaycanda yox, digər regionlarda da bu mənasız cəmiyyətin sıraları pozulur, özəkləri dağılırdı. Məsələn, Dağıstanda 1932-ci ildə MAİ-nin 843 üzvü (bunun nə dərəcədə həqiqətə uyğun olduğunu bir olan allah bilir) vardısı, 1937-ci ildə onların sayı 45-ə, üzvlərinin sayı isə əvvəlki 40 mindən 963-ə enmişdi (362, 10 oktyabr 1937).

Dağıstanda bu işin pozulmasında düşmən obrazı yaradılmışdı. «Düşmən» sözü bütün SSRİ-də tez-tez işlənirdi. Bu, Stalin repressiyasının tüğyan etdiyi bir dövr idi və ona görə hansı sahədə bir gerilik, durğunluk olan kimi bunu «xalq düşmənlərinin işi», «burjua qalıqlarının əməli» hesab edirdilər.

Azərbaycanda da MAİ-nin fəaliyyətsizliyinin səbəbini bur-

jua elementlərində görməyə başladılar. Ancaq sovet ideoloqları başa düşə bilmirdilər ki, süni yolla uydurma «cəmiyyətlər» yaratmaqla xalqların əsrlərlə yaşatdığı, nəsilən-nəslə ötürdükləri adət-ənənələrin və inamların üstündən qələm çəkmək olmaz.

Hər halda Azərbaycanda da MAİ-nin dağıdan, fəaliyyətinə mane olan «burjua millətçiləri» tapıldı. Bəzi müəssisələrdə yerli mətbuatda oxuyuruq, – sovxoz və kolxozlarda allahsızlar ölkələri daha mövcud deyildir, ancaq Azərbaycan MAİ-nin sədri Xulufu «xalq düşməni» oldu (341, 12 aprel 1937).

Ümumittifaq Mübariz Allahsızlar İttifaqına münasibət 1937-ci ildə tam ümumiləşdirildi. 1932-ci ildə SSRİ-də din əleyhinə mübarizə kulminasiya səviyyəsində sayılırdı. Allahsızların şefi Yaroslavski Amerikanın bir nümayəndəsi ilə söhbətində MAİ-nin tərkibini belə müəyyənləşdirmişdi: 6 milyon adam, üstə gəl 10 milyon həmkarlar təşkilatı üzvü və 10 milyondan az olmayan allahsız kolxozçular (388, s. 221).

Yaroslavskinin dediyindən belə çıxırdı ki, ölkədə allahsızların əksəriyyətini fəhlə-kəndlilər, başqa sözlə desək, zəhmətkeş kütlə təşkil edir. Xalqın ünvanına bundan böyük iftira təsəvvür etmək çətindir.

1937-ci ildə hökumət orqanı olan «İzvestiya» qəzeti arifənə şəkildə, bir qədər də bicliklə soruşurdu ki, «Mübariz Allahsızlar Cəmiyyətinin üzvləri, görəsən, özlərini necə təsəvvür edirlər? Dörd il əvvəl deyirdilər ki, MAİ-nin 5 milyon üzvü vardır, bəs indi nə qədərdir? Axı İttifaq üzvlərinin heç biri dəqiq bilmir ki, onların cəmiyyətinin neçə üzvü vardır» (407, 10 mart 1937).

Azərbaycanda da eynilə belə proses gedirdi. Rəqəmlərin şişirdilməsi bir yana qalsın, çox vaxt tamam olmayan şeylərdən danışır, yazır, məruzə edirdilər.

Azərbaycanda Allahsızlar cəmiyyətinin tüğyan etdiyi dövr kollektivləşmə ilə eyni vaxta düşmüşdü. Bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da kollektivləşmə dinə qarşı mübarizə ilə

yanaşı gedirdi. Yerlərdə Allahsızlar cəmiyyətinin özəkləri yaradılırdı.

1929-cu il aprelin 9-da AK/b/P MK-nın plenumu kənddə Allahsızlar cəmiyyətinin gücləndirilməsi və dinə qarşı mübarizə məsələsini müzakirə etdi. Qəbul edilmiş qərarla göstərilirdi ki, türk kəndlilərinin Allahsızlar cəmiyyətində iştirak etməməsi ən böyük nöqsandır. «Təxirə salınmadan qabaqcıl ictimaiyyətçilərdən, kolxozçu və komsomolçulardan ibarət cəmiyyətin kənddə özəyini yaratmaq lazımdır» (250, v. 54).

Çox çəkmədi ki, haqqında söhbət gedən cəmiyyət «Mübariz Allahsızlar İttifaqı»na çevrildi. Çünki Moskvada adı məhz belə idi. İş belə qələmə verilirdi ki, guya din sinfi düşmənin sonuncu dayağıdır. Kənddə sinfi mübarizə dinə qarşı mübarizə ilə birləşdirilirdi (131, s. 53).

Beləliklə, Azərbaycanda kolxoz hərəkəti dinə, milli adət-ənənələrə, hətta milli əxlaqi prinsiplərə qarşı mübarizə fonunda həyata keçirilirdi.

Kənddə çox vaxt kolxoza ilk daxil olanlar kommunistlər, komsomolçular, bir də Allahsızlar cəmiyyətinin üzvləri olurdu (131, s. 54). Güman ki, kəndlilərin çoxu xəbəri olmadan həmin cəmiyyətə üzv yazılırdı. Ümumiyyətlə cəmiyyətin az-çox fəaliyyəti hiss olunurdusa, bu da fəal firqəçilər və komsomolçuların hesabına idi. Ona görə də kəndin geniş dindar çoxluğu (həmin dövrdə bu, Azərbaycan kəndi üçün təbii hal idi) kommunistləri və komsomolçuları «allahsız adamlar», kolxoza isə «dinsizlər mərkəzi» kimi qəbul edirdi. Kollektivləşmə həm kəndlilərin torpağını, mal-qarasını, bağ-bostanını, örüş-biçənəyini əlindən alır, həm də onun iman və inamını sarsıdırdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, Allahsızlar cəmiyyətini yaradan və onun ideyalarını həyata keçirmək istəyənlər məqsədlərinə nail ola bilmədilər. Azərbaycanda bu «ideya» baş tutmadı.

2.3. Məscid və pirlərin zorakılıqla dağıdılması və bağlanması

Sovetlərin islam dininə qarşı mübarizəsinin ən mühüm və təsirli tədbirlərindən biri məscidlərin bağlanması olmuşdur. Bu da bolşeviklərin məkrli siyasətinin təzahürü idi. Onlar yaxşı bildirdilər ki, dini ayinləri yerinə yetirmək üçün müsəlmanlar kütləvi halda ibadət yerlərinə toplaşır və burada hörmətli dindarların rəhbərliyi altında namaz qılırlar.

Müsəlmanlığın yayılmasında dini ayinlərin əyani surətdə təbliğ və icra edilməsinin əhəmiyyətli rol oynadığı şəksizdir. Bu işdə ibadət yerinin, məscid və müqəddəs sayılan ocaqların müsəlmanlıqda təsiredici qüvvəsi vardır.

Məlum olduğu kimi, ibadət dini əqidə və imanın əməli təsdiqidir. Bu baxımdan ibadəti olmayan din yoxdur. İslamın beş şərtindən biri olan namaz hər gün icra edilən ibadətdir. Dünya əhalisinin hər dörd nəfərindən biri (yəni 1 milyard 200 milyon-dan artıq insan) hər gün beş dəfə «Allahu Əkbər» nidəsi ilə namaz qılır və öz ibadətlərini həyata keçirir. İbadət əsasən ibadət-xanalarda, ibadət evlərində icra olunur.

İbadətin məzmunu və icra üsuluna görə dinlər bir-birindən fərqləndiyi kimi, ibadət-xanalar da fərqlənir. Məsələn, xristianlar kilsədə, yəhudilər sinaqoqda, müsəlmanlar isə məscidlərdə ibadət edirlər. Kilsədə ancaq məsihilər (yəni xaçpərəstlər) ibadət edə bilər, çünki məsihələrin ibadəti əsasən xaça sitayişlə icra olunur. Xristianların ibadət evi də məhz bu səbəbə görə kilsə (yəni xaçı olan ibadət-xana) adlanır. Yəhudilər isə ancaq sinaqoqda öz ibadətlərini icra edə bilərlər, çünki onların ibadəti əsasən dini kitabların mütləqi və təfsiri ilə icra edilir. Bu səbəbdən də yəhudilərin ibadət evi sinaqoq (yəni dini kitabların mütləqi və təfsiri icra olunan ibadət-xana) adlanır (149, s. 102).

İslam dinində ibadət evi məscid adlanır. Məscid ərəbcə ibadət-xana, ibadət etmək, səcdə qılmaq sözündəndir (135, N 1, 1991). İlk məscid Məhəmməd peyğəmbərin dövründə Mədinədə tikilmişdir. Sonralar isə islam dini yayılıb möhkəmləndikcə başqa ölkələrdə də ibadət evləri tikilmişdir. Məkkədəki «Məscid-ül həram» («Beyt-ül Lah» – «Allahın evi») müsəlman aləmində ən müqəddəs məscid hesab edilir.

İslam tarixində məscid adı ilə adlandırılmış ilk ibadət evi Qüds şəhərində yerləşir. Bu, Əl-əqsa məscididir. Bu ada biz Quranda da rast gəlirik. Əvvəllər yəhudi məbədi olmuş bu ibadət-xanadan islam peyğəmbəri merac etdiyi və burada ilk müsəlman ibadəti qılındığı üçün bu məbəddə məscid adlandırılmışdır.

Məscidin dini rəmzlərini açıqlamamışdan öncə qeyd etmək lazımdır ki, məscidlər ancaq ibadət üçün inşa edilmirdi. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, burada müsəlmanlar dərdləşir, evsizlər pənahəng tapır, bəqarələr özlərinə əlac, dərdlilər təsəlli, xəstələr şəfa, kimsəsizlər yardım alır, cavanlar təhsil alır, təlim görürlər.

Qədim məscidlər həm də dini və estetik rəmzlərin təcəssümü kimi çox qiymətli sənət və mədəniyyət abidəsidir. Bu bəhimdə o, islam zəhniyyətinin bənzərsizliyi və özünəməxsusluğunun ali təcəssümüdür.

Məlum bir həqiqətdir ki, islam məfkurəsinin və estetik duyğunun özliyi söz, kəlmə dayanır və islam dini məhz bununla başqa dini duyumlardan köklü şəkildə fərqlənir. Bu səbəbdən də söz, kəlmə bütün islam dəyərlərinin meyarı, ölçüsü kimi çıxış edir. Bu mülahizənin təsdiqi üçün qeyd olunur ki, ilahi vəhy müsəlmanlara Quran şəklində, ilahi kəlmə şəklində nazil olmuşdur.

Bu baxımdan məscidin bəhim və görünüşünə nəzər salsaq, görürük ki, o elə ilahi sözün, ilahi kəlmənin ən ali təzahür formalarından biridir. Məscid «allahın evi» kimi özündə allahın müqəddəs adlarını və gözəl sifətlərini əks etdirir. İlahi kəlmələrlə əlaqədar yerlər isə (məsələn, mehrab, minarə, minbər və s.) məscidin ən mötəbər, ən ehtiramlı yerləri sayılır. Məscid «allah evi»

kimi gülli-kainatı, kosmosu təcəssüm etdirir (135, N 1, 1991).

Məscidə şaquli və üfüqi istiqamətdə diqqət yetirsək, onda islam kosmoqrafiyasının (kainat təliminin) rəmzlərinə rast gəlmiş olarıq. Şaquli biçimdə məscid dörd mühüm ünsürdən ibarətdir. Bu hissələrdən hər biri müstəqil və özünəməxsus rəmzə malikdir. Dördkünc oturacaq sahəsi yer həyatının timsalıdır. Yer həyatı behişt ilə müqayisədə qüsurlu təsəvvür edildiyindən məscidin özülü həndəsi kub biçimində inşa edilir (135, N 1, 1991).

Behişt dünyası kamilliyin, ahəngdarlığın nişanəsi kimi kürəvi, sferik biçimdə simvollaşdırılır. Məscidin günbəz hissəsi behişt dünyasını nişan verir. Qüsurlu yer aləmi ilə kamil behişt dünyası arasında bir keçid məqamı var ki, onu da məscidin özülü ilə günbəzi arasında yerləşən baraban rəmzləşdirir. Məscidin bu hissəsi qüsurluq ilə kamilliyin sintezini təşkil edir. Minarələr isə məscidin bütün hissələrindən uca olub, allahın əzəmət və ehtişamını nişan verir. Allah özünün yaratdığı nə varsa hamısından uca olmalıdır.

Məscidin şaquli istiqamətindəki silueti kosmosun, kainatın bütün ucalan məqamlarının, mərtəbələrinin, həyatın özündən alı-yə, qüsurdan kamilliyə yüksəlişinin, təkamülünün rəmzi özünün ifadəsidir.

Məscid özü qüsurlu və günahlarla dolu dünyada paklıq, təmizlik, iman və həqiqətin təcəssümü kimi təsəvvür edilir. O həm də iman qapısıdır (152, 15 mart 1992).

Məscidin daxili, içərişi ruhaniyyətin, mənəviyyatın, möminliyin nişanəsidir. Bu ruhaniyyət dünyasının ən mötəbər məqamı mehrabdır, yəni imanın qibləsidir. Çünki mehrab müqəddəs Kəbəni, Böyük Hərəmi nişan verir.

Məscidin siluetində onun kainat rəmzləri ilə bərabər islam estetikasının duyumu, mədəniyyəti əsasən dörd estetik anlayış üzərində bərqərar olmuşdur. Bunlar cəlal, camal, əzəmət və bütövlük anlayışlarıdır.

Camal, yəni zinətsiz, bəsit və sadə gözəllik həzrət peyğəm-

bərin bir məşhur hədisinin ruhuna uyğun formalaşmışdır. Məhəmməd peyğəmbər buyurmuşdur: «əl fəxrü fəxri», yəni «Mən kasıblığımla fəxr edirəm». Bu düstura əsasən də məscidin iç divarları nəqş və təsvirlərlə süslənmir.

Cəlal, yəni zinətli gözəllik, zahiri əlamət olduğundan o ancaq məscidin zahiri hissəsinə tətbiq edilə bilər. Cəlal həmçinin məscidin mehrab hissəsinə də nüfuz edir. Bu məqam xüsusi biçimdə nəqş edilərək ibadət edən müsəlmanların nəzər və diqqətini cəlb etməlidir.

Əzəmət, yəni ucalıq, böyüklük, əlçatmazlıq səciyyəsi ilə məscidin minarələrini rəmzləşdirir. Əzəmət Allahın gözəl sifətlərindən ən alisi olduğundan məscidin də əzəməti məhz minarələr vasitəsilə ifadə edilir. Minarələrin ucalığı məscidlərin mötəbərliyi və ehtiramından xəbər verir.

Bu üç estetik səciyyənin, yəni camalın, cəlalın və əzəmətin ayrılmaz rabitəsi harmonik bütövlüyün, tamlığın nişanəsinə hasil edir (135, N 1, 1991). Bu da məscidin bütün hissələrinin əhəngar uyurlığında özünü tam büruzə verir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, müsəlman dünyasında məscid-tikmə mədəniyyətinin çox zəngin bir tarixi vardır. Bu təkamül dövrünün şah zirvəsi orta əsrlərə təsadüf edir. Bu dövrdə məscid kompleksinin estetik cəhətdən və memarlıq baxımından ən kamil forması təşəkkül tapmışdır. Məhz bu dövrdə daha kamil məscid siluətləri meydana gəlmişdir.

Məscidin qeyd olunan rəmzlərindən savayı, bir poetik rəmzi də mövcuddur. Bu baxımdan məscid şəhadət barmaqları yenilmiş halda dua edən bir müsəlmanın iki əlinin timsalıdır.

Məscid dini, kosmoqonik, estetik və poetik rəmzlər məcmuəsi kimi qüdrətini onda göstərir ki, öz əzəməti və möhtəşəmliyi ilə ağışında ibadət edən müsəlmanın varlığını ram edir, onun qəlbində ilahi xof yaradır, beləliklə də ona təsəlli verir, səbr bəxş edir, onu allahı dərk etməyə sövq edir... (135, N 1, 1991).

Məscidlər həmçinin müsəlman dünyasında ictimai-siyasi və iqtisadi problemlərlə əlaqədar olan dövlət işləri ilə bağlı fəaliyyət də göstərmişdir.

Məscidlərin kitabələrində və müxtəlif divar yazılarında göstəriləyi kimi, məscid təkcə ibadət yeri deyil, həm də məktəbdir, mədəniyyət mərkəzidir. Uzun əsrlərdən bəri müsəlmanların maariflənməsində, təhsil və təlim almasında böyük rol oynamış mədrəsələr əsasən məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərmişdir. Məsciddə tədrislə məşğul olan üləmalar əhali arasında böyük nüfuza malik olmuşlar. Çox vaxt belə üləmalar vəfat etdikdə ehtiram əlaməti olaraq onlar ümumi qəbristanlıqda deyil, dərş dedikləri came məscidlərinin həyatında dəfn olunmuşlar (152, 21 noyabr 1993). Azərbaycanda da came məscid komplekslərində dəfn olunmuş üləma və yüksək rütbəli din xadimləri vardır.

Azərbaycanda came məscidləri (ərəbcə «əl məscid əl-came» – camaatın toplanış yeri deməkdir) həmçinin rəsmi dövlət idarəsi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Bəzən bir sıra dövlət əhəmiyyətli sənədlər məhz məscidlərdə saxlanmışdır. Akademik V. Bartold yazır ki, Ön Asiya vilayətlərində came məscidləri təkcə ibadət yeri olmayıb, eyni zamanda dövlət yığıncaqlarının və ictimaiyyətin toplanış yeri idi. Orada dövlət xəzinəsi saxlanılır, müəllimlər mühazirə oxuyur, dərş keçir, məhkəmə qurulur və ictimai işlər aparılırdı (328, s. 205). Həmin fikri Azərbaycandakı came məscidləri haqqında da demək olar.

Bilmirik müsəlmanların həyat və davranışında məscidlərin böyük rolu barədə yuxarıda dediklərimizdən sovetlərin xəbəri vardı, ya yox, ancaq onlar bir şeyi yəqin bilirdilər: məscidlər müsəlmanların toplanış yeridir, iman və inam məbədidir. Ona görə də bolşevik hakimiyyəti Azərbaycanda islam dininə qarşı mübarizədə ən əvvəl dinin əsas məxəzlərinə – Qurana, məscidə qarşı kəskin mübarizəyə başladı.

Sovet hökuməti Azərbaycanda, xüsusən də kənd yerlərində

məscidlərə qarşı qəti hücumla keçdi. Bu hücum 1921-1922-ci illərdə daha geniş aparılmışdı. Kütləvi şəkildə məscidlərin bağlanması prosesi hər yerdə aparılırdı (158, 24 iyun 1927). Bu göstərişlər əsasən mərkəzdən əmr, tapşırıq formasında gəlirdi. Yerlərdə isə nöqtə-vergülünə qədər, bəzən isə bir qədər də artıq yerinə yetirilirdi.

1924-cü ildə RK/b/P XIII qurultayında ölkədə məscid, sinaqoq və s. qarşı mübarizənin təşkili və həmin yerlərin bağlanması məsələsi partiya təşkilatları qarşısında bir vəzifə kimi qoyulmuşdu. Partiya təşkilatlarına və dövlət orqanlarına tapşırılmışdı ki, bu işin inzibati qaydada aparılması üçün bütün tədbirləri görsünlər, Partiya qurultayının bu qərarı icra edilmək üçün yerlərə göndərildi.

Qurultayın göstərişindən sonra bütün ölkədə həmin qərarın həyata keçirilməsinə başlandı. Aktivistlər, alahsızlar, yolunu azanlar, gülüng qaldırdılar əsrlərin yaşadı olan məscidlərin, mədrəsələrin, pirlərin üstünə...

İqtidardakılar xalqın narazılığını bəzi yerlərdə nəzərə alıb, ehtiyatla hərəkət edirdilər. Hardasa məqsədyönlü «güzəştlər» də olurdu. Məsələn, «artıq» məscid məktəbə, klubla, yaxud da hər hansı mədəniyyət sahəsinə çevrilirdi. Bu cür hallar da, yuxarıda deyildiyi kimi, müzakirə edilib, «əhalinin arzusu ilə» həyata keçirilirdi. Bu işə mane olanları enkevedenin zirzəmisinə, sonra da «zərərli element» kimi sürgünlər, həbsxanalar gözləyirdi.

Bütün bunlar göstərir ki, mərkəzin tələb və göstərişinə uyğun olaraq Azərbaycanda məscidlərin bağlanması, talan edilməsi və ya fəaliyyət yönümünün dəyişdirilməsi dayanmadan, ardıcıl olaraq davam etmişdir.

Məscidlərə hücumda yerli bolşeviklər komsomolçulardan, aktiv gənclərdən istifadə etməyə üstünlük verirdilər. Bəzən belə aktiv gənclərdən kimsə ibadət yerlərini dağıtmaqda tərəddüd edirdisə, o daqiqə belələri «dönük» kimi ifşa edilirdi (158, 1 avqust 1928).

Antiislamçılar yaxşı başa düşürdülər ki, məscid və ibadət yerlərinin bağlanması din xadimləri və dindarlarla mübarizəni xeyli asanlaşdırır.

Şura hökuməti çox vaxt dağıdılmış məscid və ibadət yerlərinin materialından öz məqsədi üçün istifadə edirdi. Məsələn, 1918-ci ildə erməni-bolşevik qırğınında təkcə Şamaxı şəhərində 16 məscid dağıdılıb yandırılmışdı. Sonralar yerli əhali onların bir neçəsini bərpa etmişdi. Buna baxmayaraq, 13 məscid yerli hakimiyyət tərəfindən özülünə kimi sökülmüş, onların materialından – kərpicindən, daşından, ağacından teatr binasının inşasında istifadə edilmişdi (158, 30 dekabr 1928).

Bir qədər sonra Göyçaydan teleqramla təntənəli şəkildə xəbər verilirdi ki, Ağdaşda 36 məscid mədəni-maarif ocağına çevrilmişdi (158, 4 fevral 1929).

Bütün bu «yeni cəmiyyət quranları» sevindirən xəbərlər Azərbaycan K/b/P MK-na Azərbaycan hökuməti adına ünvanlanırdı. Deməli, ilbəil partiya qərarlarını rəhbər tutaraq və həyata keçirərək dinə qarşı mübarizə daha kəskin davam edirdi. Dinə qarşı yönəldilmiş partiya qərarları isə tükənmək bilmirdi.

Azərbaycan K/b/P MK-nın 1926-cı ildəki plenumunda çıxış edənlərdən biri belə demişdir: «Mənə xəbər veriblər ki, Cəbrayıl qəzasında hansısa bir mədrəsə var. Buna ciddi diqqət yetirmək lazımdır mı? Biz belə hesab edirik ki, belə məktəblərin fəaliyyətinə yol verə bilmərik, çünki orada Quran öyrədilir. MK plenumu bu məsələyə öz münasibətini bildirməlidir» (245, v. 88).

Həmin plenumdan düz iki il keçsə də, məsələ öz əhəmiyyətini itirməmişdi.

AK/b/P Bakı komitəsinin 1928-ci ilin oktyabrında keçirilmiş plenumunda AK/b/P MK katibi Y.Qasımov demişdir: «Bakı dindarlarının həyasızlığı o həddə çatıb ki, onlar dini internat məktəbi açmağa cürət ediblər» (245, v. 88).

Həmin plenumdan az sonra bolşevik allahsızları başladılar

axtarmağa görsünlər harda məscid, ibadət xana var, bağlasınlar, dağıtsınlar. Belə ki, 1928-ci ilin dekabrında AK/b/P MK rəyasət heyətində «Məscidlərin kəndlilərin mədəni ehtiyacı üçün verilməsi haqqında» məsələyə baxılmışdır. Burada məscidlərin yerli mədəni-maarif ocaqlarına verilməsi yaxşı hal kimi qiymətləndirilmişdir. Deməli, rəhbəredici, idarəedici orqan – partiya belə addımı bəyənirsə, onda yerlərdə bu istiqamətdə işlərin geniş vüsət alması təbiiidir. Artıq 1929-cu ilin fevralında Naxçıvan XKS və MİK öz iclaslarında AK/b/P MK-nın müzakirə etdiyi məsələyə baxmışdır (158, 4 mart 1929).

Bütün bu müzakirələrin nəticəsi bununla başa çatdı ki, «məscidlər üçün türk dilində, kilsələr üçün rus və erməni dilində lövhələr hazırlanması haqqında» müxtəlif müssəsilərə sifariş verildi. Məscidlərdən minbələrin, kilsələrdən xacın çıxarılması haqqında göstəriş gəldi (245, v. 88). Məscid və kilsələrin içəri avadanlığının «qaydaya salınması» da unudulmadı.

Belə tapşırıqlar isə yerlərdə ağına-bozuna baxmadan yerinə yetirilir və yuxarılara məlumatlar, teleqramlar göndərilərək, «hər şeyin qayda-qanunla aparıldığını, zor işlədilmədiyini, əhəlinin öz istəyilə» bu tədbirləri yerinə yetirildiyini bildirirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, 1929-cu ilin iyununda bolşeviklər partiyasının rəhbərləri də hər şeyin «yağ kimi» getdiyinə inanmadıqlarını deyirdilər, guya rəhbərliyin göstərişləri yerlərdə yerinə yetiriləndə əyintilərə yol verilmiş, könüllülük prinsipinə əməl olunmamışdır.

1929-cu il aprel 9-da AK/b/P Bakı Komitəsi ilə birlikdə keçirdiyi plenumda əsas məsələ dini qalıqlara qarşı mübarizə idi. Plenum geniş qərar qəbul etmiş, yerli partiya və ictimai təşkilatlar qarşısında mühüm vəzifələr müəyyənləşdirilmişdi.

Plenumun qərarında göstərilirdi ki, dinə qarşı mübarizədə əyintilərə yol vermək olmaz. Yerli sovetlərə seçkilər ərafəsində Azərbaycanda 400 məscidin bağlanması türk əhalisi tərəfindən

yaxşı qarşılanmayıb bunun üçün əvvəlcədən məqsədyönlü, hərtərəfli təbliğat aparılmalı idi... (245, v. 88).

Partiya rəhbərləri «əyintilərə yol verilmişdir» deyəndə də başa düşülməlidir ki, dörd yüz məscidin – allah evinin zorla bağlanması onların ürəklərini ağrıdırmış. Xeyr, belə deyildi. Ölkədə kütləvi surətdə zor gücünə məscidlərin bağlanması camaatın bərk narazılığına səbəb olmuşdu. Ağdam, Salyan, Ağdaş, Lənkəran və Naxçıvanda bu aksiya qəzəblə qarşılanmışdı. Bolşeviklər isə əhəlinin dördüdə üç hissəsinin guya fanatik, kustar, xırda sənətkar və ticarətçi olduğunu deyir və narazılığı cəmiyyətin zümrə rəngarəngliyi ilə bağlayırdılar (245, v. 89).

Kollektivləşmə təkcə kəndlinin torpağına və malına deyil, həm də mədəniyyətinə təcavüz idi. Azərbaycan qəzalarında əslində elə bir məscid qalmadı ki, dağıdılmasın, anbara, kluba, kitabxanaya çevrilməsin. Təkcə Quba qəzasında 1928-ci il dekabrın 15-dən 1929-cu il yanvarın 6-dək 22 gün ərzində 18 məscid anbara və mədəni-maarif idarələri binasına çevrilmişdi. «Bakinski raboçi» qəzeti yazırdı: «Qubada böyük bir məscid plakatlarla və rəhbərlərin portretləri ilə bəzədilmişdi. Məscidə çadrasını atmış qadınlar yığışmış, sonra qırmızı bayraqlarla, çala-çala kəndi gəzib dolaşmışlar» (341, 6 yanvar 1929).

Bunun nə qədər həqiqətə uyğun olduğunu deyə bilmərik, ancaq qəzet belə yazırdı...

Dinə qarşı mübarizə elə kəskin kampaniyaya çevrilmişdi ki, 1929-cu ilin yazında Azərbaycan mətbuatının milli iftixarı olan «Molla Nəsrəddin» jurnalını daha «mübariz» jurnalını əvəz etmək ideyası ortaya atıldı (250, v. 92).

Mətbuat özünün bütün kəsərliyi ilə məscidə qarşı hücum keçmişdi. Mətbuat ardıcıl olaraq zəhmətkeşlərin məscidlərin bağlanması haqqında «bəyannamələrini» dərc edirdi. Zəhmətkeşlər adından uydurulan belə yazılar imperativ, dövrün ruhunu əks etdirən başlıqlarla verilirdi: «Biz nə allaha, nə də onun evinə

möhtac deyilik», «Bütün məscidləri dağıdıb, yerində məktəb və klublar tikməli» və s (158, 13 fevral 1929).

Belə yazıları oxuyanda düşünməyə bilmirsən: məgər məscidləri dağıtmadan məktəb, klub ucaltmaq olmazdı?

Belə bir hücum dalğası tüğyan edən vaxt Azərbaycan MİK-nin o vaxtkı sədri S.M.Əfəndiyevin qəzetdə çıxışı bütün hücum və bəyannamələri susdurdu. Müəllif respublikada gedən mədəni inqilabı və onu həyata özü bildiyi kimi keçirən Mustafa Quliyevin (xalq təhsil komissarı) və onun tərəfdarlarını bir zərbə ilə darmadağın etdi. S.M.Əfəndiyev göstərirdi ki, məscidlərin bağlanması könüllü deyil, zor gücünə aparılır. «Dinə qarşı düşünülmüş və normal şəkildə mübarizə aparılmalı olduğu halda, bunu məscidləri bağlamaq yolu ilə aparırlar. Bir vaxt kəndlərdə bir növ yarış (sosializm yarışı) düzəldilmişdi: kim daha çox məscid bağlayacaq» (158, 22 oktyabr 1929).

Köhnə bolşevik, vaxtilə «hümmət»çi olan S.M.Əfəndiyev o dövrün parlaq mənzərəsini yaradıbdır...

Beləliklə, bolşeviklər məscidlərə münasibətdə də sosializm yaraşından istifadə edərək, təkcə Azərbaycanda yüzlərlə ibadət və iman yerlərinin qapısına zorla qıl vurub, onları müsəlmanların üzünə bağlıdılar. Bununla da dini ayinlər haqqında mövcud olan konstitusiyə qanunları kobudcasına pozuldu, şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün inzibati-amirlik idarəetmə üsulunun nəticəsində təkcə Azərbaycanda yox, ümumən bütün Qafqazda çox az miqdarda məscid və ibadət yerləri qala bildi.

Qafqazın müsəlmanlar yaşayan bir çox yaşayış məntəqələrində məscid və ruhanilərə ehtiyacın olmasına baxmayaraq, vətəndaşların vicdan azadlığı, dindarların etiqad imkanları boğulur, onlar öz dini hisslərini gizlətməyə, dini ayinləri ayrı-ayrı vətəndaşların evlərində, köhnə məscid binalarında və müqəddəs saydığı yerlərdə icra etməyə məcbur olurdular. Halbuki sovet ideoloqları illər boyu iddia edirdilər ki, guya Sovet İttifaqında

dövlət-din münasibətləri həmişə könüllülük əsasında, zor işlədilmədən həyata keçirilmişdir. Buna inanmaq, əlbəttə, həqiqəti danmaq olardı, çünki dövlətin tarixində uzun bir dövr olmuşdur ki, həmin müddətdə nəinki təkcə dövlət-din münasibətlərində, həm də dövlət-cəmiyyət münasibətlərində kobud səhvlərə, qanun pozuntularına, maddi və mənəvi dəyərlərin kəskin təqib edilməsinə yol verilmişdir.

Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri, Şeyxülislam Hacı A.Paşazadə bu barədə çox dürtüst deyir: «Sovet cəmiyyətinin tarixinə cəza tədbirləri və durğunluq dövrü kimi daxil olmuş bu bir qədər sürəkli mərhələdə həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, din sahəsində də adamların başı üzərində qılinc oynadılmışdır. Sovet hakimiyyətinin ilk illəri ilə müqayisədə bu dövrdə dövlətin dinə münasibətində böyük təzad vardı: din başdan-ayağa «cəhalətpərəstlik», «gerilik» və «donuqluq» mücəssəməsi elan edilir, dindarlar isə «cahil» və «mühafizəkar» kimi qələmə verilirdi.

... İslam və müsəlman xalqları daha ağır məhrumiyyətlərə düçar edilirdilər. «Dinsizlərin mübariz ittifaqı» şüarları altında məscidlər sökülüb dağıdılır, yerlə-yeksan olunurdu» (297, s. 156, 157).

Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, XX əsrin əvvəllərində Qafqazda 2 minə yaxın məscid və ziyarətgah olduğu halda, 80-ci illərdə burada təqribən 25 məscid və bir neçə müqəddəs ocaq fəaliyyət göstərirdi (297, s. 156, 157).

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti dövründə təkcə məscidlər leyil, başqa ibadət və inam yerləri də zərər çəkdi.

Hər xalqın inam bəslədiyi, müqəddəs saydığı yerlər, guşələr vardır. Azərbaycanlıların da müqəddəs yerləri vardır ki, həmin yerlər – pir, xənəgah, ribat və s. adlanır və əsrlər boyu bu torpaqda yaşayanların inam yeri olub. Onların bir çoxu islamdan əvvəlki dövrə aiddir. Yeri gəlmişkən deyək ki, bütün monoteist

dinlərdə tək olan allahdan başqa, bir sıra «müqəddəslər»ə də pərəstiş olunur. Məsələn, xristianlar İsayə, buddistlər Buddaya, müsəlmanlar Məhəmmədə və ailə üzvlərinə pərəstiş edirlər.

Onu da deyək ki, pərəstiş islamdan çox-çox əvvəllər də olmuşdur. Azərbaycanda Zərdüştlüklə əlaqədar onlarla, yüzlərlə ibadət və inam yeri, müqəddəs məkanlar var idi. Və padşahdan tutmuş çobana kimi adamlar həmin məbədləri, ocaqları ziyarət edirdilər.

VII əsrdə islam dini meydana gəldikdən sonra, bildiyimiz kimi, bu din çox sürətlə yayılmağa başladı.

Beləliklə, islamın təkəllahlıq ideyası Kəşqardan (Çinin qərb sahilləri) tutmuş İspaniyaya qədər Ərəb xilafətinə daxil olan bütün ölkələrə yayıldı. Keçmiş ərazilərdə əvvəlki dinlər – çoxallahlıq ideyası, bütllərə pərəstiş müsəlman müqəddəslərinə pərəstişlə əvəz olundu. Lakin yerli dinlərin qalıqları bu prosesdə özünü mühafizə edə bilmişdi. Bu «mühafizə»də islamın mütərəqqiliyini heç cür danmaq olmaz.

Görkəmli macar şərqşünası İ.Qoldsiyer haqlı olaraq göstərmişdir ki, islamda başqalarının ideya və adətləri məhv edilmir, əksinə, yeni dinin ruhuna uyğun olaraq yenidən izah olunur. «Müqəddəslərə» pərəstiş məğlub edilmiş dinlərin salamat qalmış qalıqlarının islamda saxlanması üçün bir qılaf olmuşdur (356, s. 65).

Deməli, islam özündən əvvəlki dinlərin qalıqlarını tamam məhv etmədi, onları islama uyğunlaşdırdı, yəni hər şeydə təkəllahlıq ideyasını əsas tutdu.

Quranın 42-ci surəsinin 13-cü ayəsində deyilir: «(Ya Peyğəmbər!) Allah: «Dini qoruyub saxlayın, ona düzgün riayət edin, dində ayrılığa düşməyin!» deyər Nuhə tövsiyə etdiyini, sənə vəhy buyurduğunu, İbrahimə, Musaya və İsayə tövsiyə etdiyini dində sizin üçün də qanuni etdi...» (164, surə 42, ayə 13).

Sonralar təkəllahlıq ideyalarını təbliğ edən islam dini eh-

kamları müxtəlif xonçalar, haşiyələr şəklində memarlıq abidələri və məzar daşları üzərinə həkk olundu. Əyani təbliğat vasitəsi kimi bu kitabələr insanlara böyük estetik zövq bəxş edir, dərin psixoloji təsir göstərirdi. Həmin naxış və yazılar vasitəsilə insanlara vahid Allahın adıyla insanpərvəlik, xeyirxahlıq, ədalət, rəhm, bir-birinə rəğbət və inam hissləri aşılır.

Xilafət zəifləyəndə Ön Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda yerli feodal dövlətləri yarandı (5, s. 273). İslam dinini qəbul etmiş hökmdarlar və hakimiyyətlərini qüvvətləndirmək məqsədilə qala, istehkam, digər hərbi tikililərlə yanaşı, bir sıra sosial-siyasi əhəmiyyətli xanəgah, ribaət, müqəddəs məzar (türbə), pir, məscid və sair dini ocaqların yaradılmasına və abadlaşdırılmasına diqqəti artırdılar. Memarlıq abidələri üzərindəki tikinti tarixindən bəhs edən lövhələr, yazılar bir qayda olaraq ərəb dilində olurdu və binanın təyinatına görə müqəddəs ayə və hədislərlə tamamlanırdı.

Adətən xanəgah, ribat, pir, türbə, imamzadə və s. abidələrin kitabələrində, həmçinin məzar daşlarında alimlərin, din xadimlərinin, cəmiyyət şeyxlərinin, təriqət başçıların, məşhur seydilərin adları çəkilir. Belə müqəddəs yerlərin bəzilərinə imamların qohumlarının dəfn olunması ehtimal olunur (208, s. 6).

Kitabələrdə əsasən «mürşüd» mənasında işlənmiş ərəbcə «şeyx», «həzrət», farsca «pir» (bu sözü türkcə «bir»lə də bağlayırlar, yəni birinci, öndə duran, mürşüd – M.Q.), azərbaycanca «baba», «ana» sözləri görkəmli ruhani alimlərə, seydilərə, məşhur şəxsiyyətlərə verilən ləqəblər idi. Abətən, bu müqəddəs tikili komplekslərində alim, ruhani və yaxud təriqət başçıların öz zaviyəsi olurdu. Şeyx zavidəyə oturub müridlərinə təlim-tərbiyə verir, onların vasitəsilə öz nəzirəyisini yayırdı (208, s. 6).

Qeyd etmək lazımdır ki, belə komplekslərin çoxu karvan yollarının üstündə yaradılmışdır. Bunların islam ehkamlarının yayılmasında ideoloji vasitə olması da şübhə doğurmur. Kitabə-

lərdən görünür ki, belə mərkəzlərin əksəriyyəti müsəlman dünyasında geniş yayılmış mürəkkəb fəlsəfi cərəyan olan sufilik ilə əlaqədardır (208, s. 6).

Azərbaycanda pir və ziyarətgahlar çoxdur. Pirlər-ocaqlar əsrlər boyu xalqın inam yerləri olub. Bir olan allahdan öz istəklərinə qovuşmaq üçün adamlar pirlərə gəlirlər. Bu inam nəsilbənəsil davam edib. Xəstələr şəfa diləyirlər, övladsızlar övlad. Haqsızlıq görən haqq, korlar işıq, zəlillər imdad istəmişlər. Tarix şahiddir ki, pir-ocaqlarda minlərlə adam şəfa tapıb, istəyinə qovuşub.

Ancaq sovet hakimiyyəti illərində məscidlərlə bərabər pirlər, ocaqlar, müqəddəs məzarlar da dağıdıldı, mətbuatda lağa qoyuldu. Pirə-ocağa inananları, müqəddəs məzarlara sitayiş edənləri kinayə ilə «möcüzəyə inananlar» adlandırıdılar. Mətbuatda sicilləmələr yazıldı, «möcüzələr olmamış və yoxdur» dedilər. V.İ.Leninin bütün yazdıqları kimi, bu sözləri də ateistlər üçün şüara çevrildi: «İndi allaha şükür möcüzəyə inanan yoxdur, peyğəmbər möcüzəsi boş bir nağıldır. Lakin elmə əsasən gələcəyi peyğəmbərcəsinə görmək bir faktdır» (186, s. 512).

Ateizm mövzusu müasir «filosoflar» üçün «xam torpağa» çevrildi, hey şumladılar, altını üstünə, üstünü altına çevirdilər.

V.İ.Lenin yuxarıdakı fikrini əsrimizin əvvəlində söyləmişdi. Lenin elə güman edirdi ki, sosialist inqilabı deyilən bir şeydən dərhal sonra bütün dinlər cəmiyyətin həyatından silinib gedəcək və dini inanclar da olmayacaq. Ancaq neyniyəsən ki, Leninin «peyğəmbərcəsinə» söylədikləri həqiqət olmadı. Nə xristianlar, nə də müsəlmanlar öz inanclarını itirmədilər. On illər keçdi, lakin piri də, ocağa da, müqəddəs məzarlara da ziyarət davam etdi...

Əgər əsrin əvvəllərində V.İ.Lenin dindarlığın artıq yol olacağını təntənəli surətdə söyləyirdisə, əsrin axırlarında ateizmdən tədqiqat işi aparanlardan biri isə belə yazırdı: «Müasir dövrdə respublikamızda dindarlığın mövcud olduğunu göstərən cəhətlərdən biri də «müqəddəslərə» pərəstişdir...» (117, s. 127).

Azərbaycan sovetləşəndən sonra respublika ərazisində əsrlər boyu fəaliyyət göstərən yüzlərlə müqəddəs yerlər – pirlər, ocaqlar, türbələr və s. təzyiq və təhqirlər nəticəsində yer üzündən yox edilmiş, bir çoxu xalqın yaddaşından da silinib getmişdir.

Xalqın özünə güvənc yeri saydığı müqəddəs yerlər həm də incəsənət nümunələri, təkrarsız memarlıq abidələridir. Onları qorumaq, onların tarixini, yaradıcısını öyrənmək — mədəni irsə, xalqın keçmişinə, tarixinə hörmətdir.

XX əsrin 20-30-cu illərində dinə qarşı səlib yürüşü başlayanda hər şey, o cümlədən əski əlifba ilə yazılan nə varsa hamısı keçmişin «mənfur qalığı» hesab edilərək məhv edilirdi.

Bolşeviklər unudurdular ki, xalqın ocaq, pir deyib ziyarət etdiyi, müqəddəs saydığı yerlərin əksəriyyəti tarixi şəxsiyyətlərin, görkəmli şeyxlər, üləmələr və alimlərin uyduğu yerlərdir. Bu da xalqın böyüklüyünə bir sübutdur ki, o özünün xeyirxah, insanpərvər, uzaqgörən şəxsiyyətlərini öləndən sonra da unutmur, onların qəbirlərini də müqəddəs bilərək, ziyarətgaha çevrilirlər.

Əgər bir xalq özünün görkəmli adamlarını yaddaşında saxlayıb, ona nəsilər boyu ehtiram göstərsə, o xalqa ölüm yoxdur və o həmişə qalib gələcəkdir. Ona görə ki, xalq inamı, xalqın etiqadı, etibarı tükənməzdir.

Sovet dövründə təkcə ötən əsrin 20-30-cu illərində deyil, 90-cı illərə qədər mətbuatda, radio və televiziya da, ateizm təbliğatında müqəddəs pirlər-ocaqlar şarlatanlar yığnağı, fırıldaqçı seydilərin qazanc mənbəyi, hiyləgər mollaların uydurmaları və s. kimi daim hallanmışdır. Təbii ki, heç kim deyə bilməz ki, bəzi pirlərdən qazanc mənbəyi kimi istifadə olunmayıb. Belə hallar olubdu. Biz buna klassik ədəbiyyatımızda da rast gəlirik. N.Nərimanovun, Ə.Haqqverdiyevin və b. əsərlərində bu yolla avam camaatı aldatmaq istəyənlər olub. Sonra da həmin fırıldaqçılar ifşa olunublar. Tarix hər cür əməllərin şahididir. Ancaq xalqın müqəddəs saydığı, inam bəslədiyi yerlər unudulmur, pak və təmizlik nümunəsi,

allahın adından imdad dilənən ocaq kimi yaşayır. Xalq sadə olduğu qədər də müdrikdir. O hər şeyi, hətta inam yerlərini də təcrübədən keçirir, həm də bir dəfə yox, iki dəfə yox, illərlə, əsrlərlə yoxlayır, arzularının çin olduğunu təkrar-təkrar gördükdən sonra həmin yerə etiqad bəsləyir, oranı müqəddəs bilir.

Ona görə də tarixin sınağından keçmiş, insanların inam «laboratoriyasından» keçmiş pirlər-ocaqlar, xanəqahlar, müqəddəs məzarlar-türbələr əbədilik ömrü qazanıb, onların şərəfinə abidələr ucaldılıb, yerləşdikləri ərazilər abadlaşdırılıb, sahmana Salınıb və s. Zamanın rüzgarı ilə söküləndə də, müəyyən müddətdən sonra yenə bu kitabələr, tikililər bərpa olunub.

Faktlara müraciət edək.

Gəncənin 7 kilometrliyində İmamzadə piri vardır. Ehtimal olunur ki, burada imam övladı İbrahim dəfn olunmuşdur.

Türbənin yaxınlığında XIX əsrdən Gəncədə yaşayıb-yaratmış tanınmış təbib, şair, xəttat Mirzə Mehdi, şeyx Ziman, axund mövlana Hüseyn də dəfn olunmuş və onların məzarları da ziyarətgaha çevrilmişdi.

Dədəgünəş piri Şamaxı rayonunun Dədəgünəş kəndinin yaxınlığındadır. Burada Dədəgünəş övladları dəfn olunmuşdur.

Dədəgünəş XII əsr Azərbaycanın mütəfəkkir şairi Əfzələddin Xaqaninin əmisi Kafiəddin Ömər ibn-Osmanın ləqəbi olmuşdur. Dədəgünəş məşhur alim, təbib və filosof idi. Onu «yerin və insanların günəşi» adlandırmışlar. Dədəgünəş kəndinin adı da onunla əlaqədardır.

Pirdəki məzar daşlarının üstündə və kitabələrdə ən çox «nadi Əliyyə» – «Əlini çağır» sözləri həkk olunub. Zaman keçdikcə yerli əhali buranı müqəddəsləşdirmiş, ona ocaq, pir kimi tapınmışdır.

Nardaran piri Bakının Nardaran kəndindədir. Burada XII-XIII əsrlərdə yaşamış görkəmli alimlər: Şeyx Sədi, Şeyx Xudapolad və sənətkarlarla bağlı «Əxi» cəmiyyətinin üzvləri

dəfn olunmuşdur. Sonralar burada məscid tikilmiş və camaatın inam yerinə çevrilmişdir.

Şıxbaba piri Cəbrayıl rayonunun Şıxlar kəndindəki ziyarətkahdır. Buradakı məzarlar XII-XIII əsrlərə aid edilir. Bu türbədə də dövrün görkəmli şeyxləri, alimləri basdırılmışdır: Əbdürrəhman Şeyx Hüseyn, Şeyx Əbdüssəlam, Şeyx Məhyəddin, Şeyx Vəliyəddin (əksəriyyəti Şıxbaba nəslindəndir) və b. Elə kəndin özü də öz böyük övladlarının adını yaşadır.

Şeyx Zahid türbəsi Lənkəran rayonunun Şıxəkəran kəndində yerləşən məşhur ziyarətgahdır. Bu məqbərə Şeyx Zahid adıyla şöhrət tapmış Tacəddin İbrahimindir. Şeyx Tacəddin XIII əsrdə yaşamışdır. Gilan dilində şerlər yazmışdır. Şeyx Zahid 25 il Səfəvilərin ulu babası Şeyx Səfiyyəddinin müşşüdü olmuş, qızı Bibi Fatiməni də Səfiyyəddinə vermişdir.

Şeyx Zahid ölərkən yaratdığı dərviş cəmiyyətinin rəhbərliyi doğma oğlu Şeyx Cəmaləddin Zahidiyə yox, kürəkəni Şeyx Səfiyyəddinə etibar etmişdir.

Səid Əli isə Kazımbəy «Cavahirnameyi-Lənkəran» əsərində Şıxəkəran haqqında yazır: «...hiyləkəran qədim adıdır. Şeyx Zahidin irşad etdiyi kənddir. Şeyxin zühurundan sonra onun adıyla Şeyxəkəran adlanmışdır» (208, s. 39).

Sonralar həmin türbədə Şeyx Zahidin müridləri də dəfn olunmuşdur.

Həzrəti Şeyx Cüneyd piri Qusar rayonunun Həzrə kəndindədir. Çox ehtimal ki, kənd öz adını Şeyx Cüneydin «Həzrət» ləqəbindən almışdır. Burada Səfəvilər dövlətinin yaradıcısı Şah İsmayılın babası Şeyx Cüneyd dəfn olunmuşdur (208, s. 41).

Məlumdur ki, XV əsrin ikinci yarısında Ərdəbildə Səfəvilər hökmranlığı güclənmişdi. Şeyx Cüneyd öz nüfuzunu ətraflara da yaymaq fikrində idi. O, qoşun toplayıb, çərkəslərlə (Dağıstan) müharibə bəhanəsilə Şirvana yürüş etdi. Şirvanşah I Xəlilullah Şeyx Cüneydə qarşı Qaraqoyunlu Cavanşahla birləşib döyüşə

girdi və 1460-cı ildə Şeyx Cüneyd öldürüldü. Sonralar I Şah Təhmasib Şirvanı Azərbaycana birləşdirdikdən sonra Şeyx Cüneydin qəbri üzərində məscid-məqbərə tikdirmişdir.

Bibiheybət məqbərələri müqəddəs yerlərdən biridir. Bu pir kompleksi Bakının cənub girəcəyində – Şıx kəndində olmuşdur. Rəvayətə görə, orada səkkizinci imam Rzanın bacısı dəfn olunmuşdur. Bu kompleks müqəddəs pir kimi dəfələrlə bərpa edilmiş, genişləndirilmişdir. Nəhayət, Səfəvilər hökmdarı I Şah Təhmasib burada məscid və məqbərə ucaltmışdır.

Bibiheybət pirində əsrlər boyu şeyxlər və dərvişlər olmuş və oranı idarə etmişlər. Zaman keçdikcə görkəmli şeyxlər və sərkərdələr də burada əbədiyyət tapmışdır.

Bütün həyatını Azərbaycanın birləşdirilməsi uğrunda mübarizəyə sərf etmiş görkəmli dövlət xadimi və diplomat qubalı Fətəli xanın da məqrəbəsi burada olub...

30-cu illərdə Stalin repressiyasına təkcə insanlar yox, həm də minlərlə maddi-mədəniyyət abidələri, tarixi tikililər, hətta baş daşları da məruz qaldı. Bu abidələrdən biri Bibiheybət kompleksi idi. Əsrlərin yadigarlarını – müxtəlif tarixi sənədləri yaşadan, Şərq memarlığı nümunəsi hesab edilən, xəttatlıq, nəqqaşlıq sənətinin əvəzsiz incilərini dünyaya nümayiş etdirən bu müqəddəs məkan zəngin kitabxanası, nadir əlyazmaları və kitabələri ilə birlikdə darmadağın edildi. Əsrlər boyu Bibiheybət kompleksində fəaliyyətdə olmuş, xalqımızın tarixi mədəniyyətinə, incəsənət və maarifinə xidmət etmiş, bütün ömrünü bu yolda əritmiş və nəhayət burada da əbədiyyətə qovuşmuş neçə-neçə üləma, şeyx, dövlət xadimi və alimin məqrəbəsi göyə sovruşdu. Ancaq nə yaxşı ki, o vaxt kimsə imkan tapıb, Fətəli xanın mərmər başdaşısını Azərbaycan Tarixi Muzeyinə vermişdir...

Repressiya illərində iş o yerə çatmışdı ki, ərəb əlifbası ilə nə yazılmışdısa hər şeyə şübhə ilə yanaşılır, ona düşmən münasibəti bəslənilirdi. Kimin evində əski əlifba ilə yazılmış bir vərəq ta-

pılsaydı, həmin ailə «düşmən ünsür», «burjua qalığı» kimi damğalanırdı. Görkəmli Azərbaycan alimi, ensiklopedik şəxsiyyət olan akademik Ziya Bünyadov o günləri xatırlayaraq deyir ki, otuzuncu illərdə bizim evimizdə qədim yazılar çoxdu. Babaların şeyx olublar. Qədim evimiz də Bibiheybət məscidinin yaxınlığındaydı. Bolşevik DTK-sı hər yeri axtarır, əski əlifba ilə yazılmış bir şey tapanda həmin ailənin fəciəli günləri başlanırdı. Ona görə hamı qorxur, evində nə vardısı yandırır, ya da basdırırdı. Mənim nənəm də, yadımdadır, nə qədər kitab, yazılı və rəqələr təndirə atıb yandırdı...

Gətirdiyimiz misallardan bir daha aydın olur ki, xalqın iman və inam yerləri, müqəddəs pirlər, ocaqlar heç də bolşeviklərin lağa qoyduğu «möcüzə» deyildir. Bu məkanlar müqəddəs şəxslərin, xalqın ürəyində, ruhunda özünə əbədi məskən yaratmış şəxsiyyətlərin uyuduqları aramgahlardır. Sağlığında insanların gərəyi olan bu şəxsiyyətlər dünyalarını dəyişəndən sonra da adamların pənahına, ümidgahına çevrilmişlər. Bəlkə, elə buna görədir ki, mərhəmətli allah həmin yerlərə pənah gətirənləri naümid yola salmır. Bəli, əsrlərin daş yaddaşı bu cəhətdən həqiqi mənada möcüzə sayıla biləcək üzlərlə həyatı faktı özündə yaşadır və bu hekayətlər nəsil-dən-nəslə ötürülür, insanların müqəddəs yerlərə inamı daha da möhkəmlənir...

Məhz bu səbəbdəndi ki, repressiyalar, qadağalar, bolşeviklərin ateist tərbiyəsi xalq inamını qıra bilmədi.

Hazırda respublikamızın ərazisində onlarca pir-ocaq fəaliyyət göstərir. Özü də bu müqəddəs yerləri ziyarət edən təkcə dindarlar deyil, əhalinin böyük əksəriyyətidir.

Bir həqiqəti də demək lazımdır ki, müqəddəs yerləri ziyarət edənlərin sayı heç də məscidə gedənlərin sayından az deyildir. Həm də məscidə gedənlərin hamısı dindardırsa, müqəddəs yerləri ziyarət edənlərin böyük əksəriyyəti əhalinin müxtəlif təbəqələrindəndir.

Ocaqlar öz yaranma tarixinə görə qədim və yeni ocaqlara ayrıla bilər. Azərbaycandakı yeni ocaqlardan biri Ətağa ocağıdır. Hələ sağlığında seyyid Mirmöhşün ağanın cəddinə inanların sayı minlərlə idi. «Ətağa cəddi» xalqın ən böyük andlarından biri olmuş və indi də belədir. Yaxın qohumlarının, qonşularının dediyinə görə, Ətağaya pənah gətirənlər, ondan imdad istəyənlər yalnız müsəlmanlar olmamışdır. Qeyri-müsəlmanlar da ona üz tutmuşlar. Böyük Vətən müharibəsi illərində azərbaycanlı əsgərlərin ürəklərinin başında kiçik quran, yaxud da Ətağanın şəklisi olmuşdur. Ətağanın şəklisi özüylə gəzdirib, oddan-alovdan salamat çıxanlar özləri etiraf edirlər ki, onları ölümdən ancaq Ətağanın cəddi mühafizə etmişdir. Artıq sağlığında müqəddəsleşən bu peyğəmbər övladı dünyasını dəyişəndən sonra da insanların inam yerinə çevrilmişdir. Hər gün nə qədər adam Şüvəlandakı Ətağa məqbərəsini ziyarətə gəlir. Bu məqbərə müsəlmanların kütləvi şəkildə pənah gətirdikləri ocaqdır. Məqbərə önündə nəzir paylanır, qurban kəsilir. Bura gələnlərin sayı gündən-günə artır...

Bir çox rayon və kəndlərdə yerli əhalinin inandığı yerlər - pirlər, ocaqlar mövcuddur. Bu övliyalar arasında seydilər də vardır. Bəzən böyük bir seyyid ailəsində bir nəfərin təsir gücü daha çox olur. Belə vaxtda el arasında «filankəsin cəddi ağırdır» deyirlər. Cəddi ağır seyyidə verilən nəzir-niyaz daha çox olur. Yeni adamlar o seyyidə, o ocaq və piri inam bağlayır ki, onların göməyilə öz diləyinə çatır.

Masallı rayonunda Xıl adlı böyük bir kənd var. Kəndin beş məhəlləsindən (hər məhəllə bir kənd böyüklüyündədir) biri «Seyidlər» adlanır. Demək olar ki, burda yaşayanların əksəriyyəti seyyiddir. Həm də cəddi ağır seydilərdir. Ancaq bu qədər seyyid içərisində nəslin Heydər adlı bir üzvü daha məşhurdur. Rayonda hamı onu cəddi ağır seyyid kimi tanıyır. Cəmaat bilir ki, Mir Heydərin cəddinə güvənəndə bütün müşkül işləri yoluna düşür, düzəlir.

Deməli, yer üzərində qadir allahın möcüzələri çoxdur. Onlardan biri, heç şübhəsiz, qeyri-adi təsir gücü ilə insanların inam yerinə çevrilmiş müqəddəs məkanlardır – ocaqlardır, pirlərdir, türbələrdir...

Dediklərimizdən bir daha aydın olur ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti ilk gündən, ta son günə kimi bütün gücündən istifadə edərək, xalqın müqəddəs yerlərini tamam məhv etməyə çalışmışdır. Sovet imperiyasının caynağından qurtulan dini ocaqlarımız, inam yerlərimiz, müqəddəs məkanlarımız çox az olmuşdur. Bu vəhşiliyi törətməkdə bolşeviklərin məqsədi vardı. Onlar istəyirdilər ki, nəyin bahasına olursun müsəlmanları öz dinindən uzaqlaşdırsınlar. Çünki kökündən ayrılmış insanların imperiya quluna çevrilməsi, məqurlaşması daha asandı. Lakin nə güclü təbliğat maşını, nə də fiziki və mənəvi repressiyalar xalqın müqəddəs dinini əlindən ala bilmədi. Azərbaycanda müəyyən müddətə islam dini zəifləmiş olsa da, yox olmadı. Xalq bu dini öz mənəviyyatında qoruyub saxladı...

III FƏSİL. XX ƏSRİN 40-80-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR-DƏ ELMİ ATEİZMİ TƏBLİĞATI VƏ ONUN GÜCLƏNMƏSİ

3.1. Mühəribədən sonra dinə qarşı mübarizənin yeni mərhələsinin başlanması

Sosializmə keçid və «mədəni inqilab» dövründə islam dininə qarşı bütün cəbhə boyu hücum daim, ardıcıl, düşünülmüş surətdə davam etmişdir. «Fəhlə sinfinin birinci düşməni dindir» şüarı və tələbi yerli partiya, komsomol və ictimai təşkilatların qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biriydi. Dövrü mətbuatın, jurnal və qəzetlərin dinə qarşı aparılan mübarizədə rolu böyük idi. Sovet təbliğat və təşviqatı bu sahədə geniş fəaliyyət göstərirdi. Bir sözlə, «mədəni inqilab» dövründə ən güclü zərbəyə məruz qalan sahələrdən biri də, bəlkə də, birincisi müsəlman dini oldu.

Nəhayət keçid dövrü başa çatdı. 1936-cı ildə SSRİ-də sosializm tam qələbə çaldığı elan edildi (227, s. 14). Sosializmin tam qələbəsi 1936-cı il 5 dekabr tarixli «SSRİ Konstitusiyası»nda təsbit edildi.

Dünyaya car çəkildi ki, SSRİ-də «bütün ictimai problemlər» həll edildi (227, s.14). Ölkədə sosializm cəmiyyəti əsasən qurulmuş oldu. Konstitusiyada göstərildi ki, sosializmin böyük nailiyyətlərindən biri mədəni inqilabın həyata keçirilməsidir.

Konstitusiyada daha sonra qeyd olunurdu ki, sosializmin qələbəsindən sonra mühüm amillərdən biri SSRİ-də sosialist millətlərinin yaranmasıdır (A/T. s, 540). Bu sosialisti millətlərinin sırasında təbii ki, Azərbaycan xalqının da adı vardı. Azərbaycan sosialist millətlərinin formalaşmasının iqtisadi əsasını sosialist mülkiyyəti və sosialist istehsal üsul təşkil edirdi.

Sosialist millətlərinin mədəniyyətləri də sosialist məzmunlu olmalıydı və bu mədəniyyətin ideoloji əsasını marksizm-lenin-

nizm təşkil etməliydi.

Ölkədə sosializmin tam qələbəsindən sonra ədəbiyyat və incəsənətdə yeni dövrün ab-havası tələb olunurdu. Formaca milli, məzmunca sosialist ədəbiyyatı və mədəniyyəti yaratmaq bütün ziyalılar qarşısında bir vəzifə kimi qoyulmuşdu. Bunun üçün cəmiyyətin bazis və üsqrumu bir ideologiyaya – Kommunist partiyasının rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən marksizmleninizm ideologiyasına tabe edilməliydi.

Bu dövrdə xalqın əmək rəşadətlərindən yan keçməmək şərt ilə demək olar ki, demokratik azadlıqlar yenə də kağız üzərində qaldı. Stalinin sovet qanunlarının «keşiyində» durması SSRİ xalqlarına bəhə başa gəldi. SSRİ-nin 1936-cı il dekabrın 5-də qəbul olunmuş konstitusiyasında qeyd olunan vətəndaşların, millətlərin demokratik azadlıqları «Konstitusiyanın yaradıcısı və xalqlar atası» tərəfindən çox tez pozuldu. «Xalqlar atası» xalqların və millətlərin sosializm demokratiyasından oyanmasından ehtiyat edərək, demokratiyanın sıxmağa və başını qaldıranların dərşini verməyə başladı, 37-38-ci illər SSRİ tarixinə Stalin repressiyası kimi daxil olmuşdur. Əlbəttə, 37-dən əvvəl də, sonra da ölkədə repressiyalar olmuşdur. Stalinə repressiya əkiz gəlmişdi bu dünyaya. Nə qədər ki, Stalin vardı, repressiya da vardı və biz bu barədə yuxarıda danışmışıq.

Sosializmin tam qələbəsindən sonra da ölkədə din əleyhinə mübarizə səngimədi. Sov. İKP MK-nın və AK/b/P MK -nın ideoloji məsələlərə dair bütün plenum və iclaslarında dinə qarşı, xalqların adət ənənələrinə qarşı kəskinliklə danışılır, yerli orqanlara tövsiyələr edilir, tapşırıqlar verilir.

Dinə qarşı, dindarlara qarşı mübarizə davam edirdi, özü də bütün cəbhə boyu. Ateizmin hücumu getdikcə güclənirdi.

Lakin 1941-ci ildə başlamış Böyük Vətən müharibəsi dinə qarşı mübarizəni və ateist tərbiyəsini arxa plana çəkdi. Laikn müharibə ərəfəsində və müharibə illərində də Azərbaycanda din

əleyhinə ədəbiyyat nəşr edilmişdir. Məsələn, M.S.Ordubadinin «Bab və Bəhə» (209), Ç.Krıvelyovun «Qadın və din» (162), «Ailə, kəbin və din» (26) və s. kitab və broşuraları göstərmək olar. Görünür ki, bu nəşri müharibə illərinə təsadüf etmişdi.

Bütün sovet xalqları kimi, Azərbaycan xalqı da müharibənin ilk günündən alman faşizminə qarşı mübarizəyə qalxdı. Müharibə hamını bir yumruq halında birləşdirdi.

Almanların ilk vaxtlar SSRİ-nin içərilərinə soxulması, bir çox yerlərin zəbt olunması həmin ərazilərdə bəzi mürtəcə ruhanilərin, xristian təriqətçiləri və digərlərinin canlanmasına səbəb oldu. Mürtəcə xristian ruhaniləri faşizm işğalı altında olan regionlarda əhali arasında dini hissləri qızıqdırır, mövhumatı və xürafatı yaymağa çalışırdılar (117, s. 170). Bəzi din xadimləri isə alman hərbiçiləri ilə əlaqə saxlayır, bir çox namuslu adamları onların çənginə verirdilər.

Belə bir şəraitdə Rusiya dindarları əlaqədar dövlət təşkilatlarının razılığı ilə müxtəlif dini icmaların (islam, buddist, bəbist, adventis və s.) ümumittifaq mərkəzlərini təşkil etdilər və ruhanilərin yenidən qeydiyyata alınması başlandı. Sonra SSRİ Xalq Komissarlar Soveti yanında pravoslav kilsəsi və əbəşqə dinlər üzrə Ümumittifaq şüarları və onların müttəfiq respublikalarda, vilayətlərdə müvəkillikləri yaradılırdı. Bu dövrdə SSRİ ərazisində müsəlman məscidləri və dindarları dini işlərilə məşğul olan dörd məhəlli ruhani idarəsi təşkil edilmişdi (117, s.171).

Rusiyadakı pravoslav və digər təşkilatlardan fərqli olaraq, Azərbaycanın müsəlman təşkilatları və ruhaniləri müharibə illərində vətənpərvər mövqə tutmuş, əhalinin antifaşist mövqeyinə tərəfdar çıxmış, sovet dövlətinin daxili və xarici siyasətini bəyənmişdir. Bu mövqə ruhanilərin əhali arasında nüfuz və hörmətini daha da artırmışdı.

Yaşlı nəslin nümayəndələri söyləyirlər ki, müharibə illərində kəndlərdə yaşlı mollalar tarlalarda kolxozçu qadınlarla çiyin-

çiyinə çalışır, xüsusən yerin şumlanmasında, taxılın, otun biçilməsində və toplanmasında var gücü ilə çalışmışlar. Onlar həm də xalqın dərdi-sərinə qalmış, adamlardan kömək əlini əsirgəməmişlər. Xeyir-şər məclislərində isə həmişə vətən uğrunda vuruşan əsgərlərə – oğul və qızlarımıza qadir allahadın salamatlıq diləmiş, düşməne nifrət yağdırmışlar.

Xatirələrdə bu da söylənilir ki, müharibə vaxtı el-obada mollalar, din xadimləri əksəriyyətlə camaatın dərd-sərinə şərik olublar. Onlar bir el ağsaqqalı kimi dara düşənlərə, əlsiz-ayaqsızlara arxa olublar. Ölüləri yerdən götürməkdə, adamların dərdlərinə şərik olmaqda, ordu üçün ərzaq, pal-paltar toplamaqda əllərindən gələni əsirgəməmişlər.

O dövrlə bağlı, müharibədən sonrakı illərlə bağlı mənim də xatirimdə bir çox hadisələr qalmışdı. Kəndlər acınacaqlı vəziyyətdə idi. Müharibədən qayıdanların çoxu yaralı, xəstə olurdu. Əllinci illərdə kolxozlar çox kasıb idi. Kəndlərdə vəziyyət çox ağır idi. Bir tərəfdən də böyükler deyirdilər ki, kolxozlarda bəzi adamlar məhsulları, mal-qaranı oğurlayırdı. Ona görə kəndlərdə dağıntılardan, oğurluqlardan qorxısını almaq üçün xüsusi təftiş komissiyaları yaradılırdı. Belə komissiyalara əsasən halal adamlar cəlb olunurdu. Çox vaxtda mollaları, dindar adamları belə işlərə qoşurdular.

Yadımdadır, bizim kənddə Molla Şirəli və molla Müzəffər adlı iki ağsaqqal var idi. O da yadımdadır ki, kəndin heç bir xeyir-şəri onlarsız keçməzdi. İnsanlar da onlara inanır, bir sözlərini iki eləməzdilər. Hər ikisi sözün həqiqi mənasında allah adamı, mömin bəndələr və halal insanlar idilər. Ona görə də yayda, payızda tarlalardan buğda, arpa, çeltik yığılanda bütün məhsulun toplanması, çəkilib ambarlara vurulması molla Şirəli ilə, molla Müzəffərin nəzarəti altında olurdu. Belə olanda birçədən də itki olmurdu. İndi də dünyadan çoxdan köçmüş o din xadimlərini hələ də razılıq hissi ilə kənd adamları yad edirlər.

Belə halal, təmiz, pak mollalar, din xadimlərimiz olmuşdur və indi də vardır.

Burda bir məsələni deməyi lazım bilirik. Xeyli müddət Azərbaycanda dini idarəyə rəhbərlik etmiş, din tarixinə, şəriətə yaxşı bələd olan, bu sahədə, elmi ateizm sahəsində bir neçə kitabın müəllifi Əhmədov özünün «Azərbaycanda din və dini təsisatlar» əsərində yazır:

«Müharibə dövründə... qeydə alınmış məscidlərə gələnlərin sayı çoxalmışdı, özbaşına işləyən qeyri-rəsmi məscidlər də fəaliyyət göstərdi. Məhərrəm matəmi günlərində ayrı-ayrı vətəndaşların evlərində «təkyə» adlanan məscidlər çoxalmış, «müqəddəs» adlanan pirlərə, ocaqlara zəvvərlik artmışdı» (117, s.171).

Biz belə hesab edirik ki, müəllifin bu fikri ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Birincisi, müharibə dövründə arxada yalnız yaşlılar, əlillər, bir də qadınlar qalmışdı. Müharibə şəraiti həmin vaxtını və imkanını məhdudlaşdırmışdı. Məscidlərə gələnlər əvvəlki illərə nisbətən çoxala bilməzdi. İkincisi, şəxsi evlərdə qurulan «təkyələrin» sayı çoxalmış, əksinə, azalmışdı. Bunun da əsas səbəbi imkansızlıq idi. O dövrdə yaşayınlar xatırlayırlar ki, vəziyyətin ağırlığında məhərrəmlikdə neçə il dabalad «təkyə» qurulmadı. Üçüncüsü, «müqəddəs» yerlərə zəvvərlik də çoxala bilməzdi. Axı qadınlar və uşaqlardan zəvvar ola bilməzdi. Akin bu da doğurdur ki, yaxınlıqda olan ocaq və pirlərə imdad üçün gələnlər-analar, bacılar, gəlinlər olmuşdur...

Azərbaycanın din xadimləri müharibə illərində sülh, əmin-amanlıq üçün var gücü ilə dünyaya səs salmışlar. O dövrdə Azərbaycanın müsəlman təşkilatlarının nümayəndələri sülh tərəfdarlarının bir sıra respublika, ümumittifaq və beynəlxalq məclislərində iştirak etmiş, ümumdünya sülh tərəfdarlarının sənədlərinə imza toplamaq işində yaxından kömək etmişlər.

Görünür, o zaman din təşkilatlarını yenidən qurmaq və möhkəmləndirmək lazım idi.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycanda şiə və sünni cərəyanlarına mənsub olan məscidlərin və ruhanilərin mərkəzləş-dirilmiş təşkilatı və ümumi struktur quruluşu olmamışdır. Formal Müsəlmanların Mərkəzi ruhani İdarəsinə tabe idilər (117, s. 75).

Lakin bu təşkilata əlaqə zəif olmuşdur. Bəzi yerli din xadimləri bu işdə mütəşəkkillik yaratmağa səy etsələr də, nəticəsi olmamışdır.

Ancaq bu o demək deyil ki, Azərbaycanın müsəlman ruhaniləri başlı-başına qalmış və kortəbii fəaliyyət göstərmişlər. Respublikanın ərazisindəki dindarlara başlıca olaraq Bakının nüfuzlu din xadimləri nəzarət etmişdir. Xüsusən Təzəpir məscidi ölkənin bütün dindarları və ilahiyyətçiləri üçün bütün dövrlərdə mərkəz rolunu oynamışdır.

Əlbəttə, bu işdə bir dönüş yaradılmalıydı. Müsəlman dindarları ölkədə yerli təşkilatların olmasını istəyirdilər.

Ufa şəhərindəki Mərkəzi ruhani idarəsi SSRİ ərazisində fəaliyyət göstərən müsəlman dini obyektlərin işinə nəzarət edə bilmədiyini rəsmən bildirdi (117, s. 76).

1943-1944-cü illərdə bu idarənin sədri olan müfti A.Rəsulovun təklifi ilə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyəti xüsusi fərman qəbul etdi. Bu fərmanla aşağıdakı müstəqil müsəlman ruhani idarələri yaradıldı:

1. SSRİ-nin Avropa hissəsi və Sibir Müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (Ufa şəhərində).
2. Orta Asiya Və Qazaxıstan Müsəlmanlarının ruhani İdarəsi (Dəşkənd şəhərində).
3. Zaqafqaziya Müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (Bakı şəhərində).
4. Şimali Qafqaz və Dağıstan Müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (Mahaçqala şəhərində).

Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi 14 aprel 1944-cü

ildə təşkil edilmişdir. Elə həmin il mayın 25-28-də Zaqafqaziya müsəlmanlarının birinci qurultayı çağırıldı. Qurultayda bakılı Axund Ağa Əlizadə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri seçildi, ona Şeyxülislam dini rütbə verildi. Onun atası Cavad Əlizadə inqilabdan qabaq bakı Quberniya Dini Məclisinin sədri olmuşdu (15, s. 3).

Müsəlman dini məzhəbi dindarların sayına görə pravoslav kilsəsindən sonra ikinci yeri tuturdu (19, s. 154).

Əvvəllər olduğu kimi, yenə də müsəlman dindarları dövrün tələblərinə uyğun hərəkət edirdilər. Yəni bu vaxta qədər ateizm kitablarında uydurulan «dövlət əleyhinə təbliğat» iftiradır və müsəlman ruhaniləri heç bir zaman belə şeylərlə məşğul olmamışlar.

Əhali arasında böyük nüfuz sahibi olan yetkin, pak din xadimləri vardı və onlar savadlı, gözüaçıq şəxsiyyətlərdi. Zaqafqaziya Ruhani İdarəsinin sədri Axund Ağa Əlizadə də belələrindən idi.

Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadə 1944-cü il iyunun 1-də Bakıdakı Təzəpir məscidində dindarlar qarşısında ilk çıxışında onları sovet hökumətinə hörmət etməyə, dövlət qanunlarına riayət etməyə və beləliklə «dini hifz etməyə» çağırmışdır (15, s. 3).

Şeyxülislamın bu çağırışı əslində bütün müsəlman dindarlarının mövqeyi idi. Müsəlman dindarları ölkənin hökmdarlarına həmişə hörmət etmişlər. Bu isə şəriət qanunlarından irəli gəlirdi. Peyğəmbər əleyhissəlam buyurmuşdur ki, ölkənin hökmdarı adılarsa, dindarlar ona rəğbət bəsləməli, hörmət etməlidirlər. Odur ki, mollalar, axundlar bütün məclislərdə sülhün qorunmasından, ölkə qanunlarının aliliyindən danışır, sonra da ulu tanrıdan insanlara firavanlıq, əmin-amanlıq və sağlamlıq diləyirdilər.

Zaqafqaziya Müsəlmanları ruhani İdarəsinin sədri olan Şeyxülislamın şiə məzhəbinin təmsilçisi idi, ona görə də onun müavini olan müfti sünni məzhəbinə məxsusdu.

Zaqafqaziya Müsəlmənləri Ruhani İdarəsinin ilk sədri Axund Ağa Əlizadə 1954-cü ildə vəfat etdi. Onun yerinə Sabirabad məscidlərin azundu Möhsun Həkimzadə seçildi (117, s. 78). O da bu vəzifədə on iki il qaldı və öləndən sonra (1966) həmin vəzifə iki il boş qaldı. 1968-ci ildə Zaqafqaziya müsəlmanlarının VI qurultayında Təzəpir məscidinin axundu Molla Əliağa Süleymanzadə şeyxülislam seçildi. Bir il sonra çağırılan növbəti qurultayda Mirqəzənfər İbrahimov şeyxülislam oldu (117, s. 78). O, Göyçay məscidinin axundu idi. Kamil savadı olmasa da, dövrün işlərindən baş çıxarmağı bacarır, adamları fanatizmdən uzaqlaşmağa, həqiqi dindar olmağa çağırırdı. 1979-cu ildə Mirqəzənfər İbrahimov da dünyasını dəyişdi və bir il sonra çağırılan növbəti qurultayda otuz yaşlı Allahşükür Paşazadə şeyxülislam seçildi (117, s. 79).

Zaqafqaziya müsəlmanlarının müftisi 1944-cü ildə region müsəlmanlarının I qurultayda hacı İbrahim Əfəndizadə seçilmişdir (15, s. 133). Onu 1956-cı ildə Göyçay məscidinin imamı Əsədulla Dibiroy əvəz etmişdir. O, üç il bu vəzifədə çalışmışdır və 1959-cu ildə Zaqafqaziya müsəlmanlarının V qurultayında Göyçay məscidinin imamı müfti və Şeyxülislamın müavini oldu. Bu şəxsin dindarlar arasında böyük nüfuzu vardı. O, 1966-cı ildə vəfat edəndən sonra həmin vəzifə iki il boş qalmışdır. Nəhayət, VI qurultayda Əhməd Əfəndi Bozgözüyev yeni müfti oldu. Lakin o az işlədi, 1969-cu ildə vəzifəsindən kənar edildi və yerinə Bakının Əjdərbəy məscidinin mollası İsmayıl Əhmədov seçildi. Yeni müfti 1986-cı ildə vəfat etdi. Bu dəfə müfti vəzifəsi üç il boş qaldı və 1989-cu ilin iyunun 25-də keçirilmiş IX qurultayda ali dini təhsili olan, tanınmış dini xadim Salman Musayev müfti seçildi (117, s. 80).

SSRİ miqyasda dini təşkilatlarla dövlət orqanları arasında münasibətləri tənzimləməkdən ötrü Xalq Komissarları Soveti yayında xüsusi dini idarə – Şura yaradılmışdı. Və buna müvafiq

olaraq müttəfiq respublikalarda həmin idarənin müvəkillikləri fəaliyyət göstərirdi. 1944-cü ilin iyulunda belə bir müvəkillik Azərbaycanda da təşkil olundu və onun ilk başçısı B.Şahbazbəyov təyin edildi (117, s. 81).

Respublika hökumətinin nəzdində fəaliyyət göstərən bu idarə əslində dini təşkilatlara və ruhanilərə nəzarət edirdi. Müvəkillik dini təbliğat aparılmasına göz olmalı, dini aktları, sə-nədlərin hazırlanmasını qaydaya salmalı idi. Ona görə də dini müvəkilliklərin başçıları hər yerdə əsasən hökumətin inandığı şəxslər olurdu. Çox vaxt isə bu vəzifəyə DTK-nın əməkdaşlarından təyin olunurdu. Əlbəttə, müvəkillik vasitəsilə xarici ölkələrdəki dini idarələrlə əlaqə saxlanılırdı və nadir hallarda müsəlman ölkələrinə, yaxud da müqəddəs yerlərə zəvvarlar göndərilirdi.

Sovetlərdə müsəlmanların dini hüquqlarının tapdanmasının dünya miqyasında ört-basdır edilməsində müvəkilliyyənin müstəsna xidməti vardı. Bundan başqa, ruhanilərin sosializm və kommunizm ruhunda «təbiyələndirilməsinə» fikir verilməli, ruhanilərin dindarlar arasında hökumətin xeyrinə iş aparmasına səy göstərilməli idi. Müvəkillik eyni zamanda ölkədəki məscidlərin, ocaq və pirlərin fəaliyyətinə də göz qoymalı idi.

Bütün bunlara baxmayaraq, müharibənin qızğın vaxtında sovet hökumətinin imkan tapıb dinlərə qayğı göstərməsi, onlar üçün yeni təşkilatlar yaratması böyük hadisə idi və gözləmək olardı ki, müharibə qurtarıqdan sonra dindarların hüquqları mühafizə olunacaq və onların sərbəst, azad fəaliyyətlərinə şərait yaradılacaq. Təəsüflər olsun ki, belə olmadı. Müharibə bitdikdən sonra din xadimlərinin və dindarların demokratik hüquqları yenidən tapdalandı. Xüsusən müsəlman dininə, adət və ənənəsinə qarşı sovet övlətinin apardığı siyasət heç bir demokratiya çərçivəsinə sığmadı. Bir sözlə, dinə qarşı mübarizənin yeni mərhələsi başlandı. Halbuki müharibə dövründə müsəlman

ruhaniləri faşizmə və hər cür müharibəyə nifrət bəslədiklərini dəfələrlə bildirmiş və dindarları da bu təbliğata cəlb etmişdilər. Müharibədən sonra da Azərbaycanın müsəlman ruhaniləri anti-faşizm mövqeyində fəal çıxış edirdilər. Sülh və tərkisilahlı uğrunda mübarizədə də müsəlman ruhaniləri ümumbəşəri ideal-ları müdafiə edirdilər.

Zaqafqaziyanın şeyülislamı Axund Ağa Əlizadə 1952-ci ilin mayında keçirilən SSRİ dindarlarının sülhi müdafiə konfransında çıxış edib, Zaqafqaziyanın, o cümlədən Azərbaycanın müsəlman ruhaniləri və dindarlarının sülhsevər, vətənpərvəlik arzularını bürüzə vermişdi: «Mən Ümumdünyaya Sülh Şurasının beş böyük dövləti arasında sülh paktının bağlanması haqqındakı müraciətinə böyük məmuniyyətlə imza etdim və bütün müsəlmanları da mənim kimi hərəkət etməyə çağırırdım... Moskvada və Bakıda sülhü müdafiə haqqında radio ilə çıxış etdim... Sülh tərəfdarlarının Moskvada keçirilən ikinci və üçüncü konfranslarının nümayəndəsi kimi və Bakıda sülh tərəfdarlarının birinci konfransının iştirakçısı kimi çıxış etdim. Hər dəfə məscidlərin ruhanilərinə müraciət edərək, onları dindarlar arasında sülhü müdafiə etmək işinə rəvanc verməyə çağırıram» (389, s. 176).

Həmən konfransındakı əsas məruzədə qeyd edilmişdi ki, «Zaqafqaziya müsəlmanları... sülhü müdafiə edənlərin ön sıralarında gedirlər. Onlar Stokholu Bəyannaməsinə və Sülh paktı bağlanması tələbinə yekdilliklə tərəfdar çıxdılar. Onların dini başçısı sülh tərəfdarlarının respublika və ümumittifaq konfranslarında iştirak etmişdir. Türkiyə və başqa ölkələrin müsəlmanlarına radio və müraciət edərək, onları ingilis-amerikan imperia-listlərin xalqları müharibəyə qoşmaq cəhdlərinə qarşı mübarizəyə çağırırmışdır» (389, s. 82).

Respublikanın müsəlman ruhanilərinin nümayəndələri 1955-ci ildə Dehildə çağırılmış beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyi zəiflətməyə həsr olunmuş Asiya konfransında və yer üzündə

müharibə əleyhinə və sülhü müdafiə etməyə həsr olunmuş bir çox başqa ictimai tədbirlərdə iştirak etmişlər.

Müsəlman ruhanilərinin sülhpərvər çıxışları ürəkdən gələn çıxışlar idi və sitayiş etdikləri islam dininin təbiətindən irəli gəlirdi. Bu ətiqə Allah tərəfindən Məhəmməd peyğəmbərə nazil edilmiş Qurani-kərimin ruhuna uyğun idi. Quranın «Əl-ənfal surəsi»nin 60-cı ayəsində buyrulur ki, «(Ey möminlər!) Allahın düşməni və öz düşməninizi, onlardan başqa sizin bilmədiyiniz, lakin Allahın bildiyi düşmənləri (münafıqları) qorxutmaq üçün kafirlərə qarşı bacardığınız qədər qüvvə və döyüş atları tedarük edi...» Həmin surənin 61-ci ayəsində Allah təala buyurur: «Əgər onlar sülhə (barışığa) meyl etsələr, sən də sülhə meyl et və Allaha bel bağla. Həqiqətən, Allah (hamınızın sözlərini) eşidən və (niyyətlərinizi) biləndir» (164, surə 8, ayə 60-61).

Bildiyimiz kimi, İkinci Dünya müharibəsindən sonra Sovet dövlətinin beynəlxalq nüfuzu artdı. O həm qalib dövlət idi, həm də dünyanı faşizm tauçundan xilas etmişdi. Müharibədən sonra dünya sosializm sistemi yarandı, müstəmləkə ölkələrində sosializmə meyl gücləndi. Bu, təbii proses idi.

SSRİ-də bərpa illəri çox sürətlə, intensiv şəkildə getməyə başladı. Ölkədə təbliğat-təşviqat, yeni beşillik planlar, daha nələr, nələr genişləndi. Həqiqət nəminə demək lazımdır ki, ölkənin əhalisi böyük ruh yüksəkliyi ilə işə girişdi. Bu prosesdə Azərbaycan zəhmətkeşləri də var qüvvəsi ilə iştirak edirdi. Bu ümum-xalq mübarizəsində dinindən, irqindən, yaşından asılı olmayaraq hər bir vətəndaş Vətənə öz töhfəsini verirdi.

Müharibədən sonra gözləmək olardı ki, əhalini təbəqələrə, dini və məzhəb mənsubiyyətlərinə ayırmayacaqlar. Axı buna ehtiyac varmışdı. Əgər müsəlmanlar müharibədə olduğu kimi əmək cəbhəsində də var qüvvəsi ilə çalışdırlarsa, necə deyirlər, sosializm quruculuğunda yaxından iştirak edirdilərsə, onlara hansı haqla yad gözlə baxılmalıydı.

Bərpa illərində mədəniyyətə, incəsənətə, maarifə diqqət artırıldı. Məktəb şəbəkələri genişləndirildi. Ancaq bu tədris müəssisələri içərisində bircə dənə də olsun dini məktəb, mədrəsə yox idi. Azərbaycanda görkəmli ilahiyyatçılar tədricən dünyadan göçüb gedir, onların yerinə isə gələn olmurdu. Və buna görə də haribədən sonra təhsil görmüş, savadlı mollaların sayı sürətlə azalmağa başladı. Elə rayonlar vardı orada dəfn mərasimində iştirak etməyə, ölünü yerdən götürməyə molla tapılmırdı.

Belə vəziyyətin yaranmasının birinci səbəbi mədrəsə və digər dini məktəblərin olmaması idisə, digər səbəbi müharibədən sonra da dindarlara qarşı edilən hücumlar, onları xalqın gözündən salmaq cəhdi idi.

Müharibədən sonra dini fanatizmin, xürafatın azalıb yox dərəcəsinə çatmasına baxmayaraq, yenə də hökumət dairələri antidin təbliğatını gücləndirmişdi. Əlbəttə, xalq peyğəmbər tərəfindən buyurulmuş dini ayinlərə səmimi qəlbdən riayət edir, zamanın abhavasına uyğun hərəkət edib, heç bir ««qiyam» qaldırmaq fikrində deyildi. Di gəl ki, iqtidar xalqın dini hisslərini nəzərə almır, bunu kapitalizm qalığı saymaqda davam edirdi. O dövrdə bir din xadimi yaxşı demişdir: «Bizim dinimiz bütün dövrlərdə – feodalizmdə də, kapitalizmdə də yaradı, ancaq təkcə sosializmdə nə üçünə yaarmır...

Müharibədən sonra ÜİK/b/P MK partiya təşkilatlarının diqqətini zəhmətkeşlərin ideya-siyasi səviyyəsini yüksəltmək işinə cəlb etdi. Partiyanın 1946-cı il 26 iyul tarixli xüsusi qərarı bu məsələyə həsr olundu.

Azərbaycan K/b/P MK-nın həmin il oktyabrın 20-də olmuş plenumu ÜİK/b/P MK-nın qərarını müzakirə edərək, siyasi maarifin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq sahəsində konkret vəzifələr müəyyənləşdirdi (271, v. 8).

Plenumdan sonra kütlələr arasında siyasi maarif işi gücləndirildi.

Zəhmətkeşlərin kommunist tərbiyəsi sahəsində mühazirə vasitəsilə təbliğatı daha da genişləndirmək məqsədilə 1948-ci ildə Siyasi və Elmi Bilikləri Yayan Cəmiyyət («Bilik» cəmiyyəti) yaradıldı. Bu cəmiyyətin şəhər və rayonlarda şöbələri təşkil olundu. Artıq 1951-ci ildə 7 minə qədər təbliğatçı var idi (283, v. 84). «Bilik» cəmiyyətinin bütün təşkilatlarında bölmələr vardı ki, onlardan biri də ateizm bölməsi idi. Bu bölmənin öz ateist təbliğatçıları müəyyənləşdirilir, onların antidin mühazirələri müzakirə olunub təsdiq edilir və sonra da müəssisə və təşkilatlarda müxtəlif variantlarda oxunurdu.

Azərbaycan K/b/P MK-nın 1948-ci ilin fevralında olmuş plenumu «Respublikada partiya təbliğatının vəziyyəti və yaxşılaşdırılması haqqında» məsələ müzakirə etdi. Plenum zəhmətkeşlər arasında elmi-ateizm təbliğatını hər vasitə ilə yaxşılaşdırmağı, insanların şüurundakı kapitalizm qalıqları əleyhinə mübarizəni qüvvətləndirməyi zəruri hesab etdi (257, v. 200).

Beləliklə, müharibədən sonra «dinə qarşı» mübarizəyə «dini qalıqlara qarşı» mübarizə donu geyindirildi. Olan-qalan müsəlman ruhanilərinin vətənpərvərlik, sülhpərvərlik siyasətinə baxmayaraq, yenə də cəmiyyətin aynasında onların fəaliyyətinə qarşı eynək arxasında baxıldı.

Bu bir həqiqətdir ki, müharibədən sonra SSRİ ərazisində digər dinlər kimi islam dini də çox zəifləmişdi. Məgər hər hansı bir dinin maddi-mənəvi və fiziki qüvvəsi vardı i, cəmiyyətə ziyan versin? Elə bu səbəbdən də dinə qarşı mübarizəni davam etdirməyə heç bir lüzum qalmamışdı.

Lakin sovet ideoloqları bu fikri qəbul etmirdilər. Onlara görə, şəraitin dəyişməsindən asılı olmayaraq bütün dinlər öz təbiəti və ictimai rolu etibarilə həmişə xalqa və elmə zidd olmuş, heç vaxt öz mürəccə mahiyyətini itirməmişdir. Bu baxımdan dinə qarşı mübarizəni heç vaxt zəiflətmək olmazdı (19, s. 55).

Sovet marksistləri bundan qıcıqlandırdılar ki, ruhanilər

adamlar arasında təbliğat aparırırlar ki, SSRİ-də qazanılmış böyük müvəffəqiyyətlər zəhmətkeşlərin əməyinin nəticəsində yox, yalnız allahın mərhəməti sayəsində əldə edilmişdir. Guya bu cür «təlim» fanatik dindarlarda özünü allahın ixtiyarına vermək, daim ondan asılılıq etiqadı doğurur.

Əlbəttə, bu, dindarlara, xüsusən müsəlman ruhanilərinə böhtandan başqa bir şey deyildi. Bir növ yel deyirmanına hücum kimi bir şeydi. Əvvəla, bütün vətəndaşlar kimi, ruhanilər də ölkədə sülhün olmasını, bolluq yaradılmasını istəyirlər. Sonra da ki, ruhanilər hər bir nailiyyətin əsasını əmək təşkil etdiyini çox yaxşı bilirlər. Məgər «səndən hərəkət, məndən bərəkət» kəlmə allahın adı ilə bağlı deyilmi? Axı ulu peyğəmbərimiz də dəfələrlə demişdi ki, insan yalnız əməklə yetişib, kamilləşə bilər. Bir də ki, ruhani elə ona görə ruhanidir ki, o həmişə allahı yad edir, ona etiqad bəsləyir və allahın hər şeyə qadir olduğunu söyləyir. Burda nə böyük qəbahət varmı?

Kommunistlərlə sosialistlərin Marks və digər klassikləri hər yerdən uca tutmaları mümkündür, lakin dindarlardan allahdan danışması, ona inanması qəbahətdir?..

Sovet dövlətində nədənsə din köhnəlik qalığı, mühafizəkarlıq nümunəsi sayılırdı. Guya din hər cür tərəqqi və elmi nailiyyətə yaddır. Heç şübhəsiz, yalnız islam dininə bələd olmayanlar bəyə deyə bilərlər. Axı Məhəmməd peyğəmbər tövsiyə edir ki, bəşər övladı beşikdən qəbir evinə kimi öyrənməlidir. Elmin gələcəyi barədə Qurani-kərimdən istənilən qədər ilahi ayələr vardır.

Qəribədir ki, sosializmin tam və qəti qələbəindən sonra da antikommunizm, antisovetizm təbliğatının başlıca qüvvələrindən biri də islam dini təşkilatları və ruhaniləri sayılırdı. İş o yerə gəlir çatdı ki, müsəlman teoloqları sosializm prinsipləri ilə islam prinsipləri arasında oxşar cəhətlərin olduğunu söylədikdə islam-şünaslar və islam ruhaniləri əskin hücum və tənqidlərə məruz qaldılar.

Qurani-kərimdə insanın böyüklüyü barədə, insana hörmət, vətənə, ailəyə məhəbbət barədə bəşəri fikirlər istənilən qədərdir. Allah-təala xalq elədiyi insandan yalnız yaxşı sifətlər görmək istədiyi üçün bəndələrinə dostluğu, qardaşlığı, sülhü qorumağı, humanist, xeyirxah və mənəvi cəhətdən pak olmağı buyurmuşdur.

Bu cür ali, ilahi prinsiplər sonralar bəşəriyyətin bir sıra düha sahiblərinin nəzəriyyə və əsərlərində də öz əksini tapmışdır. K.Marks, F.Engels, V.İ.Lenin və onlardan əvvəl yaşamış dəyərli şəxsiyyətlər də, şübhəsiz, belə yüksək prinsipləri olan cəmiyyət yaratmaq arzusunda olmuşlar. Bəşəri ideyalar onların nəzəri fikir və düşüncələrinin mayasını təşkil etmişdir. Xüsusən sosializm, kommunizm nəzəriyyəsində bu ali məqsədlər öz əksini tapmışdır. Ona görə də çox təbii olaraq müsəlman din xadimləri öz moizə və çıxışlarında ürək açıqlığı ilə və heç bir ayrı məqsəd güdmədən SSRİ qanunlarının bir çoxunun Peyğəmbər (ə.s.) və Qurani-kərimin göstərdiklərinə uyğun gəldiyini söyləmişlər. Və əgər məsələnin mahiyyətinə varsaq görürük ki, bu ali, bəşəri prinsiplərin mövcud olduğu cəmiyyət yüksək cəmiyyətdir.

Lakin marksizm və sovet ideoloqları din xadimlərinin bu insani münasibətini «mürtəce təbliğat», «islam modernizmi» və «dinlə marksizmi uyğunlaşdırmaq cəhdi» adlandırdılar (189, s. 210, 211). Materializm ideoloqlarına görə, belə yüksək fikirlər, nəzəri tapıntılar yalnız marksizm-leninizm klassiklərinə məxsus ola bilər. Onlar başa düşmək istəmirlər ki, marksizmin özü də özündən əvvəlki elmi-tarixi qaynaqlardan bəhrələnmişdir.

Soruşmaq yerinə düşər: axı necə ola bilər ki, 1300 il bundan əvvəl Quranda yazılmış fikirlər yüz əlli-iki yüz il öncə söylənmiş fikir və nəticələrə söykənsin?

Kim zamanət verə bilər ki, marksizm, eləcə də materializm nəzəriyyəsi, sosializm və kommunizmin hamı tərəfindən bəyənilən (həyata keçməyə də...) mənəvi prinsipləri öz mayasını

Tövratdan, Qurandan və digər dini kitablardan götürməyib? Necə ola bilər ki, Şərqdə yaranmış ədəbi, elmi və fəlsəfi əsərlərin tərcümə edildəndən sonra Qərbin təfəkkür dünyasına müsbət təsiri inkar edilsin?

Əsrlər boyu Qərbin böyük şəxsiyyətləri, elm-sənət korifeyləri Şərqdən öyrəndiklərini etiraf etmiş, yaradıcıqlarında Şərqə söykəndiklərini gizlətməmişlər.

Bəs belə olan təqdirdə materialistlər, marksistlər Şərqdən, onun fikir dühalarında, o cümlədən Məhəmməd (ə) peyğəbərin bəşəri ideyalarından faydalanmaya bilərdilərmə?!

Məşhur ingilis ədəbi filosof Bernard Şou yazır: «Həzrəti Məhəmməd (s) peyğəmbərin ən böyüyüdür və indiki dünyaya hökm edərkən bəşəriyyətin bütün çatışmazlıqları və problemlərini öz hikməti və elmilə bir-birinin ardınca açdı».

O daha sonar demişdir:

«Mən inanıram ki, həzrəti Məhəmmədin (s) dini bəşəriyyətin bütün həyat dövrləri ilə uyğun olan bir dindir. Bu din hər nəslin rəğbətini qazana bilər. Belə zənn edirəm ki, Avropa gələcəkdə həzrəti Məhəmmədin dinini qəbul edəcəkdir...» (148, N 34, 1992).

İslam dini və onun yaradıcısı Məhəmməd (s) haqqında Qərbin yüzrlərlə dahisi öz səmimi ürək sözünü demişdir.

XX əsrin ortalarında başlayaraq dünya müsəlmanları içərisində birliyə çağırış, tərəqqiyə, inkişafa meyli din qardaşlarının müdafiəsi hərəkəti gücləndi. Beynəlxalq müsəlman təşkilatları yarandı. Məsələn, 1962-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanının Məkkə şəhərində yaradılmış «Ümumdünya islam mərkəzi» «Birləşmiş müsəlman tələbə təşkilatı», əsrin əvvəllərində (1928) Misirdə meydana çıxan «Müsəlman qardaşları», «İslam internasionalı», «Vahid müsəlman birliyi», «Orta Asiya müsəlmanları birliyi» və digər təşkilatlar bu istiqamətdə müəyyən fəaliyyət göstərməyə başladı (140, s. 133, 134).

«Ümumdünya islam mərkəzi» təşkilatı dünya müsəlmanlarının hüquqlarının qorunmasında, müsəlmanlara maddi və mənəvi dayağ olmaqda xeyli iş görür. Bu təşkilatın 1968-ci ilin oktyabrında çağırılmış konfransında SSRİ-də yaşayan müsəlmanların hüquq və etiqadlarının tapdalanması qeyd olunmuşdur. Konfransın qərarında deyilir ki, Sovet dövlətində yaşayan «din qardaşlarımıza siyasi və iqtisadi hüquqlar verilməsinə müsəlman ölkələri göstərməlidir». Konfransda qeyd olunmuşdur ki, SSRİ-də yaşayan müsəlmanlar siyasi və iqtisadi hüquqlardan məhrumdurlar (336, s. 37).

«Ümumdünya islam liqası»nın 1974-cü ildə çağırılmış qurultayında 140 ölkə nümayəndəsinin iştirak etməsi bu təşkilatın beynəlxalq nüfuzuna dəlalət edir. Konfransda dəfələrlə qeyd edilmişdir ki, kommunist ölkələrində müsəlmanlara və onların dini hissələrinə hörmət edilmir. Qurultay açıqca göstərmişdir ki, sosializm və kommunizm müsəlmanlar üçün ən təhlükəli qüvvədir.

Müsəlmanların hüquqları uğrunda mübarizədə aparıcı təşkilatlardan biri də Pakistan İslam Respublikasının Kəraçi şəhərində fəaliyyət göstərən «Ümumdünya müsəlman konqresi»dir. Konqresin dünyanın müxtəlif ölkələrində 40 bölməsi yaradılmışdır. Həmin təşkilatın «Müsəlman aləmi» adlı həftəlik qəzeti çıxır. Bu qəzetdə dünya müsəlmanların sosial, siyasi vəziyyəti haqqında materiallar dərc olunur. Bu materiallar içərisində SSRİ-də yaşayan müsəlmanların həyatından da vaxtaşırı yazılar verilirdi və s. O materiallarda sovet mətbuatı alan və saxda adlandırılırdı (407, 1 mart 1981).

SSRİ ərazisində yaşayan müsəlmanların dini etiqadlarına sovet hökumətinin yad münasibəti dünya ölkələrinə antisovet, antikommunizm təbliğatını gücləndirirdi. Bundan hətta ABŞ, İngil, Fransa və digər ölkələr ustalıqla istifadə edirdi. Təəssüflər olsun ki, kommunist rəhbərləri bundan nəticə çıxarmırdılar.

Müasir dövrün ən inkişaf etmiş ölkələrin dövlət başçıları, ictimai və siyasi xadimlər müsəlman əqidəsinə, müsəlman əxlaqına valeh olduqlarını dəfələrlə bildirmişlər. 1980-ci ildə ABŞ-ın keçmiş prezidenti C.Karter Amerika universiteti kollecinin ilahiyat fakültəsi əməkdaşları qarşısında çıxış edərkən demişdir: «Amerika və müsəlman xalqlarının insani və əhlaqi prinsiplərinin ümumiliyi nə onların ailə ocağına və əqonəq pərvəliyinə olan münasibəti məni valeh etmişdir» (367, s. 160).

Amerika prezidentinin müsəlmanlar haqqında dediyi bu xoş sözlər sovet ideoloqlarını nədənsə bərk qıcıqlandırmış və onlar bu çıxışı «antikommunist və antisovet təbliğatı» adlandırmışlar (367, s. 161).

Müsəlman təşkilatlarının öz din qardaşlarını müdafiə etməsi sovet təbliğatı tərəindən həmişə bir mənalı qarşılanmış və belə mənalandırılmışdır: guya islam dini imperialist irticası ilə vahid cəbhədə birləşərək, sovetlərə qarşı ideoloji mübarizə aparır və bu mübarizə açıq-aydın kommunizmə qarşı çevrilmişdir.

Belə fikirlər ağ yalandan başqa bir şey deyildir. Müsəlmanlar öz dinlərini qorumaq üçün həmişə mübarizə aparmışlar. Dünya müsəlman təşkilatları İslam həm ABŞ-dan, həm NATO-dan və həm də qırmızılardan qorumaq üçün yaradılmışdır. Yəni mühafizə məqsədilə tədbir Görüləndə ideologiyanın fərqi yoxdur. Lakin bu da danılmaz faktdır ki, dünyanın heç bir ölkəsində müsəlmanlara SSRİ-də olduğu qədər soyuq münasibət göstərilməmişdir. Məlumdur ki, müsəlman ölkələrində də milli azadlıq hərəkatı dindən ayrılmadan aparılır, çünki «siyasi müstəqillik qazanan belə ölkələrin ictimai-siyasi həyatında islam dini hələ mühüm rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox ölkələrdə milli azadlıq hərəkatının rəhbərləri imperiaлизм əleyhinə mübarizədə xalq kütlələrini səfərbərliyə almaq üçün islamdan geniş istifadə edirlər» (383, s. 3).

Q.Kərimovun bu fikri əlbəttə, Afrika və Asiya ölkələrində

baş vermiş və baş verməkdə olan milli azadlıq hərəkatlarının təcrübəsi əsasında söylənilmişdir. Ancaq müəllifin «islamdan geniş istifadə edirlər» deməsindən belə çıxır ki, həmin inqilablarda islam bir vasitəçi rolunu oynamışdır. Bizə elə gəlir ki, islam vasitəçi yox, aparıcı qüvvədir. Axı islam dini insanın insan tərəfindən istismarını, güclü dövlətlərin zor gücünə gücsüz dövlətləri zəbt etməsini qəbul etmir və bu cür hərəkatı pisləyir.

Müasir marksistlərin bütün məsələlərdə islam dininə hücum etməsi təəccüb doğurmaya bilmir. Belə hücumlar islam ilahiyətçiləri tərəfindən vaxtında dəf olunur. Bu sahədə, yəni islamı saxtalaşdıranlara qarşı mübarizədə İndoneziya müsəlman alimləri seçilir. İndoneziya müsəlman ilahiyətçilərdən biri, dini işlər üzrə keçmiş nazir K.X.M.İlyas «Marksizm din haqqında və din marksizm haqqında» məqaləsində yazır ki, «marksizm-leninizm təhlükəli olub, o həm bizim, həm möminlərin, həm də dindarların gələcəyini qorxu altına alır». Bu məşhur ilahiyətçi müsəlmanları marksizmə qarşı mübarizəyə çağıraraq deyir ki, marksizm kapitalizmdən, imperiaлизмдән və yeni müstəmləkçilikdən daha qorxuludur (412, N 6, 1970).

Müsəlman din xadimlərinin sosializmə və elmi kommunizm təliminə qarşı belə kəskin çıxış, şübhəsiz, marksistlərin və onların ideoloqlarının günahının nəticəsidir. Axı nə qədər sosializmi, kommunizmi tərifləmək olar? Və nə qədər dinə, islam dünyasına qarşı çirkab yağdırmaq olar? Aydındır ki, SSRİ-də sosializm ideologiyasının beşiyi başında duranlar və sonra bu estafeti qəbul edənlər öz təlim və məramnamələrinə riayət edib, hər dinə və o dinə nail olan xalqın heysiyyətinə hörmət etmiş olsaydılar, yəqin ki, əks hücumlara məruz qalmazdılar. Çünki zülm zülm doğurduğu kimi, tənqid də əks tənqidin izharına səbəb olur...

Sovet ideologiyasında başlıca xoşagəlməz tendensiya bu idi ki, dünyanın bütün dinləri, o dinlərin irəli sürdüyü ideyalar və marksizmdən savayı yerdə qalan nəzəriyyələrin hamısı puçdur,

mənasızdır, mürtəcedir. Əlinə yenidən qələm alan jurnalist də, elm aləminə baş vurmaq istəyən aspirant da, yüz illin alimi də belə deməliydi, həyat hadisələrinə yalnız və yalnız marksizmleninizm mövqeyindən yanaşmalı idi, vəssalam.

Əlbəttə, din belə münasibət təkcə Azərbaycanda deyil, başqa regionlarda, o cümlədən müsəlman respublikalarında da mövcuddur. Bu, hər şeydən əvvəl ictimai quruluşun siyasətindən doğurdu. Dini müdafiə edən şəxs və kitab üzü görədi, nə də elmi ad ala bilərdi. Ancaq bizə belə gəlir ki, hər cür xürafat, mövhumat və fanatizmdən kənar olan bir din cəmiyyətə yalnız xeyir verə bilər. Bu cəhətdən hər kəs imkanı daxilində öz dinini müdafiə etməlidir və müdafiə imkanı olmayanda, heç olmasa, vicdanının səsinə qulaq asıb, babalarından, əcdadlarından yadigar qalmış dinini abırdan salmamalıdır!

Bəlkə də belə biganə və amansız münasibətin nəticəsidir ki, yad müəlliflərin çoxu islam dinində yalnız fanatizm və xürafat axtarırlar. Öz günahımdandır ki, İ.Belyayev və Balayanlar müsəlmanları əyri güzgüdə görür və təsvir edirlər. İ.Belyayevin «Literaturnaya qazyeta»da dərc olunmuş «İslam və siyasət» məqaləsi dünya dini olan islamı saxtalaşdırmağa, müsəlmanlar haqqında qərəzli fikirlər söyləməyə yönəlmişdir (390, N 13, 1987).

Əlbəttə, İ.Belyayevin kimilərə cavab məktubları yazıldı. Görkəmli şair B.Vahabzadə Belyayevin bu cəfəngiyyətinə belə cavab vermişdir: «İ.Belyayev «İslam və siyasət» adlı böyük məqaləsində islam dini qalıqlarını tənqid edərkən «islamşünaslıqda» ciddi səhvələrə yol verir. Sovet İttifaqının müsəlmanlar yaşayan respublikalardakı xalqların milli qururuna toxunan kəşflər edir» (308, s. 26).

Antiislamçılardan biri də başdan-ayığı daşnaq olan, Azərbaycan xalqının qatı düşməni Zori Balayandır. Onun çirkəbli «Ocaq» kitabında islam dininə, azərbaycanlıların milli hissələrinə təhqirli sözlər doludur.

Buna da cavab verildi. Özü də yüz dəfələrlə... Ancaq qatar keçib gedir və müsəlmanlar hər dəfə gecikirlər...

Yuxarıda dediklərimizdən bir daha görünür ki, müharibədən sonra keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan müsəlmanların dininə qarşı mübarizə dövlət səviyyəsində aparılmışdır.

Uzun bir müddət ərzində Azərbaycanda da islam dininə yad gözlə baxılmışdır, lakin gözdən pərdə asmaq üçün və guya Sovet İttifaqına dini etiqadlara hörmət edildiyi üçün dini azadlıqlardan söhbət açılmışdır. O yandan isə təbliğat maşını tam gücü ilə işləmiş, ruhanilər, dindarlar həmişə sıxışdırılmış, onların dini heysiyyəti tapdanmışdır.

Müharibədən sonra SSRİ-də islam dininin vəziyyəti beynəlxalq aləmdə daha obyektiv şərh edilmişdir. Məsələn, ingilis alimi C.Uiler yazır ki, «islamın məzmununda kosmopolitizm olduğuna görə Sovet İttifaqı müsəlmanlara daha qüvvətli təsir göstərir. Guya islam dini rus pravoslav dinindən daha təhlükəlidir» (432, s. 140).

Başqa bir ingilis C.Volf «Sovet İttifaqında islam» kitabında çox haqlı olaraq göstərir ki, sovet dövlətinin Şərq xalqlarına münasibəti İvan Qroznı dövründən başlayaraq çar Rusiyasının işqalçılıq siyasətinin davamıdır (431, s. 161).

C.Volf öz əsərində bunu qeyd edir ki, müsəlmanlar sovet dövründə orta əsrlərdə olan vəziyyətdədirlər. Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq mümkün deyil. Ona görə ki, dünya sivilizasiyası bütün xalqlara təsir etmişdir. Bunun nəticəsidir ki, müsəlmanlar, o cümlədən Azərbaycan xalqı da xeyli inkişaf etmişdir.

C.Volf olaraq göstərir ki, Sovet İttifaqı tərkibində olan şərq respublikaları müstəmləkə vəziyyətindədir. O hətta öz əsərinin bir fəslini «Kommunist istismarı» adlandırmışdır.

Bu baxımdan əslən qafqazlı olan mühacir hizaloğlu Mustafa Zehninin Türkiyədə çap olunmuş «Şeyx Şamil» adlı əsəri maraqlı doğurur.

Mustafa Zehni yazır ki, Sovet İttifaqında islam dini ilə kommunizm arasında kəskin mübarizə gedir. Müəllif böyük uzaqgörənliklə qeyd edir ki, həmin mübarizə islamın qələbəsi ilə nəticələnməkdir. O, sovet dövlətində islama etiqad edənlərin təqib olunmasını, Qafqazda məscidlərin dağıdılmasını, Quranın yandırılmasını da göstərir (434, s. 21).

Müharibədən sonra SSRİ-də islama qarşı mübarizənin yeni mərhələsinin başlanması barədə dediklərimizi fransız antikommunisti A.Benniqsən sanki xeyli əvvəl duymuşdur. O yazır ki, Sovet İttifaqında iki islam – rəsmi və qeyri-rəsmi islam vardır. Moskva rəsmi islama xüsusi diqqət yetirmir. Qeyri-rəsmi islam isə xüsusi maraq doğurur və ona böyük ümidlər bəslənilir. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, SSRİ-də 1946-1947-ci illərdən başlayaraq din əleyhinə təbliğat kəskin şəkil almışdır (432, s. 241). A.Benniqsən daha sonra qeyd edir ki, hökumət rəsmi surətdə islamın beş təlimindən ikisini – Məkkəyə ziyarəti və zəkəti qadağan etmişdir. Onu da deyək ki, ölkədə heç bir tədqiqatçının əsərində bu qadağanlar haqqında birçə işarəyə də rast gəlmək mümkün deyildir.

Ancaq bütün bu qadağalar islamın qarşısını ala bilmirdi.

C.Volf bir fikrində də haqlı idi ki, müsəlmanlar hal-hazırda kommunist ideologiyasından daha çox islama yaxınlaşmağa meyl göstərirlər.

Bu sözlərdə böyük həqiqət vardır. Axı insanları zorla hər hansı bir yad ideologiyaya bağlamaq olmaz və xalqın min illik inamını qırmaq o qədər də asan deyil.

SSRİ-nin müsəlman xalqlarından olan Azərbaycan xalqı da sovetlərin hər cür qərar və göstərişlərini qəbul elədi, bütün varlığı ilə sosializm deyilən bir cəmiyyətdə çalışdı, varından-sərvətindən keçdi, ancaq yenə də yuxarılarda «ən ali demokratiya bizdədir» deyib, demokratiyanı ayaqlar altına atdılar.

Sovet rəhbərləri, ideoloqları gecə-gündüz tribunallardan bir-bir bağırıdılar ki, burjua, kapitalist, nə bilim, istismarçı ölkələrdə

azadlıq ola bilməz və azadlıq olmayan yerdə insa şərəfi, insan ləyaqəti qoruna bilməz. Ancaq sözdə vicdan azadlığını elan edən sovet hökuməti bu azadlığı əməli fəaliyyətində həyata keçirmədi. Halbuki bolşeviklərin «vicdan həbsxanası» adlandırdıqları ABŞ-da məktəblərdə Bibliya tədris olunur. 16 ştatda din, allah haqqında etiqada zidd çıxanlar 30 dollardan 1000 dollara qədər cərimə olunur. Yaxud otuz gündən üç ilə kimi azadlıqdan məhrum edilir. İsraildə dövlət və şəxsi dini məktəblər fəaliyyət göstərir. Yenə həmin ölkədə bir dindən başqa dinə keçən şəxs haqqında cinayət işi qaldırılır (401, N 1, 1958).

Qoy tarix özü qiymət versin bu işlərə.

3.2. Dinə qarşı elmi ateizm təbliğatının və təşviqatının daha da güclənməsi.

Ateizm Oktyabr inqilabının yetişdirməsi, elmi ateizm isə müharibədən sonra SSRİ ərazisində bütün din və dini baxışlara qarşı yönəldilmiş marksizm-leninizm ideologiyasının tərkib hissəsidir. Ateizm sözünə bir elm sözünü əlavə etməklə sovet dövləti dinə qarşı mübarizəni guya elmi əsaslarla – elmi ateizm mövqeyindən aparılmasını irəli sürdü. Bəs ateizm özü nə deməkdir?

Ateizm yunanca «atheos» sözündən əmələ gəlmişdir. Yunan dilində «a» inkar etmək, inanmamaq, «theos» isə allah deməkdir (19, s.46). Deməli, ateizm allahı inkar etmək, ona inanmamaq, allahsızlıq mənasını verir. Başqa sözlə, materialist anlayışına görə, ateizm allahı, fəvqəltəbii qüvvələri və hər cür möcüzələri inkar edən nöqtəyi-nəzərlər sistemidir. Dinin yaranması ilə ateizm də meydana gəlmişdir.

Ateizm öz fəlsəfi əsasına görə materializmə istinad edir. Yalnız materiyanın və onun müxtəlifliyinin mövcud olduğunu qəbul etmək hər hansı bir qeyri-maddi mövcudatın inkar edilməsi deməkdir.

Ateizmin yaranması və inkişafı ictimai-tarixi şəraitlə bağlıdır. materialistlər bu məsələdə elmi biliklərin səviyyəsini də əsas götürürlər. Təbiidir ki, elmi biliklərin, texnikanın daha çox inkişaf etmiş olduğu ölkələrdə ateizm dövlət səviyyəsində qurulmamışdır.

Sovet marksistləri ateizmin yaranmasını və onun dinə qarşı mübarizəsini cəmiyyətdə siniflərin mübarizəsi ilə bağlamağa çalışırdılar (19, s. 47).

Əgər belədirsə, onda siniflər mübarizəsi, sinfi ədavət olma yan sosializimdə ateizmin və həm də elmi ateizmin yaranmasına nə ehtiyac var?

Sovet ateistləri bunu deyirlər ki, «din sinfi zülm aləti olduğu üçün ateizm, materialist fikirlər ictimai zülmədən azad olmaq istəyən siniflərin mübarizəsində həmişə ideya silahı olmuşdur» (19, s.48). Bu gəlişi gözəl sözlərin heç bir məntiqi yoxdur. Əvvəla, islam dini yaranan gündən hər cür zülmə qarşı çıxmışdır. Quranda dəfələrlə deyilir ki, Allah bütün insanları bərabər yaradıb. Allahın rəsulu Məhəmməd (s) peyğəmbər də müsəlmanlığı qəbul edənlərdən tələb edirdi ki, onlar «... kimsənin malına göz dikməyəcəklər, kimsənin namusuna təcavüz etməyəcəklər...»(156, N5, 1990). İkincisi, əgər sosializm və kommunizm istirməyən cəmiyyətdirsə, deməli, bu cəmiyyətdə zülm və əzabdan söhbət gedə bilməz. Onda sual olunur: sosializmdə, özü də sosializm dünya sistemində çevrildikdən sonra hansı sinfi mübarizədən, yaxud sinfi zülmədən danışmaq olar? Bəs onda ateizm, yaxud da elmi ateizm lazımdır mı?

Ehkamçılıq elə məhz burda özünü göstərir. Çünki V.İ.Lenin burjuva cəmiyyətində dinin və ruhanilərin əksəriyyətinin hakim siniflərə xidmət etdiyini qeyd etmişdir. O yazırdı: «Bu, zəhmətkeşlərdən sıxıb çıxartdığı mənfəətdən bütün dünyada dini müdafiə etmək işinə yüz milyon manatlarla pul sərf edən hökmran burjuaziyaya nökrəçilik etmək deməkdir» (187, s.231).

Burda da bir qədər dəqiqləşmə aparmaq istəyirik. Hər bir cəmiyyətdə (sosializmə qədər) dövlət başçıları – şahlar və çarlar, yerli məmurlar el ağsaqqallarına, ali ruhanilərə, şeyx və üləmalara hörmət etmiş, onların qayğısına qalmış və onların məsləhətlərinə qulaq asmışlar. Belə hörmətli – izzətli, nüfuzlu ruhani başçıları nə qədər haqsız qanların qarşısını almış, allah yolundan sapanları haqq yoluna qaytarmışlar...

Ateizm öz tarixi inkişafına görə əsasən iki dövrə bölünür: marksizmə qədərki ateizm və ateizmin yüksək forması olan marksist ateizmi.

Müasir ateistlər deyirlər ki, ateizm quldarlıq dövründən məlumdur. Feodalizmdə din hakim mövqə tuturdu və əsas ideologiya idi. Dindarlar feodal sinfinin tərkib hissəsiydi (348, s. 27). O mənada ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hörmət və qayğı əlaməti olaraq onlara torpaq sahələri verilirdi. Güman ki, o dövrdə də allahsızlar vardı. Təbiidir ki, hər hansı bir sinfi cəmiyyətdə hər cür ünsürlər mövcud olmuşdur.

Ancaq heç bir dövrdə ateizm dövlət ideologiyasının tərkib hissəsinə dönməmişdir.

Elmi ateizm marksist fəlsəfəsi ilə demək olar ki, eyni vaxtda meydana gəlmiş, müstəqil fəlsəfi sahəyə çevrilmişdir. Sonra onun tədqiqat obyektı və spesifik strukturu marksist-leninçi fəlsəfənin obyektı və strukturu ilə birləşdirilmiş, onunla üzvü surətdə bağlı olmuşdur.

Məlumdur ki, materialistlər heç bir dini qəbul etmir və öz əsərlərində dinə qarşı çıxmış, dini dünyagörüşü rədd etmişlər. Və özlərindən sonra dinlə mübarizə aparan elmi ateizm adlı bir ideoloji sistem miras qoymuşlar.

Marksizm-leninizm baniləri əsl elmi ateizmi kommunizm cəmiyyətinin bərqərar olması ilə bağlayırdılar. V.İ.Lenin yazmışdır: «...Hər cür xürafatı rədd edən bizim elmi, materialist dünyabaxışımıza əsasən, habelə bütün zəhmətkeşlərin azadlığı

və səadəti uğrunda mübarizə vəzifəsi kimi ümumi vəzifələrimizə əsasən biz sosial-demokratlar xristian dininə mənfi yanaşırıq» (185, s. 172).

Proletariatın rəhbəri daha sonra yazırdı: «Buna görə də ...təbliğatımıza ateizmin təbliği də mütləq daxildir» (185, s. 172).

Beləliklə sovet ideologiyasında küləyin hardan əsdiyi aydındır.

Ancaq V.İ.Lenin din ilə dindarları bir-birindən fərqləndirməyi tövsiyə edirdi. Onun dediyinə görə, din əleyhinə mübarizədə inzibatçılıq və zordan istifadə etmək olmaz. Vaxtilə K.Marks və F.Engels də dekretlər vasitəsilə, inzibatçılıq yolu ilə ateizmi məcburi etiqada çevirmək meylini pisləyirdilər.

Zor və qırğınla hakimiyyətə gələnlər asanlıqla zorakılıqdan və qa-qadadan əl çəkərdilərmidi? Elə məhz buna görə də hər yerdə zorakılığı sözdə pisləyən bolşeviklər hər yerdə də zorakılıqdan bir sitlah kimi istifadə edirlər. hələ bir öz əməllərinə həqq qazandırmaqdan ötrü onu da deyirdilər ki, guya proletariatin mənafeyi bunu tələb edir.

Bu barədə danışanda tarixi şəxsiyyətə və həqiqətə hörmət əlaməti kimi N.Nərimanovu xatırlamamaq mümkün deyil.

Ateizm dalğasının viranediciliyin duyan bu böyük insan və həqiqi inqilabçı müsəlmanları müdafiəyə qalxdı. N.Nərimanov hələ 1918-ci ildə həştərxanda müsəlman kommunistlərinin və məsul işçilərinin yığınağındakı nitqində tövsiyə edirdi ki, müsəlman xalqları arasında ateizm təbliğatı aparılırkən yerli şərait nəzərə alınmalı, tam ehtiyatla hərəkət etməli və xalqın adət-ənənələrinə hörmət edilməlidir (203, s.204, 212).

Görünür ki, N.Nərimanovun bu mövqeyi bir çox bolşevikləri, elə lap Leninin özünü də bu sahədə ehtiyatlı olmağa sövq etmişdi.

Belə ki, 1921-ci ilin martında RK/b/P MK-nın müsəlmanlar

yaşayan vilayətlərin partiya təşkilatlarına müraciəti işlənilib hazırlanarkən V.İ.Lenin milli ucarlarda ateizm təbliğatında N.Nərimanovun təklif etdiyi metod və formaları nəzərə almağı tapşırırmışdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, müsəlman dindarlarına qarşı aparılan ateizm təbliğatında da bolşevik metodrandan istifadə olunurdu.

Marksist-leninçi ateizm dini hərtərəfli və ardıcıl tənqid etməklə kifayətlənmir, həm də onun tamamilə aradan qaldırılmasının yol və vasitələrini «göstərirdi». Marksist ateizmə görə, dünyanın inqilabi yolla dəyişdirilməsi prosesində ictimai kökləri ləğv edilmiş din tamamilə aradan qalxmaldır.

Ancaq bəşər tarixinə nəzər salanda görürük ki, islam dini və şəriəti, həzrəti Məhəmmədin (s) qoyduğu yol nə qədər belə «ideyaları», «nəzəriyyələri» və onları yaradanları yola salmış, tarixin dəyirmanında tüyüdüb yelə vermişdir.

Marksistlərin qənaətinə görə onların inqilabi yolla dəyişdirilmiş cəmiyyətində dinə inam sürətlə azalmalı və nəhayət dinin özü aradan qalxmalıydı. Lakin belə olmadı. Dinə, müsəlmançılığa və dini ayinlərə qarşı bolşeviklərin planlı şəkildə apardıqları mübarizə nəticəsiz qaldı. Doğurdur, SSRİ-də məlum səbəblərə görə islam dini müəyyən qədər zəiflədi, lakin tamam aradan qalxmadı. Bu heç mümkün olan ih də deyildi. Dünya miqyasında isə islam dini, islam mədəniyyəti, islam adət-ənənələri qeyri-müsəlman ölkələrinə də yayıldı. Bu bəşəri planet boyu addımlağa başladı.

Müharibədən sonra SSRİ-də ictimai əsası dağıdılmış bir din olan islam dininə qarşı sovet dövlətinin hazırladığı və ardıcıl şəkildə həyata keçirdiyi konsepsiyanın əsl kökünü məhz burada axtarmaq lazımdır.

Əsrimizin ortalarından başlayaraq dünyada «islam iqtisadiyyatı», «islam bankı» və s. kimi iqtisadi terminlər meydana gəldi (140, s. 25).

Dünya gördü km, müsəlmanlar öz şəriətinə sadıq qalmaqda bütün sahələrdə – dünyavi elmlərdə, iqtisadiyyata və siyasətdə geniş tərəqqiyə malikdilər. Bu o deməkdir ki, islam qətiyyəni dünya tərəqqisindən kənarda qalmağ fikrində deyil. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, orta əsrlərdə Şərq ölkələrində xürafat ucba-tından müəyyən qədər tənəzzül olmuşdur. Ancaq dünya kapi-talist inkişafı yoluna qədəm qoyanda islam da dərhal buna uyğunlaşdı və bəşərin tərəqqisi yolunda özünün nəyə qadir olduğunu sübuta yetirdi. Yeni və ən yeni tarixi dövr Qərbi sivilizasiyanın nailiyyətləri ilə yaxından tanışlığa səbəb oldu. Müsəlman dünyası deyilən ölkələrin qabaqcıl ziyalılarında və siyasətçilərində Qərbi sivilizasiyasına qovuşmaq və beləliklə durğunluq vəziyyətindən çıxmaq meylı yarandı (140, s. 25).

Əslində islamın bütün əhali üçün ideologiya və sosial psixologiya olduğu bir cəmiyyəti yenidən qurmaqdan ötrü Şərq ölkələrin Qərbi yolu ilə inkişaf etməsi xüsusiyyətləri ilə islam əhkamları arasındakı qarşılıqlı münasibət aydınlaşdırılmalı idi.

XIX əsrin axırlarında və XX əsrin birinci rübündə Misir, Suriya və digər müsəlman ölkələrində islamda islahat aparmağ ideyası meydana çıxdı ki, bunun da ən böyük nümayəndələri Cəmpləddin əl-Əfqani, Məhəmməd Əbdüv, Rəşid Riza və başqaları idi (140, s. 26). Onlar əsl islamı sonrakı təhriflərdən təmizləmək, islam əhkamları və göstərişlərini burjua demokratiyası prinsipi əsasında cəmiyyət qurmağ və iqtisadiyyatı kapitalizm təməli üzərində təşkil etmək istəyirdilər (140, s. 25).

Əlbəttə, dində islahat və təmizləmə aparılmasında pis bir şey yoxdur. Məhəmməd /s/ peyğəmbər özü dəfələrlə buyurmuşdur ki, mənim dinimə əhkam kimi baxılmalıdır. O deyirdi ki, müsəlmanlar mənim yolumla gedib, daim tərəqqiyə, inkişafına can atmalıdırlar.

Müsəlman ölkələri üçün əsrin birinci yarısında Qərbi yolu səciyyəvidirsə, ikinci dünya müharibəsindən sonra Şərqdə so-

sializm ideyaları da meydana çıxdı. Bu baxımdan müxtəlif cərəyanları özündə birləşdirən «islam sosializmi» fenomeni daha xarakterikdir. Sosializm ideyası xüsusilə əsrin 50-60-cı illərində müsəlman Şərqində özünə çox tez tərəfdarlar tapdı. Bir çox inqilab əhval-ruhiyyəli müsəlman xadimləri və ideoloqları so-sializmin müsbət prinsiplərini öz dünyagörüşləri ilə əlaqələndirməyə çalışaraq, müsəlmanların ateizmə görə sosializmə olan inamsızlığını aradan qaldırmağa və özlərinin həyata keçirmək istədikləri inqilabi dəyişiklikləri islam əhkamlarının yerinə yetirilməsi kimi qələmə verməyə cəhd göstərdilər. Onların fikrincə, guya islam nəinki sosializmə zidd deyildir, hətta düzgün sosialist ideyalarının əsl mənbəyidir.

Müasir dövrdə Misir Ərəb Respublikasında belə ideyalar geniş yayılmış və müsəlman aləminin bir çox demokratik və inqilabi partiyalarının proqramlarına bu və ya digər şəkildə dail edilmişdir.

Əlbəttə, Şərq aləmində bir sıra mühafizəkar dövlətlər və qüvvələr də varlır. Bu mövqə heç də dünyadakı dəyişikləri görmək istəyindən irəli gəlmir, əksinə, hər kəsin məhz öz keçmiş zəminində müasir cəmiyyət qurmağ prinsiplərini axtarıb tapma bilmək arzusunu əks etdirir. Müxtəlif tipli mühafizəkarlar belə hesab edirlər ki, islam lap əvvəldən ümumən cəmiyyətin və ayrı-ayrılıqda hər bir adamın suallarına və tələbatına cavab vermişdir və Qərbi hər bir hansı təsirinə, hətta dəyişdirilib müsəlman aləmi üçün yararlı şəkildə salınmış təsirinə belə ehtiyac qalmayıb, çünki ancaq islam yolu ilə ədalətli və mütərəqqi cəmiyyət qurmağ olar (303, s. 99).

İslamın dərk etməsi məsələsindəki bu rəngarənglik onun nəticəsidir ki, dünyada, o cümlədən müsəlman aləmində əhalinin daha geniş təbəqələri cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklərin iştirakçısına çevrilmişdir.

Bir mütərəqqi cəhət də budur ki, müsəlman aləmində sinfi

mübarizə və milli-azadlıq hərəkatının kəskinləşməsi ucbatından islam təkcə ictimai həyatda deyil, nəzəri məsələlərin təhlilində də əvvəllər misli görünməmiş bir siyasi çeviklik kəsb etmişdir. İndi bu ölkələrdə iradə və şəxsi təşəbbüs azadlığına daha geniş yol verən nöqteyi-nəzərdən üstün mövqe tutmağa başlamışdır ki, bu da islamı cəhalətpərəst fatalizmdə təqsirləndirən Qərbin ittihamlarını heçə endirir.

Əsrimizin 60-70-ci illərində müsəlman ölkələrində nəzəriyyə ilə əməli siyasət qovuşmuşdu. Hazırda islam bir çox siyasi liderlərin, məsələn, M7Qəzafinin siyasi konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsinə çevirmişdir.

Artıq islam teoloqları da fəallaşmışlar. İranın görkəmli teoloqu, dini xadimi Xomeyninin ardıcılıarı məzhəb ayrılığına varmadan ümumiyyətlə bütün islam prinsiplərini düzgün yola bərpa etmək fikrindədirlər.

İslamla elmin qarşılıqlı əlaqəsi bir problem kimi diqqəti cəlb edir. Artıq islam ilə elm arasında ziddiyyətin olmadığı əsaslandırılmışdır.

«İslam iqtisadiyyatı» konseptiyası islamı kapitalizm və sosializmin iqtisadi sistemlərinə uyğunlaşdırmaq cəhdlərinə qarşı qoyulmuşdur. «İslam iqtisadiyyatı» üç bölmənin dövlət, kooperativ və xüsusi bölmənin tarazlaşdırılmış qarşılıqlı fəaliyyəti üzərində qurulmuşdur (140, s. 26).

Bununla yanaşı, müsəlman ölkələrinin həmrəyliyinin genişlənməsi, informasiya vasitələrinin çoxalması, radio, telefon və mətbuatın, xüsusən televizianın müsəlman ölkələrinin həyatına daxil olması, müxtəlif ölkələrdə yaşayan müsəlmanların bir-birilə ünsiyyətdə olması, məhdud şəkildə olsa da gediş-gəlişin həyata keçirilməsi sosializm məddahlarını qorxutmaya bilməzdi. Halbuki burda qorxulu bir şey yoxdur. Müsəlman dindarları sadəcə olaraq öz torpağında dini ayinlərini azad surətdə yerinə yetirmək və müqəddəs yerləri ziyarət etmək istəyirdilər.

Ancaq sovet marksistləri hər şeydən ehtiyat edir, gənc nəsli beşikdən kommunizm ruhunda tərbiyə etməyə çalışırdı.

Sov, İKP-nin ideoloji fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən biri yeni insan tərbiyə etmək, yeni cəmiyyətin-kommunizm cəmiyyətinin adamı yetişdirmək idi. Bu iş aşağıdan yuxarıya doğru-oktyabryatdan, pionerdən, komsomoldan, kommunistə qədər gedirdi. O dövrlərin mətbuatını vərəqləyəndə təəccüblənməyə bilmirsən – nə qədər «yeni kommuniz insanı»ndan danışmaq olar. Və bütün bu söhbətlərin sonu mütləq keçmişin qalıqları ilə mübarizə bitirdi.

İstər Sov.İKP-nin qurultay və plenumlarında, iclas və müşavirələrində və istərsə də Azərbaycan KP-nin eyni səciyyəli yığıncaqlarında ideoloji məsələdə hökmən ateizmdən danışılmalı, bu barədə partiya təşkilatlarına tapşırıqlar verilməliydi.

Şübhəsiz, burda da təkrardan qaçmayaraq deyər ki, Azərbaycan partiya təşkilatı özünün bütün struktur fəaliyyətini Sov. İKP-nin metodu və göstərişi əsasında qururdu.

Azərbaycan Kommunist Partiyası 1958-ci ilin yanvarında çağırılan XXII qurultayında respublikada ideoloji işdə müvəffəqiyyətlər olduğunu qeyd etməklə bərabər, onu da göstərdi ki, partiya təbliğatı Sov.İKP XX qurultayının tələblərinə uyğun şəkildə axradək yenidən qurulmamışdır, konkret və məqsədyönlü deyildir. Qurultay kommunistlərin siyasi mətnliyini lazımı səviyyədə qaldırmağı, zəhmətkeşləri, xüsusən gəncləri Azərbaycan Partiya təşkilatının şanlı inqilabi ənənələri əsasında, xalqların Lenin dostluğu, sovet vətənpərvərliyi və sosialist beynəlmiləliyi ruhunda tərbiyə etməyi məsləhət gördü. Qurultay həmçinin zəhmətkeşlər arasında elmi ateizm təbliğatını hər vasitə ilə yaxşılaşdırmağı, insanların şüurundakı kapitalizm qalıqlarına qarşı mübarizəni qüvvətləndirməyi, zəhmətkeşləri materializm dünyagörüşü ruhunda tərbiyə etməyə zəruri hesab etdi (7, s. 732).

Artıq bütün ölkədə dinə və dini ehkamlara qarşı mübarizə kəskinləşir, bu sahədə yeni metodlar müəyyənləşdirilir.

Rəsmi dairələr özləri də etiraf edirdilər ki, Sov.İKP-nin XXII qurultayından sonra, yəni kommunistlərin o dövrdə böyük fəxrlə dedikləri, N.S.Xruşşovun yatıb yuxuda gördüyü kommunizm quruculuğu dövründə dinlə heç cür barışıq ola bilməzdi.

Sov. İKP MK-nın 1963-cü ili iyun plenumundan sonra Azərbaycan partiyası təşkilatı ideoloji işdə dönüş yaradıldığı barədə hesabat verirdi.

Budur, «Azərbaycan Kommunist Pratiyası tarixi oçerkləri» kitabında oxuyuruq: «Elmi ateizm təbliğatı güclənmişdir. Elmi ateizm təbliğatının gücləndirilməsində, keçmişin qalıqlarına qarşı mübarizənin gücləndirilməsində partiya təşkilatlarına kömək etmək üçün 1963-cü ilin mayında respublikanın bütün rayonlarına bir qrup ateist mühazirəçi, rəhbər işçi və yaradıcı ziyalı nümayəndələri göndərildi. Azərbaycan KP MK-nın ideoloji şöbəsi yanında qadınlar arasında iş aparmaq üçün yaradılan ictimai şura Naxçıvan MSSR-ə böyük bir qrup fəal qadın göndərdi və onlar qadınlar arasında xeyli iş apardılar»(7, s.796).

Elmi ateizm təbliğatında ümumittifaq və respublika kommunist partiyasının hər bir qərar və göstərişindən sonra bu sahədə yeni bir canlanma baş verirdi.

O dövrdə bütün sahələrdə olduğu kimi dinə münasibətdə də dövlət səviyyəsində ayrıseçkilik var idi. Fikrimizi təsdiq etmək üçün uzun bir dövr Sovetlər İttifaqında mühüm dövlət və partiya sahəsində fəaliyyət göstərmiş, bu gün dogma vətəninə – Azərbaycana rəhbərlik edən prezident H.Əliyevin Bakıda keçirilən Beynəlxalq Konfransda və Qafqaz Müsəlmanları Qurultayındakı nitqinə müraciət edək.

Mərkəzdə Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin ateizm təbliğatında islam dininə qarşı təbliğat xüsusi bir istiqamət təşkil edirdi və bu, xüsusi nəzarət altında idi. Sovet

hakimiyyəti dövründə belə təsəvvür yaranırdı ki, sovet quruluşuna təhlükə törədən yalnız islam dinidir, xristian dini, yaxudda sovet ölkəsində olan başqa dinlər bu quruluşa o qədər təhlükə yaratmır. Bu, o dövrdə mənim gözümlə gördüyüm və bir çox ideoloji sənədlərdə oxuduğum həqiqətlərdir ki, sizə çatdırıram. Kommunist ideologiyasında dinlərə münasibətdəki bu ayrı seçkilik, dinləri bir-birindən fərqləndirmək xətti göstərirdi ki, demək, belə çıxır, din var-yaxşı dindir, din də var çox pisdir, pis din də guya islam dinidir. Bu da o vaxt Sovetlər İttifaqında tədqiqatçılar tərəfindən olan subyektivlik meyllərini artırırdı (h/ə, 38-39).

Artıq 60-cı illərdən başlayaraq orta və ali məktəblər üçün «elmi ateizm» fənni yaradıldı. Və bu fənni tədris etmək üçün mütəxəssis hazırlanmasına xüsusi fikir verildi. 1966-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində elmi ateizm kafedrası təşkil edildi. Və elmi ateizm fənni fəlsəfənin bir qolu kimi fəaliyyət göstərirdi. Əlbəttə, burada materialist fəlsəfəsi başa düşülməlidir. Partiyanın elmi ateizmə böyük əhəmiyyət verdiyini görənlər bu sahədə əsl axına döndülər. Təkcə islam dininə qarşı mübarizəyə yüzlərlə «elmi iş» həsr olundu və s. «dissertasiyaları» müdafiə edənlər dönüb oldular fəlsəfə elmləri namizədləri və fəlsəfə elmləri doktorları!

Bir daha xatırladaq ki, bu namizədə-doktorlardan heç kim cəsarət edib, müsəlmanların min ildən artıq bir müddətdə tapındıqları islam dininin tarixi köklərini, yarandığı şəraitini, bir din kimi müsbət cəhətlərini araşdırmaq fikrində deyildi. Götürək dünya tarixində bəşəriyyətin ən böyük şah əsərlərindən, başdan-başla fikir-təfəkkür qaynaqlarından bir olan Qurani-kərimi. Hər əyəsində min bir məna gizlənən bu səma kitabı haqqında kimin ağlına və ağzına nə gəlirdi danışırıd.

Gizli deyil ki, hər bir ideologiyanın yaxşı, müsbət tərəfləri ilə bərabər, şübhəsiz, qeyri-normal cəhətləri də ola bilər.

Tam inam və cəsarətlə demək olar ki, islam dini özünə qədərki dinlərdən daha ucadır. Əgər bu din sonrakı qarışıqlardan təmizlənsə (təmizlənilir də), dünyada ən müqəddəs ideologiyalardan birinə dönər.

Sov.İKP-nin 1963-cü il iyun plenumundan sonar elmi ateizm mövzusunda təkcə bizim respublikamızda onlarla kitab və broşuralar buraxıldı. «Bilik» cəmiyyətinin bütün təşkilatları bu işə cəlb olunmuşdu. Kitab və broşuraları adlarında «ateizm» və «ateist» sözləri o kitabların içərisində nə olduğundan xəbər verirdi: N.K.Krupskayanın «Ateist tərbiyəsi məsələləri» (Bakı, 1965), M.B.Mitin «İndiki şəraitdə elmi ateizm təbliğatının məzmunu və vəzifələri» (Bakı, 1957), Ş.Həsənovun «Kənddə ateist işi» (Bakı, 1973), Ə.M.Ələkbərovun «Kommunistlərin dinə münasibətini necə anlamalı» (Bakı, 1961), F.Mirzəxanovun «Zəhmətkeşlərin ateist tərbiyəsində yeni adət və ənənələrin rolu» (Bakı, 1966) və s. qəbildən olub, ateizmi təbliğ edirdilər.

Azərbaycan KP MK-nın 1964-ci ildə «Əhalinin ateizm tərbiyəsini gücləndirmək haqqında» qərarından sonra bu sahəyə diqqət daha da artırıldı.

Din əleyhinə işin təşkili və əlaqələndirilməsi məqsədilə Azərbaycan KP MK yanında ateizm məsələlərinə baxan xüsusi şura yaradıldı. Bura respublikanın tanınmış alim və mütəxəssisləri cəlb edildi. Bunun ardınca rayon və şəhər partiya komitələri nəzdində də elmi ateizm bölmələri fəaliyyətə başladı.

Rayon və şəhərlərdə elmi ateizm işini aparmaq üçün müxtəlif forma və metodlar hazırlanır və mərkəzə – MK-ya görülməli işlər barədə vaxtaşırı hesabatlar göndərilirdi.

Ateizm təbliğatında mühazirə vasitəsindən daha geniş istifadə olunurdu. hər il respublikanın rayon və şəhərlərində antidin və ateizm tərbiyəsinə həsr olunmuş 15 mindən çox mühazirə oxunur, söhbətlər keçirilirdi (352, s.55). Buraya ateizmlə əlaqədar keçirilən sual-cavab gecələri, seminar və konfranslar da əlavə olunmalıdır.

Görünür, Azərbaycan partiya təşkilatının elmi ateizm sahəsində gördüyü «böyük» işlər Moskvanın da marağına səbəb olmuşdu.

1965-ci ildə Bakıda qadınlar arasında ateist təbliğatı məsələsinə dair Ümumittifaq seminar-müşavirəsinin keçirilməsi, çox güman ki, həmin maraqdan doğmuşdu. Seminarda qonaqların diqqətini cəlb edən məsələlərdən biri də bakılı rəfiqələrin öz işində fərdi təbliğat formalarından istifadə etmələri olmuşdu (352, s.54).

Naxçıvanda evdar qadınlar arasında fərdi formada ateizm təbliğatı aparılırdı. Guya fəal ateist təbliğatçıları muxtar respublikanın dindar evdar qadınların yanına gedir və onlara ateizm təbliğ edirlər (352, s.56).

Bu metod ittifaq səviyyəsində maraq doğursa da, başdan-ayağacan yalan idi. Çünki Naxçıvanda nə belə cəsarətli və allahsız təbliğatçı qadın ola bilərdi, nə də olsaydı da, o adam kiminsə evinə gedib, orada ateizm haqqında danışa bilərdi...

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan ateistlərinin təcrübəsi moskvalı həmkarların diqqətini cəlb etmişdi və elə buna görə də 1968-ci ildə Moskvada buraxılmış «Elmi ateizm məsələləri» kitabında «Sovet Azərbaycanda ateizmin inkişafı» adlı məqalə dərc olunmuşdu.

«Fəhrlə» deyək ki, bu kitabda ateizm barəsində Sovet İttifaqının respublikaları içərisində təkcə Azərbaycanın «təcrübəsi» əks olunmuşdu. Azərbaycanda ateizm təbliğatından bəhs edən həmin məqalədə göstərilir ki, respublikada aparılmış məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsində bir çox rayonlarda; o cümlədən İmişli, Sabirabad, Masallı və digər rayonlarda məscidlər, pirlər, ocaqlar bağlanmışdır. Dini ayinləri icra edənlərin sayı azalmış, adamlar dindən və onun məzhəblərindən uzaqlaşmışlar.

Təbii ki, bu prosesin sürətlənməsində son illərdə respublikada din əleyhinə ədəbiyyatın da rolu az olmamışdır. Azər-

baycan dilində K.Marksın, F.Engelsin, V.Leninin və başqalarının din haqqında yazdıqları əsərlər nəşr olunmuş, «Ateizm təربiyəsi məsələləri», «Elmi ateizmin əsasları» və s. kitablar Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Bundan başqa, respublikada buraxılan onlarla kitab və kitabça elmi ateizmin kütlələr arasında yayılmasında böyük rol oynamışdır.

Bəli, Azərbaycandan Mərkəzə – Moskvaya belə yazırdılar, belə məlumatlar verirdilər.

Bu məlumatların nə dərəcədə doğru olmasını bir kənara qoyub deyək ki, ateizm təbliğatı o illərdə respublikada həqiqətən geniş vüsət almışdı.

Təbliğatın daha səmərəli, ardıcıl etmək məqsədilə Azərbaycan partiya təşkilatı və Azərbaycan hökuməti ateizmlə, onun təbliği ilə bağlı vaxtaşırı qərarlar, tövsiyələr verirdi.

Azərbaycan Kommunist Partiyasının 1966-cı ildə çağırılmış XXVIII qurultayında bir daha bu məsələyə toxunuldu. Mərkəzi Komitənin qurultaydakı hesabatında göstərilirdi ki, elmi ateizm məsələləri ilə daim məşğul olmaq, bu işi məqsəduyğun və səmərəli aparmaq lazımdır.

Keçmişin qalıqları ilə mübarizə aparmaq üçün bütün ideoloji işimizin, bütün partiya təşkilatlarının başlıca vəzifələrdən biri olmalıdır.

Qurultay gənclərin kommunist təربiyəsi işini gücləndirməyi tələb edirdi.

Bütün bu işlərin həyata keçirilməsində ictimaiyyətin rolu görünməlidir. Ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin qarşısına bu sahədə böyük vəzifələr qoyulur və əqəyd edilirdi ki, onlar, müəssir, kommunizm adamının yetişdirilməsində, sovet gerçəkliyinin həyata gücünün göstərilməsində səy göstərməli, bütün yaradıcılıq istiqamətini bu sahəyə yönəltməlidirlər (158, 26 fevral 1966).

Azərbaycanda ateizm təbliğatı xalqın əsrlərdən bəri qazandığı mənəvi dəyərlərin üstünə qara xətt çəkmiş, yaşarı adət-

ənənələrimizə «gerilik», «mövhumat», «kapitalizm, hətta feodalizm qalığı», dağıması vurmuşdu. İş o yerə çatmışdı ki, bütün Şərqi, o cümlədən azərbaycanlıların min ildən bəri qeyd elədiyi bahar-Novruz bayramına belə ləkə yaxılmış və bu əziz bayram Oktyabrından sonra yaranmış bayramlarla əvəz edilmişdi. Azərbaycanın bir sıra rəhbərləri və ateizm təbliğatı ilə «alim», «mütəxəssis» sayılan yoldaşlar bahar bayramına dini dən geyindirməyə çalışdılar. Ona görə də rəsmi dairlərdə, dövlət və hökumət səviyyəsində bahar bayramının adı çəkilmir, elin-obanın intizarla gözlədiyi bu əziz bayram – Yeni il bayramı, Novruz bayramı qeyd olunmurdu.

Novruz yeni gün deməkdir. Yəni köhnə il başa çatıb, yeni ilin ilk günü başlanıb. Həmin gün (martın 21-22-də) gecə-gündüz bərabərləşir.

Bir sıra Şərqi xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı yaz fəslinin gəlişini təbiətin canlanması ilə bağlamış, bu münasibətlə şənliklər keçirmiş, baharın ilk gününü yeni ilin başlanğıcı kimi bayram etmişdir. Bu səbəbdən bir sıra şərqi xalqları, məsələn, İran, Əfqanıstan, Özbəkistan, Tacikistan və b. Novruz bayramını ta qədimdən qeyd etmişlər. İndinin özündə də Novruz neçə-neçə ölkədə yeni ilin ilk günü hesab edilir.

Vaxtilə Hindistanın böyük dövlət və ictimai xadimi C.Nehru BMT-də məsələ qaldırılmışdı ki, bütün dünyada yeni il martın 21-dən başlansın. Ona görə ki, həmin gün gecə ilə gündüz bərabərləşir və yeni il başlayır. Heyf ki, bu məsələ həll edilməmiş qaldı.

Tarixi mənbələr göstərir ki, Novruz bayramının yaşı olduqca qədimdir. Bu məsələ ilə əlaqədar əfsanələr, əsatirlər tarixin çox dərin qatlarına gedib çıxır. Bəzi tədqiqatçılar bahar bayramının məhz Şərqi qədim əkinçilikdə məşğul olan xalqları arasında meydana gəldiyini söyləyirlər. Məsələn, Y.V.Çəmənzəminli Azərbaycanda yazın gəlməsilə əlaqədar bahar bayramı şənliklərinin Zərdüşti dövründə keçirildiyini göstərir (99).

Çox güman ki, Zərdüşt zamanından da əvvəl yerli əhali baharı şənliklə qarşılamışdır...

Hər xalq Novruz bayramı ilə bağlı özünə məxsus mövsum və mərasim nəğmələri, rəqslər yaratmışdır.

Azərbaycanda adətə görə Novruz bayramında səməni göyərdir ki, bu da yazın gəlişinin, təbiətin canlamlasının, əkinçiliyin rəmzidir. Azərbaycan kəndlisi səməni göyərtməklə növbəti təsərrüfat ilində bərəkət-bolluq arzulamış, bayrama dörd həftə qalmış hər çərşənbə axşamı tonqal qalamış, odun üstündən tullamışdır. Xalq göyərtədiyi səməniyə dünyanın ən yaxşı, səmimi nəğmələrindən birini qoşmuşdur:

*«Səməni, saxla məni,
İldə göyərdərəm səni...»*

Ellərimizdə yaz oyunları məşhurdur. Babalarımızın qələbə sevincini özündə yaşadan bu oyunlar ürəklərdəki, qandakı yazdan soraq verir. «Dirədəymə», «Çilinkağac», «Hilləqoydu», «Ay qaranquşum, salma yerə...» və s. oyunlar cıdır, at belində xalq oyunları-bütün bunlar yazın və Novruzun şərəfinə olmuşdur (309, s.145).

Baharın gəlişi ilə əlaqədar hamı bu gözəlin pişvazına çıxır, ev-əşiyi, həyat-bacanı silib-təmizləyir, böyüklü-çikikli təzə pal-tar geyir. Yeniyetmələr yumurta döyüşdürür, qızlar halay çəkir, küfə minir, sevdiyi oğlanın adını deyir...

Azərbaycanda Novruz bayramının xalq üçün necə əziz olduğunu qısaca anlatmaqda məqsədimiz bu böyük el bayramına sovet dövründə başqa prizmadan baxıldığını göstərməkdir.

Novruz bayramını ayrı-ayrı tarixi və əvzanəvi şəxsiyyətlərin adı ilə bağlamağa çalışmışlar. Məsələn, əfsanəvi İran şahları Kəyyuməs, Cəmşid və b. Sonralar isə bəzi din xadimləri belə bir fərziyyə uydurmuşlar ki, Novruz bayramı guya dördüncü xəlifə

həzrət Əlinin hakimiyyətə gəldiyi (656-661) günlə əlaqədardır (2, s. 284). Halbuki Həzrət Əli hakimiyyətə iyul ayında gəlmişdir. Novruz bayramının keçirildiyi günlə Həzrət Əlinin taxta çıxdığı gün arasında təxminən dörd aya yaxın vaxt vardır.

Əlbəttə, bunun heç bir tarixi əsası yoxdur. Əgər Novruz bayramı Həzrət Əlinin taxta çıxması ilə əlaqədar olsaydı, onda sünni məzhəbinə qail olanlar bu bayramı keçirməzdilər. Yəni burda məzhəb ayrılığından da söz gedə bilməz. Söhbət burada gecə ilə gündüzün bərabərləşməsindən, yeni günün – yeni ilin başlanmasından gedir.

Novruz bayramı təsadüfən ümumxalq bayramına nə dəxli var?

Lakin xalq özünün ən yaxşı adət-ənənələrini saxladığı kimi Novruz bayramını da, rəsmi dairələrin laqeydliyinə baxmayaraq, imkanı daxilində keçirdi. Lap ən kasıb ailələrdə də il boyu edilmiş qənaət hesabına bu əziz bayram ləyaqətlə qarşılanıb yola verildi. Xalq öz min illik inasını əziz tutdu.

Həqiqət budur ki, Novruz bayramı dini bayram deyildir. Yeni il bayramıdır.

Fikrimizi sübut etmək üçün onu da deyək ki, Şərqin görkəmli şəxsiyyətləri də Novruz bayramını dünyəvi bayram hesab etmişlər. Nizamül-Mülk (XI əsr) özünün «Siyasətnamə» əsərində Novruz bayramından yazın gəlişi ilə əlaqədar keçirilən kütləvi xalq bayramı kimi bəhs etmişdir (114, s.117). Novruz gəlişi klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan poeziyasında geniş yayılmış bahariyyə adlı lirik şerlərdə də tərənnüm edilmişdir. Bunun ən bariz nümunələrindən birin adlı-sanlı sərkərdə və inə, zəif duyğular şairi Şah İsmayıl Xətaiyə görürük:

*Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdi və laləzar gəldi.
Quşlar qamusu fəqanə düşdü,
Eşq du yenə bu canə düşdü... (299, s. 14).*

Heç şübhəsiz, Novruz bayramı dinlə bağlı olsaydı, imanı pak şair ehtiram əlaməti olaraq bu şerində «eşq odunun canə düşməyindən» söhbət açmazdı.

N.Nərimanov da Novruz bayramının islamiyyətdən əvvəl yaranmış ümumxalq bayramı olduğunu qeyd etmişdir. O bu gözəl bayramın şəninə xoş sözlər demiş və onun layiqincə keçirilməsi üçün çalışmışdır.

Novruz bayramının xalq arasında geniş yayılmış xeyirxah ənənələri də var. Bu da ilk növbədə bayram ərəfəsində və bayram günlərində yetim-yesirə, əlsiz-ayaqsıza, kasıb-kusuba kömək etmək, əl tutmaqdır.

Azərbaycan milli burjuaziyasının öncülü, məşhur milyonçu və əvvəzsiz metsenat H.Z.Tağıyev Novruz bayramı ərəfəsində katibinə tapşırırdı ki, Bakıda və onun ətrafında olan imkansızları siyahını tutsun. Belə siyahı hazır olandan sonra o adamların hamısına bayramlarını keçirməkdən ötrü maddi yardım edərdi (222, s. 115).

N.Nərimanov 1913-cü ildə Kazanda olarkən Novruz bayramı ərəfəsində gəlmə və yerli müsəlmanların toplanışını keçirmişdir. Məclisdəkilərdən biri təklif edir ki, bayramla əlaqədar kasıblara yardım edək. N.Nərimanov o dəqiqə dillənir: bu işi saxlamaq olmaz. Elə indi kimin nəyə gücü çatırsa, buyurub əlini cibinə salsın və qoysun ortalığa.

Doktorun bu sözlərindən sonra məclis üzvləri xeyli pul yığıb verirlər Zeynalabdin Səfərova. Yerli qəzet bu barədə yazırdı ki, Z.Səfərov da həmin pulu şəhərdəki imkansız müsəlmanlara payladı...

Dediklərimizi təkrar etməkdən çəkinmədən bir daha göstərək ki, materialist təbliğatı Novruz bayramını da dini bayramların ayağına yazmış, onu dövlət səviyyəsində bayram kimi qəbul etməmişdi. Və bildiyimiz kimi, yeni il bayramı yanvarın 1-də qeyd olunurdu.

Burda bir məsələni nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Bolşevik siyasətinin özəyini kiçik xalqların və eləcə də müsəlman xalqlarının xristian xalqları içərisində əriyib getməsinə, assimilyasiya olunmasına şərait yaratmaq təşkil edirdi. Bunun üçün əsasən iki şərt vardı: xalqların dilini və adət-ənənəsini unudurmaq. Bunun özü son dərəcə məkrli bir siyasətin nəticəsiydi. Sovet ideoloqları bütün varlığı ilə çalışırdılar ki, milli hisslərin, dini duyğuların oyanmasının qarşısı alınsın. Başqa sözlə, rslardan başqa yerdə qalan bütün xalqlar manqurtlaşsın...

Doğurdur, Azərbaycanda Novruz bayramı qadağan edilməmişdi. Yəni bu bayramı keçirdiyinə görə heç kim məhkum edilmirdi, lakin dövlət rəhbərləri bahar bayramı münasibətilə xalqı təbrik etmirdilər, rəsmi şəkildə heç bir kütləvi tədbir görülmürdü. Baharın gəlişini qəzet jurnallarda, radio və televiziya da martın 1-də qeyd edirdilər və hər il bu münasibətlə qəzet və səhifələrində təbiət şerləri dərc olunur, radio və televiziya da yaz nəğmələri səslənirdi. Əsl Novruz günü isə yeni il bayramını qeyd etmək «unudulardı».

Xalq isə müqəddəs adət-ənənəsinə sadıq qalaraq, bu əziz günlərdə olduğundan bişirər-düşürər, pay verər, bayramını keçirərdi.

Ancaq 60-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda (özü də təkcə Azərbaycanda yox) xalqın özünəqaydı, özünədərk hissləri oynamağa başladı. Azərbaycan xalqı öz dilini, öz mənəviyyatını müdafiəyə qalxdı. Bu, böyük oyanış, gizli inqilabi-milli hərəkət idi. Xalqın milli oyanışında o dövrün ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin rolu inkaredilməzdir.

Burda bir həqiqəti danmaq olmaz. 60-cı illərdə Azərbaycan KP MK-nın ideoloji katibi təyin olunmuş görkəmli alim, yazıçı, dramaturq və ictimai xadim və bunların hamısından öncə bütün varlığı ilə xalqa və vətənə bağlı olan milli ruhlu şəxsiyyətlər Şıxəli Qurbanovun və Vəli Məmmədovun fəaliyyəti xüsusi qeyd

olunmalıdır. Ş.Qurbanov öz iş yoldaşlarından fərqli olaraq hər yerdə Azərbaycan dilində çıxış edir, ideologiya sahəsində millilik prinsipinə üstünlük verirdi.

Məhz bu yeni ideoloji katibin sayəsində 1967-ci ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda Novruz bayramı ümumxalq bayramı kimi dövlət səviyyəsində qeyd edildi. Bayrama əvvəlcədən geniş hazırlıq görüldü. Mağazaların vitrinlərinə səməni, gül-çiçək, şəkərbura, paxlava, bir sözlə, bayram nemətləri düzülmüş xonçalar qoyuldu. Şəhər bayramsayağı bəzədildi. Martın 20-21-də gəzinti, yarmarka təşkil olundu, teatrlaşdırılmış tamaşada «Novruz və Bahar qızı» göstərildi. Bahar qız Qız qalasının üstündə bahar tonqalını yandırdı. Müsiqi sədaları ətrafı bürüdü. Vertalyotlardan «Bahar bayramınız mübarək», sözləri yazılmış vərəqlər şəhərə səpilirdi.

Baharın bu cür qarşılınması Bakıya gəlmiş yaxın-uzaq qonaqları da valeh etdi. Onlar səmimi qəlbdən etiraf edirdilər ki, dünyanın heç bir ölkəsində belə şey görməmişlər.

Hamı gülmür, sevinirdi. Ürəklər rıqqətə gəlmişdi. Televiziya «Bahar qızının faytona gəzintisini və şəhərdəki şənliyi bütün Azərbaycana göstərdi...

Novruz bayramının ilk dəfə olaraq Azərbaycanda bu cür təntənəli keçirilməsi əsas səbəbkarı Şıxəli Qurbanov idi. Xalq indi də 1967-ci il Novruz təntənəsini minnətdarlıqla xatırlayır və bu işıqlı şəxsiyyətin ruhuna rəhmət oxuyur.

Lakin bir faktı da deyək ki, respublika mətbuatı Novruz qətnaməsini qeyd etməyi «unutdu». Və mətbuatın susması hələ də bir müəmma olaraq qalır...

Bahar bayramından bir qədər sonra – 1967-ci il mayın 24-də 42 yaşlı Şıxəli Qurbanov dünyasını dəyişdi. Doğurdanmı bu gözəl insan öz əcəli ilə öldü?... Az sonra Ş.Qurbanovun milli ruhlu göstərişlərin yerinə yetirən V.Məmmədov da Bakı partiya komitəsindən uzaqlaşdırıldı və Bakı küçələrində bir daha Bahar qızını görən olmadı...

Yenə xalq özünün əziz bayramını özü bildiyi kimi qarşılamağa başladı.

1967-ci ilin avqustunda SOV.İKP MK «İctimai elmləri daha da inkişaf etdirmək və kommunizm quruculuğunda onların rolunu yüksəltmək tədbirləri haqqında» məsələ müzakirə etdi. Pratiya müasir dövrdə ideoloji işi daha da inkişaf etdirmək məqsədilə bu müşavirəni keçirmişdi. Müzakirə olunan məsələ barəsində geniş qərar qəbul olundu (158, 22 avqust 1967).

SOV.İKP MK-nın qərarında deyilirdi ki, SSRİ-də kommunizm quruculuğu mərhələsində marksizm-leninizm nəzəriyyəsinin əhəmiyyətini artırmaqda ictimai elmlərin rolu artmışdır.

Qərarda daha sonra göstərilirdi ki, marksizm-leninizm sosializm cəmiyyətinin əsasıdır və dünyanı dərk etmək, onu inqilabi yola dəyişdirmək üçün qüdrətli vasitədir. Nəzəriyyə praktikaya yol açır, ictimai həyatın bütün sahələrində partiya siyasətinin müəyyənləşdirilməsinə elmi münasibəti müəyyən edir.

Qərarda ictimai elmlərin – fəlsəfə, siyasi iqtisad, tarix, elmi kommunizm və elmlərini qarşısında yeni tələblər qoyuldu. Bu elmlərin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi bir vəzifə kimi əlaqədar təşkilatlara tapşırıldı və cəmiyyətin inkişafında, yeni insanın tərbiyəsində həmin elmlərin rolu müəyyənləşdirildi.

Müşavirədə göstərildi ki, ictimai elmlərin tədqiqatında burjua reformist və xırda burjua, sol təriqətçi baxışları kəskin və dərinlən təhlil edilmir. Yerlərdə hələ də keçmişin qalıqları yaşayır və onlarla müəaoizə zəif aparılır. Belə hallarla partiya hər yerdə barışmaz olmalıdır.

Keçmişin qalıqlarından danışarkən elmi ateizm təbliğatı qərarda xüsusi vurğulanırdı. Yerlərdə ateizm təbliğatının hələ də lazımi səviyyədə olmadığı, ateizm ədəbiyyatının azlığı qeyd olunurdu. Buna görə də elmi idarələrə tövsiyə olunurdu ki, marksizm-leninizm nəzəriyyəsinə mükəmməl yiyələnən, ateizmlə müntəzəm məşğul olan mütəxəssislər yetişdirilsin.

Bundan başqa, yerli partiya təşkilatlarına bir vəzifə olaraq tapşırıldı ki, elmi ateizmin kütlələr arasında yayılmasını diqqət mərkəzində saxlasınlar, yerli şəraiti nəzərə alıb adamların şüuruna təsir edə biləcək təbliğat vasitələri axtarıb tapsınlar. Bunun üçün marksizm-leninizm klassiklərinin dini mövzuda olan əsərləri, elm və texnikanın ən yeni nailiyyətləri əsas götürülməlidir. Təbliğat işində fərdiliyə diqqət yetirilməli, gənc nəslin ateist tərbiyəsi ön plana çəkilməli və bu işdə məktəb, pioner və komsomol təşkilatları fərqlənməlidir.

Həmişə olduğu kimi, bu dəfə də respublika mətbuatı Sov. İKP MK-nın qərarı ilə əlaqədar müxtəlif yazılar və nəzərdə tutulan tədbirlər barədə məlumatlar dərc etməyə başladı (158, 12 sentyabr 1967).

Azərbaycan partiya təşkilatının bu qərarla bağlı həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri Bakıda Elmi ateizm muzeyinin yaradılması oldu. Tez bir zamanda İçərişəhərdə muzey üçün yer ayrıldı. Mədəniyyət nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərən bu muzeyin ekspozisiyasını təşkil etməkdən ötrü kadrlar seçildi.

Bakıda yaradılmış Elmi ateizm muzeyi haqqında mətbuatda, radio və televiziya da geniş məlumat verildi. Bakı Komitəsinin ideoloji şöbəsi bütün məktəb, texnikum, institut rəhbərlərinə bu-yurdu ki, Elmi ateizm muzeyinə şagird və tələbələrin ekskursiyasını təşkil etsinlər (95, 20 may 1968).

O dövrün bütün məktəb komsomol və pioner təşkilatlarının iş planında Elmi ateizm muzeyinə şagirdlərin aparılması özünə möhkəm yer tutdu.

Ancaq Elmi ateizm muzeyi parlama bilmədi. Ona görə ki, istər şagirdlər, istərsə də tələbələr, fəhlə-kolxozçular o muzeyə getmirdilər. İş planında olsa da, elə kağızda da qalırdı. Muzeyin işçiləri yerlərdə göstərilmək üçün səyyar ekspozisiyalar heç yerdə görünmürdü, heç kimə göstərilməyən, heç yerə aparılmayan belə səyyar ekspozisiyaların hazırlanmasına isə hər dəfə xeyli dövlət pulu xərclənirdi.

Belə səyyar sərgilər, demək olar ki, ildə bir neçə dəfə müsəlman dini mərasimləri: orucluğu, məhərrəmlik və s. ərəfəsində təşkil edilirdi.

Elmi ateizm muzeyinin mühazirəçiləri Azərbaycan və rus dillərində mühazirələr hazırlayı və yerlərə göndərirdilər. Mühazirələrin mövzuları o dövrdə elmi ateizm seriyasından nəşr edilmiş kitabların adları ilə səsləşirdi (169).

Elmi ateizm muzeyinin kollektivi hamilik də edirdi. Belə ki, bəzi məktəb və bağçalarda ateizm guşəsi yaradılırdı. Faktlar göstərir ki, 80-ci illərdə bu muzeyin yalnız adı vardı, fəaliyyəti isə yox dərəcəsində idi.

Bütün bunlara baxmayaraq, 50-70-ci illərdə dövlət səviyyəsində aparılan elmi ateizm təbliğatı növbəti on illikdə də davam etmişdir.

Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nın elə bir plenumu, qurultaydı olmamışdır ki, orada zəhmətkeşlərin ateizm təbliğatından danışılmasın.

Lakin bütün bu təbliğata, təşviğata, inzibati tədbirlərə rəğmən, sovet hökumətin müsəlmanların inanclarını qıra bilmədi. Doğrudur, Azərbaycanın bir çox yerlərində din xadimləri azaldı, bəzən dəfn mərasimində molla tapılmadı, adamlar molla arıncı Masallıya, Lənkərana üz tutdular, ancaq heç kimi öz ölüsünü mollasız, quransız torpağa tapşırmadı.

Həqiqət naminə demək lazımdır ki, belə vəziyyətdə Azərbaycanın cənub rayonları və Naxçıvan çətin olsa da, bütün Azərbaycanı molla ilə təmin edə bilirdi.

70-80-ci illərdə – elmi ateizm təbliğatının tüğyan etdiyi dövrdə bir sıra yerlərdə gizli şəkildə məscidlər tikilmişdir. Belə qeyri-leqal məscid tikilmiş rayonlardan Masallının adını çəkmək olar. Xıl kəndi rayonun ən böyük kəndlərindəndir. İnqilabdan qabaq burada iki məscid olub. Sovetlər gələndə onlardan birini dağıtmış, digərini isə taxıl anbarına döndərmişdilər. 80-ci illərin

axırlarında Xıl camaatı yığışib, kəndin içərisində, gizli bir yerdə məscid tikdilər. Və bundan sonra öz dini ayinlərini burada icra etməyə başladılar (152, 15 may 1993).

Əlbəttə, belə qeyri-leqal məscidləri xalq öz vəsaiti hesabına tikirdi. Qəribəsi də odur ki, 30-cu illərdən fərqli olaraq, heç kim belə məscidlər barəsində hökumətə xəbər vermirdi. Deməli, adamlar kommunist əqidəsinə yiyələndikcə, «yeni insan», «kommunizm qurucusu» kimi «yetişdikcə» öz milli zəmininə daha çox bağlanırmış.

Heç bir xalqın əlindən nə dilini almaq mümkündür, nə də dinini. Çünki dili əlindən getmiş xalq məhvə məhkum olduğu kimi, dini əlindən getmiş xalq da yaşaya bilməz...

3.3. Anti din siyasətində informasiya vasitələrindən və bədii ədəbiyyatdan istifadə edilməsi

Sovet hökuməti ölkədə dinə qarşı mübarizədə ilk gündən mətbuat və digər informasiya vasitələrindən gen-bol istifadə etmişdir.

İnkaredilməz faktır ki, sovet mətbuatı bolşeviklər partiya-sının əlində kəskin silah olub, sosializm quruculuğunda, kommunist, ideyalarının yayılmasında misilsiz rol oynamışdır.

Vaxtilə bolşeviklər partiya-sının, sovet dövlətinin yaradıcısı, V.İ.Lenin mətbuatın, xüsusən qəzetin gücünə çox dəqiq qiymət vermişdi: «Qəzet nəinki kollektiv təbliğatçı və kollektiv təşviqatçı, həm də kollektiv təşkilatçıdır» (184, s.11).

Oktyabr inqilabından sonra onun rəhbəri sovet mətbuatının gələcək mövqeyini, yolunu və istiqamətini müəyyənləşdirərək göstərirdi ki, mətbuata da sinfi nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq lazımdır, yəni mətbuat da, ədəbiyyat və incəsənət də partiyalı olmalıdır və deməli, hakim partiya-kommunist partiya-sına xidmət etməlidir.

Mətbuatın Lenin tərəfindən müəyyənləşdirilən xətti dövlətinin mövcud olduğu bütün dövrlər üçün kompas rolunu oynamışdır. Mətbuat, qəzet-jurnallar yalnız bir məqsədə-ölkədə kommunizm quruculuğuna, yəni kommunist partiya-sının amalına xijmət etməliydi və edirdi də. Ona görə də sovet mətbuatını partiya-nın sınıanmışı və mübariz köməkçisi adlandırdılar.

Sov.İKP və sovet hökuməti mətbuatı bütövlükdə özlərinə tabe etmişdilər. Başqa sözlə desək, SSRİ-də müstəqil, azad söz deyə bilən heç bir mətbuat orqanı yox idi. Bu səbəbdən ölkədə çıxan bütün qəzet-jurnallar ya partiya-nın, ya da hökumətinin orqanı olmalıydı. Rayon qəzetləri də rayon partiya komitəsinin və rayon icraiyyə komitəsinin tabeliyində idi.

Belə bir şəraitdə bütün sahələrdə mətbuatın rolu çox geniş mənada özünü hiss etdirirdi. Sov.İKP-nin və sovet dövlətinin bütün qərar və göstərişləri mətbuat, radio və digər informasiya vasitələri ilə kütlələrlə çatdırılırdı.

Təbiidir ki, sovet dövlətinin ilk illərində ölkədəki qəzet-jurnallarının sayı o qədər də çox deyildi. Dövlət gücləndikcə dövlətlə, partiya ilə zəhmətkeşlər arasında əsas əlaqə vasitəsi olan informasiya vasitələri də çoxalırdı.

Müharibədən sonra qəzet-jurnalların sayı yüzlərlə, tirajı isə milyon nüsxələrlə hesablanırdı. radio və televiziya adamların məişətinə möhkəm daxil oldu.

Qəzet-jurnalların sayı ildən-ilə, aydan-aya artırdı. 80-ci illərdə respublikada 115 adda qəzet, 133 adda isə jurnal nəşr olunurdu (158, 5 may 1973).

Əlbəttə, sovet hökuməti belə bir qüvvənin imkanlarından həm öz siyasətini, ideologiya-sını həyata keçirməkdə, həm də dinə qarşı mübarizədə istifadə edirdi.

Biz əvvəlki fəsillərdə mətbuatadan iqtibaslar vermişik. Ön çox söükəndiyimiz «Kommunist» və «Bakinski raboçi» qəzet-ləridir. Lakin müharibədən sonra mətbuatın şəbəkəsi, o cüm-

lədən informasiya vasitələri xeyli genişdəndi, artdı və bunların hamısı, SSRİ-də olduğu kimi, Azərbaycanda da bir mərkəzdən idarə olunurdu. Yuxarıların qərar, tapşırıq və göstərişləri bütün mətbuat orqanları vasitəsilə xalqa çatdırıldı. Yəni Azərbaycan KP MK hər hansı bir məsələ barədə qərar qəbul edirsə, o qərar bütün mətbuat orqanlarında ya bütöv dərc olunurdu, ya da xülasəsi verilirdi.

Mətbuat və bütün informasiya vasitələri sosializm quruculuğu dövründə ateizm təbliğatı sahəsində səfərbər edilmişdi və bu iş metodiki şəkildə aparılırdı. Ateizm mövzusunda bütün qəzetlər yazmalıydı. Bütün qəzet-jurnallar din əleyhinə yazılar verməliydi. radio və televiziya da bu mövzu ilə əlaqədar mütləq çıxışlar, söhbətlər olmalıydı.

O dövrün mətbuatını izlədikdə görürük ki, dinə qarşı mübarizədə və ateizm təbliğində respublikada «Kommunist», «Sovet kəndi» qəzetləri və «Kirpi» jurnalı fərqlənmişdir. Bu orqanların antidin təbliğində fəaliyyəti ardıcıl olmuşdur.

«Kommunist» qəzeti yalnız 1963-cü ildə ateizm tərbiyəsinə dair 17 məqalə dərc etmişdir (169). Qəzetin xüsusi rublikaları vardı: «Ateistin tribunası», «Ateistə kömək», «Adət və ənənələrimiz haqqında» və s. Bu rublikalar altında qəzetdə uzun müddət eyni mövzudan bəhs edən müxtəlif materiallar verilmişdir.

«Kommunist» qəzetinin 1963-cü il 10 aprel sayında «Ateist təbliğatı təsirli olmalıdır» adlı məqalə dərc olunmuşdur. Məqalədə müasir dövrdə dini qalıqlara qarşı mübarizənin vacibliyindən danışılır: nə qədər ki, ölkəmizdə dini qalıqlar var, inkişafımız ləngiyəcəkdir, dini qalıqlara, keçmişin hər cür tör-tökdüntüsünə qarşı mübarizə aparmaq lazımdır; keçmişin belə arxaik qalıqlarına qarşı ən yaxşı mübarizə zəhmətkeşlər içərisində aparılan ateizm tərbiyəsidir. Sonra qəzet «Hər yerdə, kənd və qəsəbələrdə ateist tərbiyəsinə diqqəti artırmağı» tövsiyə edir.

Bir azdan qəzet yenə həmin mövzuya müraciət etmişdir: «Əsas amil inandırmaqdır» (158, 24 may 1963) adlı məqalədə göstərilir ki, ateizm təbliğatı aparən şəxs elə danışmalıdır ki, ona qulaq asanlar inansınlar. Əlbəttə, dindara heç vaxt ateist söhbəti xoş gələ bilməz. Ona görə təbliğatçı inandıra bilən metod tapmalıdır. Burada quru, basmaqalib sözlər deyil, dəlil, sübut, həyati faktlar lazımdır. Əgər mühazirəçi, yaxud təbliğatçı mü sahibini inandıra bilmirsə, onda nə o təbliğatın, nə də o mühazirənin əhəmiyyətindən danışmağı dəyməz...

Bununla qəzet hər bir təbliğatçının şəxsi məsuliyyətinin artırılmasını tələb edirdi: ateizmdən söhbət aparən hər bir mühazirəçi dindar dinləyicisinin yaxasından tutub deməliydi: «dön ol ateist...»

Mətbuat ateizm təbliğatının Azərbaycanda zonalar üzrə qurmağa çalışırdı. Yəni hansı rayonda dindar çoxdursa, oranın rəhbər partiya, sovet orqanlarına tapşınırdı ki, ateizm təbliğatını daimi nəzarətdə saxlasınlar. Belə rayonlarda heç olmasa ildə bir dəfə tematik gecə təşkil olunur, oraya Bakıdan mühazirəçilər dəvət olunurdular. Çox vaxt belə gecələri respublika «Bilik» cəmiyyəti yerli partiya komitələri ilə birlikdə keçirirdi. Mətbuat isə həmin tədbirlər barəsində bölgə müxbirlərinin geniş yazılarını dərc edirdi.

Tematik gecələr əsasən məhərrəmlik və ramazan ayları ərəfəsində təşkil olunurdu. Və bu gecələrə adətən ateist tərbiyəsində payı olanlar cəlb edilirdi. Bunun üçün xüsusi plakatlar, afişalar təşkil olunurdu. Bəzən belə tematik gecələr bir neçə gün davam edirdi. Mühazirələrə dövrün tələb etdiyi adlar qoyulurdu.

Məsələn, 1962-ci ilin avqust-sentyabr aylarında respublikanın bir çox rayon və qəsəbələrində tematik gecələr üçün afişa hazırlanmışdı. Afişada oxunacaq mühazirələrin mövzuları və mühazirəçilərin adları göstərilirdi:

1. Dini qalıqların aradan qaldırılması zəhmətkeşlərin kommunist tərbiyəsinin tərkib hissəsidir (mühazirəçi P.H.Mahmudov).

2. İslamın qalıqlarının təzəhür formaları və onların aradan qaldırılması yolları (mühazirəçi Q.M.Məmmədli).

3. İslam dininin qadına münasibəti (mühazirəçi S.N.İmanzadə) (27, s. 67).

Belə gecələrdən sonra çox vaxt bədii hissə də olurdu.

Maraqlı burasıdır ki, belə gecələr barədə yerli və mərkəzi mətbuat səhifələrində bəzən informasiya səciyyəli yazılar, bəzən isə geniş hesabat verilirdi.

Çox vaxt belə gecələr partiya qurultayı və plenumlarının qərarları fonunda keçirilirdi. 1962-ci ilin martından qalmış afişanın məzmununa fikir verək:

«DİN HAQQINDA HƏQİQƏTLƏR»

1. Giriş Sov.İKP-nin XVII qurultayı geniş kommunizms dövründə kommunist tərbiyəsi haqqında.

2. «Müqəddəs yerlər» haqqında həqiqətlər (mühazirəçi Q.Məmmədli).

3. Azərbaycanın mütərəqqi xadimlərinin din və cəhalətə qarşı mübarizəsi (mühazirəçi Atamoğlu Rzayev).

Gecə Bakının yaxınlığındakı mərdəkan qəsəbəsinin mədəniyyət evində keçirilmişdir (27, s.67).

Bu tədbir barədə «Kommunist» qəzetinin 24 mart nömrəsində məlumat dərc olunmuşdur. Orada göstərilir ki, gecəyə xeyli adam gəlmişdi və mühazirələr çox yaxşı qarşılanmışdır. Qəzet məsləhət görürdü ki, belə gecələr digər yerlərdə də keçirilsin.

Bu bir həqiqətdir ki, ateizm mövzusunda keçirilən gecələrdə az adam olurdu. Onların da çoxu ya zorla salona gətirilir, ya da fəzifə, xidməti borcu ilə əlaqədar gəlirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, mətbuat və təbliğat-təşviqat müəssisələri yuxarılara təqdim edəcəkləri hesabatları-arayışları daha da zənginləşdirməkdən ötrü bu istiqamətdəki fəaliyyətlərini günü-gündən genişləndirirdilər.

1964-cü ilin avqustunda Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi, Azərbaycan «Bilik» cəmiyyəti və Xanlar rayon partiya komitəsi tərəfindən təşkil olunmuş afişa maraqlı doğurur.

Afişaya qeyd olunur ki, Xanlar rayonunun mədəniyyət sarayında avqustun 27-də saat 18-də rus dilində «Kritika sovremennoqo İslama» mövzusunda mühazirə olacaqdır (mühazirəçi P.T.Mahmudovdur).

Deməli, respublikada ateizm tərbiyəsi ilə məşğul olan yoldaşlar yerli müsəlmanlar içərisində apardıqları antiislam təbliğatı ilə kifayətlənmir, islamı gözdən salmaq üçün qeyri-müsəlmanlar arasında da «Müasir İslam ideologiyasının tənqidi» mövzusunda mühazirələr təşkil edirdilər.

70-ci illərdə respublikanın ateizm təbliğatçıları belə bir metoddan geniş istifadə edirdilər: hər hansı mövzu harada bir qədər müvəffəqiyyət qazanırdısa, o mövzu bir çox yerdə oxunacaq mühazirələrin leytmotivini təşkil edirdi.

«Bakinski raboçi» və «Molodyoj Azerbaydjana» qəzetləri həmin ilin sentyabr nömrələrində yuxarıdakı afişaların digər rayonlarında da – Gəncə, Şamaxı, Mingəçevir və s. olduğu və mühazirələr oxunduğu barədə öz oxucularına məlumat verirdi.

Mətbuat səhifələrində adət və ənənələrlə bağlı vaxtaşırı yazılar verilirdi. Adətən belə yazılar ictimai rəyi öyrənməkdən daha çox ictimaiyyətə təsir etmək məqsədi daşıyırdı. Əslində bu da ateizm təbliğatının, ateist tərbiyəsinin yayılması yollarından biri idi. Belə yazılar geniş əks-səda doğurur, mətbuat orqanlarına müxtəlif rəylər daxil olurdu.

«Kommunist» qəzetində 1966-cı ilin oktyabr ayının 12-də «Adət-ənənələrimiz haqqında» adlı geniş yazı verilmişdir. Burada əsasən toy və yas mərasimlərindən danışılır. İctimai rəyi öyrənmək məqsədilə verilən bu yazı ilə əlaqədar redaksiya nə az, nə çox 2 əktub almış və həmin məktublarda 77-si qəzetdə dərc olunmuşdur (158, 17 dekabr 1966). Təbii ki, redaksiya yalnız

özünə sərf edən məktubları vermişdir...

«Adət-ənənələrimiz haqqında» yazı ilə əlaqədar alim və ziyalıların da məktubları dərc olunmuşdur. F.Köçərli, G.Səttarov, P.Mahmudov, Y.Əliyev, A.Həsənov, T.Tanrıverdiyev və başqaları adət-ənənələrimiz haqqında öz mülahizələrini bildirirlər (158, 29 oktyabr, 3,7, 11,17, 23 noyabr, 4,11, 17 dekabr 1966).

Hər bir xalqın özünə məxsus adət-ənənələri, bayramları və həyat tərzidir. Xalqlar bi-birindən təkcə dilinə, rənginə görə yox, həm də adətlərinə, mərasimlərinə, davranış qaydalarına görə fərqlənirlər. Təbiidir ki, bu adət-ənənələrin çoxu qədimdir, ancaq ictimai-siyasi-mədəni həyatla bağlı yeniləri də vardır. Digər xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycanda da yerli, əyalət xarakterli adətlər mövcuddur mövcuddur. Xalq öz adət-ənənələrini uzun müddət, tarix boyu sınaqdan çıxarmış, zamanın sınağından çıxanları, xalqın ürəyinə yatanları qoruyub saxlamışdır. Yəni yaşarı olmayanlar tarixin dolambac ilişib qalmış, xalqın yaddasından silinmişdir.

Başqa sözlə desək, xalqın mədəniyyətinə daha yaxın, daha bəşəri, daha dünyəvi adət-ənənələr nəsil-dən-nəslə keçmiş, indi də yaşamaqdadır. Xalqın ruhuna uyğun olmayan, qondarma, gətirilmə adətlər, mərasimlər hansı bir nəslin dövründəsə mövcud olsa da, yeni nəslin mədəni dünyasına yad olduğundan sıradan çıxmış, unudulmuşdur...

Məsələn, kiçik yaşlı qızların 8-9 yaşında – ərə verilməsi qədim ərəb adətidir və bu adət bir zaman bizə keçibsə də, həyata vəsiqə ala bilməyib və heç bir azərbaycanlı bu yaşda qızını ərə evinə köçürməyib. Ən azı qızın on iki-on beş yaşa keçməsinə gözləyibgələr. Lakin sonralar bu addımın özü də səhv hesab edilmişdir.

Zamanın sınağından çıxma bilməyən adət-ənənələrin milli psixologiyaya uyğunlaşdırılması, yəni yaxşılaşdırılması halları da olmuşdur. Xüsusən toy və yas mərasimlərinin nağıl və das-

tanlarımızdakı şəklini dəyişib, indiki kimi formalaşması buna əyani sübutdur.

Hazırda toy mərasimi nə inki qırx gün, bir həftə, heç üç gün də davam eləmir. Yas mərasimindəki dəyişiklik də həmçinin. Əslində zamanın özü bu adətlərə öz düzəlişini vermişdir. Daha dəqiq desək, ictimai və mədəni həyatın tələbi adət-ənənələrin formalaşmasında, müvafiq şəkli düşməsində həlledici rol oynayır. Və hər xalqın yaşarı, uzunömürlü adət-ənənələrinə hörmət etmək son dərəcə humanist bir hərəkətdir. Lakin Azərbaycanda ictimai həyat dəyişilən kimi, yəni sovet hakimiyyəti qurulan kimi xalqın təkcə dininə, dini ainklərinə, adətlərinə, xeyir-şər mərasimlərinə qarşı deyil, həm də digər mədəni dəyərlərinə qarşı çıxdı. Otuzuncu-altmışıncı illərdə bir sıra milli musiqi alətlərimiz, əsatir və əfsanələrimiz, xalq xavalarımız, bayatı və gəraylımız, zurna və tarımız «keçmişin qalığı» adlandırıldı. Xalq dilində söz qoşanlarımız «çoban aşlıqlar» kimi hallandırıldı.

Dövrün tələb etdiyi məddahlar da tapıldı. Onlar dünya musiqi alətləri içərisində özünün səs çaları və geniş diapozonu ilə fəxri yer tutan tara qarşı çıxdılar. «Sus, ey tar, sus, ey tar, səni istəmiyir proletar...» deyə xalqın adından vəkillik etməyə başladılar. Guya yazıq proletariatin vətəni olmadığı kimi musiqisi, musiqi duyumu da olmamalı imiş.

Yaxşı ki, o qarşıq, bəd zəməndə sinəsini irəli verib, haqq səsinə ucaldanlar da vardı. Onlar «sus, ey tar» deyənə «oxu, tar, oxu, tar, səni kim unudar» cavabını verənlər də tapıldı.

Doğrudur, «oxu, tar» deyənlərin, sazı sinəsinə basıb «Yanıq Kərəmi» çalanların başına min bir bəla gəldi, ancaq xalq məhz bu fədakar oğullarının hesabına öz Novruz bayramını, öz tarını, qavalını, sazını... yaşada bildi. Böyük Üzeyirbəy özünün ölməz əsərlərilə – «Leyli və Məcnun»u, «Arşın mal alanı» və «Koroglu»su ilə bütün dünyaya bəyan elədi ki, yer üzündə Azərbaycan adlı bir diyar var, xalq var və o xalqın son dərəcə zəngin

musiqisi, şeri, sənəti – mənəviyyatı var! Hətta hər sənəti bəyənməyən Stalin də Üzeyir musiqisinə, Azərbaycan xalqının ruhuna heyranlığını gizlədə bilmədi...

İyirminci əsr dünya poeziyasının parlaq ulduzlarından biri olan S.Vurğunun poetik dünyası qəlbləri fəth etdi.

Təkrarda çəkinmədən bir də deyək: xalqımız öz kökünə, soyuna bağlılığı unutmadı, onu yaşatdı. Ancaq nəyi vardısı onunla kifayətlənmədi, qədimdən mənəvi dünyasında olanları müasir dünya baxımından inkişaf etdirdi, cilaladı və daha da parlaqlaşdırdı.

Xalq bütün dəyişikləri heç bir göstəriş və direktivlə deyil, təbii yolla, duyğularının mayasındakı dialektik vəhdət əsasında həyata keçirdi.

Lakin ateizm təbliğatı get-getə şiddətlənirdi. Yuxarıdakı məqaləyə qayıdaq.

«Kommunist»də dərc olunmuş 77 oxucu (ziyalı, alim) məktubunda, əsasən toy və yas mərasimlərinə toxunulur. Fərdi fikirlər söylənirdi. Bir neçə məktubda həqiqətən Azərbaycanın bəzi rayonlarında hələ də qalmaqda olan «başlıq», «süd pulu» və «cehizlik» tənqid olunurdu. Qeyd edək ki, bu «adətlər» bir sıra Şərqi xalqlarında indi də mövcuddur və keçmişin bu qeyri-məqbul adəti gənclərin məhəbbətinə doğrudan da mane olur.

Maraqlısı budur ki, məktub sahibləri belə adətləri də müsəlman dini ilə bağlayırlar. Halbuki bu məişət qaydalarının islam dini ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Məsələn, islam dininin yaradıcısı Məhəmməd (s) peyğəmbərin həyatı ilə tanış olanda görürük ki, Allahın rəsulu heç vaxt var-dövlət, zinət hərisi olmayıb. Onun övladları da ataları kimi sadə həyat sürüblər. peyğəmbərin qızları ər evinə köçəndə xüsusi cehiz görməyiblər və ataları onlar üçün qohumlarından heç bir şey tələb etməyiblər (190, s.134).

Tarix belə yazır. Deməli, həqiqət belədir. Xoşagəlməz nə varsa onu dinin ayağına yazmaq olmaz. Bir daha deyirik: tarix

boyu bütün insanlar, xalqlar, qəbilələr bir növ bir birinin içində yaşayıblar. bir tayfanın adəti onunla yanaşı yaşayan digər tayfa tərəfindən əvvəlcə tədricən, sonra isə tamam qəbul edilib. Bu qarşılıqlı zənginləşmə həmişə olub, indi də vardır. Elə hallar da olub ki, bu və ya digər xalqın adət-ənənəsi yayıla-yayıla lap uzaq ölkələrə gedib çıxmışdır. Və heç kəs deyə bilməz ki, «başlıq», «süd pulu» və s. əvvəlcə dünyanın harasında, hansı xalqda peyda olub və nə vaxt gəlib bizə çatmışdır. Lakin bu da bir danılmaz faktıdır ki, həmin adətlər zaman keçdikcə sıradan çıxmış, ya da xeyli zəifləmişdir.

Qəzetdə dərc olunan məktubların, demək olar ki, hamısı dəbdəbəli toy və dəfn mərasimlərin əleyhinədir. Doğrudan da, ötən əsrin 60-80-ci illərində respublikada camaatın iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdıqca dəbdəbəli toy-yasların da sayı artırdı. Bu sahədə sanki bir yarış gedirdi.

Heç şübhəsiz, bu dəbdəbəyə aludə olanlar imkanlı adamlardı. Elə qəzetdə çıxış edənlər arasında da belələri vardı. Onlar məqalələrində toylarda dəbdəbənin əleyhinə çıxsalar da, övladlarının toylarını ən bahalı restoranlarda keçirirdilər. Ən şöhrətli xanəndə və müğənniləri (bəzən bir neçə dəstə) də dəvət edən, süfrəsində quş südünə hər cür təam olan da həmin cənaablardı.

Dəfn mərasiminin də dəbdəbəli keçirən – hər gün ehsan verən, məclisə bəzən səkkiz-on molla çağıran, mərhumların üçünü, yeddisini, cümə axşamlarını, qırxını və ilini xüsusi təntənəylə qeyd edənlər də imkanlı şöhrətpərəstlər idi.

Məktublarda bütün bunlar dinlə bağlanır və tənqid edilirdi. Halbuki bu təntənəli, dəbdəbəli mərasimlərin müsəlman dininə heç bir aidiyyəti yoxdu.

Əvvəla, onu deyək ki, dəfn mərasimi sırf dini ayin olmayıb, həm də sosial-məişət hədisəsidir. İslamın yayıldığı ərazilərdə yaşayan tayfa və xalqların hər biri bu dinin meydana gəlmə-

sindən əvvəl də dəfn mərasiminin formalarından istifadə etmişlər.

Q.Kərimov bu barədə belə yazır:

«Yaxın adamların vəfatı ilə bağlı olan insan kədəri islam dininin qadağanlarından güclü çıxmışdır və müəpsir dövrdə də müsəlman ruhaniləri ailəsinə baş çəkir və başsağlığı verirlər. Bir qayda olaraq ölümdən sonra üçüncü, yeddinci, qırxıncı gün və bir il sonra ehsan verilir... (153, s. 56).

Burada biz müəllifin «müsəlman ruhaniləri ailəsinə baş çəkir» fikrini bir qədər təshih etmək istədik. Axı dost-taşılar, yaxın adamlar yalnız dindar, ruhani ailələrinə deyil, hər bir müsəlman ailəsinə ən şərəfli, insani adətlərindən biridir. Adamların kədərinə şərik olmaq əsl bəşəri hissidir.

Adət-ənənələrimizdən bəhs edən müəlliflərin fikirlərini ümumiləşdirərək, «Kommunist» qəzeti dəfn mərasimlərini molasız keçirməyi tövsiyə edirdi. Qəzetin fikrincə (ateist məktubları əsasında), dəfn mərasimində təşəbbüsü mollanın əlinə vermək olmaz. Kiminsə adamı vəfat etdikdə dəfn mərasimi ictimaiyyətin iştirakı ilə təşkil olunmalı, musiqi çalınmalı, mitinq keçirilməliydi. Yaxşı olardı ki, vəfat etmiş şəxs haqqında dostları, iş yoldaşları çıxış edib, mərhumun xeyirxah əməllərindən danışsınlar.

Misallar da göstərilirdi. Məşhur şəxslərin vəfatı zamanı həyata keçirilən dəfn mərasimi təcrübəsindən istifadə etmək məsləhət görülürdü. Unudulurdu ki, dəfn mərasimi əsrlər boyu cəmiyyətin həyatına nüfuz etmiş dini və qeyri-dini dünyagörüşünün təsiri altında formalaşmış, milli adətə çevrilmişdir. Unudulurdu ki, müsəlman öz allahına, öz Peyğəmbərinə inanırsa, hər iki dünyanın varlığına inanırsa, əzizi ilə son görüşdə onun üçün yasin oxutdurmalıdır. Unudulurdu ki, rəsmi şəxslərin, məşhur adamların dəfn mərasimi dövlət tərəfindən keçirilsə də, o adamların evində yasin oxutdurulur, ehsan verilir...

Bütün bunlara baxmayaraq, respublikada ateizm təbliğatında

informasiya vasitələrindən, ilk növbədə isə qəzetlərdən çox geniş istifadə olunurdu.

Maraqlı cəhət bundadır ki, keçən əsrin 60-80-ci illərində rəsmi dövlət məlumatına görə Azərbaycanda dindar adamlar olmamışdır. Bir anlığa bu məlumatı biz də qəbul edək və o dövrün mətbuatını izləyək. Faktlar yuxarıdakı fikrin tamam əksini göstərir.

Yenə deyirik: elm-texnikanın inkişafı və təhsil-savadın artması nəticəsində Azərbaycanda müsəlman əhali içərisində avamlıq, fanatizm aradan çıxmışdır. Bu, danılmaz həqiqətdir. İndi müasir, savadlı azərbaycanlı Qurani-kərimdə yazılanları oxuyur və bugünün gözüylə ordakı hikmətlərə qiymət verir. Bəşər övladının indiyəcən qazandığı elm və gələcəkdə qazanacağı nailiyyətlər barədə orada yazılmışdır. Bu həqiqəti danmaq mı olur? Əlbəttə, yox. Ancaq ateizm təbliğatında müqəddəs kitabımız haqqında nələr söylənmirdi! Hamısı da yalan, uydurma, iftira!

Yuxarıda qeyd etdik ki, respublikada antidin siyasətində, dini ayinlərin icrası əleyhinə mübaridə, bir sözlə, ateizm təbliğatında «Kirpi» jurnalının öz «xidməti» olmuşdur. Bildiyimiz kimi, «Kirpi» satirik jurnaldır. Vaxtilə 30-40 il bundan əvvəl ən kütləvi mətbu orqanlarından biri idi. Bu jurnalın həm oxucusu çox idi, həm də tənqid hədəfi. «Kirpi»nin gözü iti, sözü kəskindi. Qərək ki, elə bir auditoriya idi ki, buradan tənqid və ifşa hökmran idi. Adı «Kirpi»yə düşənlər «məşhuri-ələm» olur, rişxənd hədəfinə düşürdü.

Ona görə də jurnalın, belə də, hər nömrəsində dinə, dindarlara, ruhanilərə sataşan, onlara «daş atan» yazılar dərc olunurdu. «Molla» sözü «Kirpi» jurnalı üçün daimi tənqid hədəfi idi. Yazıq mollaların dibasından tutumuş saqqalına və əlindəki təsbəhinə qədər hər şeyi vardsa məsxərəyə qoyulurdu. Bir sözlə, xalqın gözündə gülməli, lağa qoyulmalı bir molla obrazı yaradılmışdı. Elə obraz ki, şəh, nifrət mycəssəməsinə dönmüşdü.

Əlbəttə, əgər jurnal molla adını ləkələyən (belələri az deyildi), dindən gəlir mənbəyi kimi istifadə edən, islamı hörmətdən salan ayrı-ayrı adamların işdəklərindən yazıb onları tənqid və ifşa etmiş olsaydı, şübhəsiz, mütərəqqi iş görmüş olardı. lakin «molla» sözü dinə qarşı mübarizə obyektinə döndərilmişdi. Az qala jurnalın hər nömrəsində dini ayinlər, mərasimlər, pirlər, ocaqlar, xalqın müqəddəs saydığı yerlər lağa qoyulur, tənqid və təhqir olunurdu. Təkcə 1962-1985-ci illərdə «Kirpi» jurnalında 115 felyeton verilmişdir (169).

Bu felyetonlarda məhərrəmlik, orucluğu, məscid və ibadət-xanalar dönə-dönə tənqid hədəfi kimi götürülmüşdür.

Ancaq «Kirpi» də ateizm meydanında nə qədər at oynatsa da, xalqı öz inam və inamından döndərə bilmədi. Deyəsən, «zəhmətinin» hədəf getdiyindən «Kirpi» lələ də xəbərdar olmuşdu...

Bu mənada «Kirpi»nin 1969-cu ildə çıxan 3-cü nömrəsinin üz qabığındakı şəkil maraqlı doğurur. Burada böyük bir idarə binası təsvir olunub. Girəcəkdə yuxarıda «Yaşasın elmi ateizm!» sözləri yazılmışdır. Foyədə elan asılıb: «Bu gün idarəmizdə elm və xürafət» mövzusunda mühazirə olacaqdır». «Ətrafda isə idarə işçiləri təsvir edilmişdir. Onlar öz aralarında söhbət edirlər. Nə barədə? Fikir verin: «Fala baxdır, səbr gəldi», «Pirə yaxın yerə putyovka var», «Qarğışçıdır, uzaq ol», «Alnuva nə yazılıbsa, onu da görəcəksən», «Oğlumun kiçik toyuna gəl...»

Foyədəki elmi ateizm mövzusunda elana məhəl qoyan yoxdur. Rəssam çox incə bir yumorla belə bir fikri ifadə edir: «Dəyirman öz işindədir, çax-çaxsa baş ağrıdır».

Bütün bunlara baxmayaraq, «Kirpi» jurnalı sonrakı illərdə də din əleyhinə mübarizə aparmağında davam etmişdir.

«Kommunist» qəzetinin 1970-ci il 4 senyabr tarixli nömrəsində dərc olunmuş «Alar kəndində hadisə» adlı geniş tənqidi yazı o dövr üçün əsl sensasiya sayıla bilər.

Məqalədə göstərilir ki, Aşura günü Cəlilabad rayonunun

Alar kəndində şəbeh çıxarılmışdır. Həmin gün Alar kəndində ətraf rayonlardan – Puşkin (Biləstivar), Masallı və digər yerlərdən beş-altı minə qədər adam toplanmış və onlar orada üç saat davam etmiş şəbeh mərasiminə tamaşa etmişlər. Qəzet yazır ki, teatrlaşdırılmış həmin mərasimə xeyli əvvəldən hazırlıq görülmüş. Puşkindən (Biləstivardan) dəvə gətirilmişdi.

Mərasim təsvir olunur. Jurnalist (R.Nağıyev) sual edir: cəhalətdirmi bu, yoxsa avamlıq?!

Məqalədə deyilir ki, belə bir ağılasığmaz əhvalat kommunistlərin, komsomolçuların və ziyalıların gözləri qarşısında baş vermişdir. Alar kəndindəki 26 Bakı komissarı adına kolxozda olan 57 kommunistin bu işdən xəbəri olmuşdur və hətta bir çoxu tamaşaya da baxmışdır. Kolxozun sədri Mehman Quliyev, ilk partiya təşkilatı katibi Mənsurə Mirzəyevə, kənd sovetinin sədri Aqilə Hüseynova özlərini yalnız müşahidəçi kimi aparmışlar.

Bu məsələ onunla nəticələnmişdi ki, respublika və rayon rəhbərləri işə qarışmış, təcili tədbirlər görülmüşdü.

Şəbeh təşkilatçılarından 4 nəfər Azərbaycan SSR Cinayət Məcələsinin 142-ci maddəsinin 1 bəndə üzrə məsuliyyətə cəlb edilmiş və onlara müxtəlif müddətli həbs cəzası kəsilmişdi.

Bundan başqa, kolxoz sədri, ilk partiya təşkilat katibi və kənd sovetinin sədri işdən çıxarılmışdı.

Qəzet təəcüb hissilə qeyd edir ki, bu qədər təbliğat və təşviqata baxmayaraq, rayonun Üçtəpə, Edişə, Kazımabad, Pokrovka və s. kəndlərində məscidlər yaradılmışdır. Təkcə Alar kəndində 2 «yeni tipli» məscid vardır. Sonra qəzet rayonun ərazisində fəaliyyət göstərən pir və ocaqlardan da söhbət açır: Bəcirəvan və Abışabad kəndlərindəki ocaqlara hər gün nə qədər nəzir-niyaz gəlir.

Qəzet axırda yazır: rayonda mühazirələr oxunmasında, büro iclaslarında elmi ateizm təbliğatı məsələləri müzakirə edilmişdir, əhali arasında söhbətlər aparılmasına dair kifayət qədər rəqəmlər

vardır. Amma bir halda ki, qəzet təəssüfünü bildirir, – məscid tikilir, pirlərə adamlar gəlir, hətta şəbeh çıxarılır, deməli, deyilənlərin heç bir təsiri olmamışdır. Çünki bu mühüm partiya işinə məsuliyyətlə yanaşılmamış, çıxarılan qərarlar formal xarakter daşıyır, onların həyata keçməsi üçün heç bir təşkilata iş aparılmır (158, 4 aprel 1970).

Bu da «Kommunist» qəzetinin etirafı! Yəqin təkcə qəzetin yox, həm də ateizm təbliğatı aparıcıları və onun təşkilatçıları da etirafıdır.

Antidin təbliğatında təkcə mərkəzi mətbuatdan istifadə olunmurdu. Rayon qəzetləri də bu prosesdə yaxından iştirak edirdi.

Əlbəttə, rayon qəzetləri də bu prosesdə yuxarıdan idarə olunur, mərkəzdən qidalanırdı. Onlar mərkəzi qəzetlərin, çox vaxt da Moskva qəzetlərinin materiallarını obzor şəklində, bəzən də bütövlükdə verirdilər. Mərkəzi Komitənin ideologiya şöbəsinin tapşırığı ilə «lazımı» materialı bütün rayon qəzetləri dərc etməli olurdu. Bu cür materiallardan biri də din əleyhinə yazılmış yazılar idi.

«Geniş sosializm quruculuğu» dövrünün rayon qəzetlərini izləyəndə yuxarıda deyilənlərin şahidi olursan. Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün bircə misal gətirək.

«Abşeron» qəzeti 1973-cü il 12 aprel nömrəsində «Ateistin tribunası» rubrikasında Q.Məmmədlinin «Müqəddəs məkanlar» məqaləsini dərc etmişdir.

Q.Məmmədli respublikada tanınmış jurnalistlərdən biri idi. Az savadı olmasına baxmayaraq, zəhmətsevərliyi hesabına teatr tariximizdə dair xeyli arxiv sənədlərini üzə çıxarmışdır. Bir çox teatr xadimləri barəsində xatirələr yazmış, C.Məmmədquluzadə haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir.

Bundan başqa, Q.Məmmədli qatı ateist idi. Bəlkə də, dövr, zaman onu belə tərbiyə etmişdi. Onun «Ayələr və uydurmalar», «seyidlər kimdir», «ateistin cavabları», «Dindar namaz üstə

allahdan nə istəyir» və s. və i.ə. məqalə və yazıları «Kommunist», «Sovet kəndi» qəzetlərində, «Kirpi» jurnalında dərc olunmuşdur (32, v.30). O, bütün yazılarında dinə qarşı, dini ayinlərə qarşı çıxır, onları mənasız və uydurma adlandırırdı. Bütün bunları əmrhum jurnalistin şəxsi vicdanına, bir də dövrün ayağına yazırdı...

«Abşeron» qəzetində verilmiş «Müqəddəs məkanlar» məqaləsində Q.Məmmədli müsəlmanların əsrlər boyu inam, güvənc yerləri olan pirləri, ocaqları kiminsə öz məqsədi üçün uydurduğunu söyləyir. Müəllif hətta müsəlmanların həcc yeri, inam mərkəzi olan Məkkə barəsində də özü anlandığı səviyyədə danışır. Guya Məkkə bir ticarət mərkəzi kimi uzun müddət fəaliyyətini saxlamaq məqsədilə Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən ziyarət yeri sayılmışdır.

Əlbəttə, tarixdən bir qədər xəbəri olan adam da deyə bilər ki, müəllifin fikri cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyildi.

Təkcə bunu deyək: məgər Məkkə Məhəmməd (s) peyğəmbərdən də çox-çox əvvəl ziyarət yeri deyildimi?

Ancaq «Abşeron» qəzetindən sonra rayon qəzetləri həmin yazını dərc etməyə başladılar (180, 18, 161, 318, 310, 302, 188).

Q.Məmmədlinin «Seyidlər kimdir» məqaləsi də beləcə həmin ilin may-aprel aylarında rayon qəzetlərində dərc olunmuşdur.

Müəllifin seyidlər haqqındakı mülahizələri də heç bir elmi mənbəyə söykənmədən şəxsi və birtərəfli mülahizələr idi.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, respublikada din əleyhinə mübarizədə bütün informasiya vasitələrindən imkan daxilində istifadə edilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, sovet hökuməti antidin vasitələrinin hamısını səfərbərliyə almışdı. Və bu vasitələrdən biri də bədii ədəbiyyatdı.

Danılmaz həqiqətdir ki, insanların mənəvi tərbiyəsində

ədəbiyyatın müstəsna rolu vardır. çünki bədii ədəbiyyat mənsub olduğu xalqın həyatını, tarixini, düşüncə və ideyalarını əks etdirən bir aynadır. Ancaq bu ayna ləkəli olmamalı, təzyiqə məruz qalmamalıdır. Ədəbiyyat azad olmalıdır. Hər bir şair və yazıçı nədən və necə yazmaqda sərbəst olmalıdır, hər cür kənar təsirdən uzaq olmalıdır.

Əlbəttə, ədəbiyyat xalqsız, xalq isə ədəbiyyatsız ola bilməz. Qələm sahibi öz yaradıcılığı ilə doğma xalqına xidmət etməlidir. tarix boyu belə olmuş, belə də olacaqdır.

Sovet hökuməti ölkədə olan bütün ədəbiyyatların böyürünə bir «sovet» sözü qoşub, bütün ədəbiyyatı sovetləşdirirdi. Sonra da bir cümlə ilə bu ədəbiyyatın proqramını dünyaya bəyan elədi: «Sovet ədəbiyyatı formaca milli, məzmunca sosialist ədəbiyyatıdır».

Deməli, hər bir xalqın ədəbiyyatı öz dilində, öz yurdunda yalnız sosializmə xidmət etməli, partiyalı olmalı idi. Başqa sözlə, partiya hansı xətt, istiqamət götürürdüsə, bədii ədəbiyyat da o çərçivədə hərhlənməliydi. Sovet ədəbiyyatı partiya sadiq olmalıydı. Sosializm realizmindən kənara çıxan yazıçı cəmiyyətdən kənarlaşdırılır, gözdən salınırdı. Belə yazıçılar 30-cu illərdə Stalin repressiyasında öləndilər...

Partiyanın 1939-cu ildə çağırılmış XVIII qurultayında dövrün ədəbiyyat və incəsənətinin vəzifələri müəyyənləşdirildi. Qurultayın qətnaməsində deyilirdi: «SSRİ yeni bir inkişaf dövrünə, sinifsiz sosializm cəmiyyəti quruculuğunu başa çatdırmaq və təcridlə sosializmdən kommunizmə keçid dövrünə qədəm qoymuşdur: bu dövrdə zəhmətkeşlərin kommunist tərbiyəsi, insanların-kommunizm qurucularının şüurundakı kapitalizm qalıqlarının aradan qaldırılması həlledici əhəmiyyət alır» (226, s.380).

SSRİ-də hər şey planlı» proqramlaşdırılmış şəkildə fəaliyyət göstərdiyi kimi, bədii ədəbiyyat da ümumilikdə xüsusiyyət göstərə bilməzdi. Partiya nəyi təqdir edirsə, bədii ədəbiyyat da onu

təqdir etməliydi. Partiya nəyi tənqid rədd edirsə, bədii ədəbiyyat da onu tənqid və rədd etməliydi.

Kommunist partiyasının ilk gündən dinə münasibətini bildiyimizdən bədii ədəbiyyatın bu istiqamətdə yolu aydın olmalıydı. Belə də oldu. Ötən əsrin 20-30-cu və ondan sonra ta 90-cı illərə qədər dinə qarşı mübarizə aparan sahələrdən biri də bədii ədəbiyyat olmuşdur.

Doğrudur, ədəbiyyat tariximizdə acgöz, fırıldaqçı, dindən şəxsi məqsədi üçün istifadə edən ruhanilər kəskin tənqid olunubdu. Lakin çox az ədib və şair olub ki, bütün islam dininin üstündən xətt çəkməyə çağırırmışdır.

Sovet dövründə isə, dediyimiz kimi, vəziyyət başqa çırdı. Dinə qarşı mübarizədə partiyanın və dövlətin əlində bədii ədəbiyyat kəskin bir silah olmalıydı.

Əgər biz fikrimizi qısaca yekunlaşdırsaq, deyə bilərik: 20-ci ildən üzə bəri ədəbiyyatımızda müsbət din xadimi obrazına rast gələ bilmirik.

M.S.Ordubadidən tutmuş ta müasir şair və yazıçılara qədər həyat və cəmiyyətdə ən kəskin tənqid sahələrdən biri, bəlkə də, birincisi din olmuşdur. Hansı yazıçı islam dinini daha kəskin tənqid edirsə, həmin əsər hakimiyyət tərəfindən tərifiylənir, çapı sürətləndirilir, müəllifinə mükafat verilir.

Ona görə belə əsərlər plandan kənar buraxılırdı. Bəzən bir yazıçı və şairin dini tənqid edən əsərləri toplanıb ayrıca çap olunur və bundan dən qarşı mübarizədə istifadə olunurdu. Ancaq hər hansı molla, yaxud tənqid edən yazıçının mütləq dinsiz olmasını iddia etmək olmazdı. Məsələn, iki böyük şairimizin yaradıcılığına diqqət yetirək. S.Ə.Şirvani və M.Ə.Sabir yaradıcılığı. S.Ə.Şirvani «Köpəyə ehsan»da nadan dindarları tənqid edir, lakin müəllifin külli miqdarda dini şerləri vardır. M.Ə.Sabir 1905-ci ilə qədər əsasən mərsiyə yazmışdır və indi də həmin mərsiyələr məclislərdə oxunur.

Sovet yazıçısı isə dini və din xadimlərini ancaq pisləyə bilərdi. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbiyyatında bircə dənə də olsun müsbət dindar obrazına rast gəlmirik. Di gəl ki, din əleyhinə əsərlər dağ selini xatırladır. Və onu da deyək ki, bu «əsərlərin» hamısı bədii cəhətdən zəifdir, çünki onların antidin xarakteri açıq-aydın sezilir, daha doğrusu, nə məqsədlə yazıldığı əvvəlcədən bilinir. Belə əsərlərdə heç bədilik də gözləmək nəhaqdır.

Sovet hökumətinin ilk illərində M.S.Ordubadinin «A molla», «Molla və rəssam» şerləri qəzet-jurnal səhifələrini bəzəyirdi. 1922-ci ildə onun «Dinçilər» pyesi tamaşaya qoyuldu. Sonra – 1937-ci ildə isə müəllifin «Din əleyhinə şerlər» kitabı nəşr olundu.

C.Məmmədquluzadənin «Ölülər» pyesi bütün Şərqi ölkələrində məşhur bir əsər idi. Yeri gəlmişkən deyək ki, böyük ədib bu monumental əsərlərində Şərqi avamıqlığına gülürdü.

Din əleyhinə yazılmış kitabların nəşri müharibədən sonrakı illərdə də davam etmişdir. Məsələn, Q.Məmmədli «Tüfeyli ocaqlar» (1963), M.Qasımov «Ömər Xəyyamın rübailərində ateizm motivləri» (1959), Ə.Babəyev «Çanaq molla» (felyetonlar, 1970), S.Ə.Şirvani «Köpəyə ehsan» (şerlər, 1965), Ə.Haqverdiyev «Xortdanın cəhənnəm məktubları» (1965) və s.

Uzun bir dövr dediyimiz kimi, sovet ideoloqları bizim klassik şair və ədiblərimizi ateist adlandırmaqdan, onların dinə nifrət etmələrini qələmə verməkdən xüsusi zövq alıblar. Bütün sovet füzulişünasları böyük Fizulini ateist adlandırmışlar. Hikmətdən yoxsulmuş Fizuli poeziyasında harda hər hansı dindara qarşı işlətdiyi misrasını onun dinə münasibəti kimi verməyə cəhd göstərmişlər. Təkcə onu deyək ki, Fizulinin «Xoşbəxtlər bağçası» (hədiqə-tüs-süəda) əsəri oxuculardan və ədəbi ictimaiyyətdən bilərəkdən gizlədirmişdir. Nəslə yazılmış, şerlə bəzədilmiş bu əvəzsiz povest imamların-Peyğəmbərimiz həzrəti Məhəmməd

din istəkli nəvələrinin, övladlarının və ona yaxın onların həyatından bəhs edir.

Mövlanə Məhəmməd Fizuli Məhəmməd Peyğəmbərin (s) yaratdığı islam dininə bütün varlığı ilə bağlı olmuşdur. Fikrimizi sübut üçün təkcə onu deyək ki, Fizuli ömrünün axırına kimi Kərbəladə İmam Hüseyn məscidində şam yandıran olub. Bu, böyük hörmət əlaməti sayılmışdır. Buna görə də ulu şairimiz İmam Hüseyn məscidində dəfn edilmişdir...

Burada bir həqiqəti də demək istərdik. Bizim müasir şair və ədiblərimiz də nə allahsız olublar, nə də imansız. Çox vaxt onlar ustüörtulu, sətiraltı mənalarla öz fikirlərini deyiblər. Bir neçə misal deyək: Sevimli şairimiz S.Vurğun «Vaqif» pyesini şair Vidadini namaz üstə allaha pənahla dediyi sözlərlə açır.

«Xudaya! insanın halı yamandır.

Nələr çəkdiyimiz sənə əyandır.

Mənası vamdır min tərqiğin?

Aç...aç qapısını sən həqiqətin.

Nə olur, bir yeni işıq var bizə,

Bizim kor yaranmış gözlərimizə...» (219, s. 7).

Bu təsadüfi deyilmir, böyük şairin ilahi məhəbbətindən süzlüb gəlirdi. Və yaxud onun «Səadət nəğməsi» şerindən bu misralara fikir verək:

«Xəbərdar eyləyin Ərəbistanı:

Ocaqda yandırdı anam qurani...» (2283 s. 252).

Bu misralar bələk də haray idi, şairin harayı, çağırışı idi. Şair bütün dünya müsəlmanlarının bolşevik siyasətinə qarşı çağırırdı. Burada S.Vurğunun fikirləri ilə hörmətli akademikimiz Z.Bünyadovun dediyi: «...30-cu illərdə mənim dindar nənəm

DTK-nin qorxusundan nə qədər əski əlifbalı kitabları təndirə töküb yandırdı...» fikirləri ilə üst-üstə düşür...

Bu sətirələrin müəlliflərinin şəxsi müşahidəsindən də bir misal deyək. 1980-ci ildə Azərbaycan Səhiyyə Nazirliyinin 4-cü Baş İdarəsinin xəstəxanasında müalicə olunurdum. Mənimlə eyni vaxtda xəstəxanada görkəmli ədibimiz S.Rəhimov da yatırdı. Yazıçı hər dəfə xəstələrlə görüşəndə əlini yuxarı qaldırıb deyirdi: «O kişinin ətəyindən yapışın. Hər dərddin dərmanı odur...»

Romanlarında mollaları tənqid edən ədibin bu sözləri təzad yaratsa da ancaq çox şey deyirdi...

Bir sözlə bizim ədəbiyyatımızda bəzi dindarlar tənqid, ifşa olunsalar da, dinimizə, nə də Allah qarşı çıxan olmuyubdur.

Bizim ədəbiyyatımızda bu sahədə baş hadisələr başqa xalqlar ədəbiyyatında da müşahidə olunur. Məsələn, özbək xalqının klassiki Ə.Nəvai də ateist kimi qələmə verilmişdir.

Ancaq bu böyük şairin «Fərhad və Şirin» VI fəsildən başlayır. Bəs niyə VI fəsildən? Ona görə ki, Ə.Nəvai poemanın I-V fəsillərini Allaha, Peyğəmbərə həsr etmişdir...(110).

Buradan bir daha aydın olur ki, sovet təbliğatı bədii ədəbiyyat vasitəsilə də dinə qarşı mübarizə aparmışdır. Özü də bu mübarizə həmişə ardıcıl və kəskin olmuşdur.

Ancaq digər mübarizə formaları kimi, bədii ədəbiyyat vasitəsilə aparılan antidin təbliğatı da sovet ideoloqlarının gözlədiyi nəticəni vermədi.

IV FƏSİL. XX ƏSRİN 90-CI ƏVLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA MİLLİ OYANIŞIN BAŞ VERMƏSİ, XALQIN ÖZ DİNİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİNƏ QAYIDIŞI

4.1. Azərbaycan dindarları sülh və vətənin azadlığı uğrunda mübarizədə

O xalq xoşbəxtir ki, azad və müstəqil dövləti var. Azad və müstəqil dövlətin xalqı da azad, müstəqil olar. Azərbaycan xalqı daim azadlığa, müstəqilliyə can atmış, hətta bu yolda özünün ən ləyaqətli övladlarını qurban vermişdir. 1920-ci ildə Azərbaycan da sovet hakimiyyətinin qurulması ilə Azərbaycan milli hökumətinin varlığına son qoyuldu. Yetmiş il SSRİ-nin tərkibində respublika kimi qalmış Azərbaycanın öz müstəqil siyasəti olmamışdır.

Doğrudur, bir respublika kimi Azərbaycan SSRİ-in öz konstitusiyası, öz idarə aparatı var idi, ancaq bütün bunlar mərkəzi hökumətə, mərkəzi aparata – Moskvaya tabe idi və bilavasitə oranın göstərişi və diqtəsilə fəaliyyət göstərmişdir.

Başqa cür ola bilməzdi. Respublikaların Hamısı iqtisadi, siyasi və ideoloji sahələrdə bir mərkəzdən idarə olunur və onlar bir zəncirin halqları kimi bir-birilə bağlı idilər.

Bütün SSRİ-də bir düstur – «hamı bir nəfər üçün, bir nəfər hamı üçün» prinsipi hökm sürsə də, həqiqətdə isə vəziyyət tamamilə başqa cür idi.

SSRİ-də «sovet xalqı», «sovet vətəni» terminləri eninə-uzununa hey işlədilir. Bu istiqamətdə çox güclü bir ideoloji maşın fəaliyyət göstərirdi. Təbiidir ki, bu ideyanın arxasında məkrli bir siyasət dururdu – zaman keçdikcə ölkənin bütün xalqlarını «böyük qardaşın» içərisində əritmək, bir rus xalqı, rus millətinə gətirib çıxarmaq. Artıq xarici, bəzən də daxili mətbuatda yazırdılar ki, ruspada təbii artım yoxdur, ancaq kiçik xalqların hesabına çoxalırlar.

Tarixə bələd olanlar bilirdilər ki, kiçik xalqların ruslar içərisində əridilməsi prosesi çar Rusiyası dövründən üzübəri gəlməkdəydi. Ümumi iqtisadi, siyasi və mənəvi birlik bu prosesdə katalizator rolunu oynayırdı.

Bu prosesdə, bu gedişdə qeyri-uyarlıq, yəni katalizatora müqavimət göstərən, özünü, milli mənsubiyyətini qoruyub saxlayan xalqların əks kedişi də özünü göstərirdi. Elə xalqlar əsasən müsəlman xalqları idi. Müsəlman xalqları, türkdilli xalqların artım sürəti ölkədə baş verə biləcək çox şeylərin qarşısını alırdı.

Müharibə qurtarandan, xüsusən də Stalin öləndən sonra xalqların özünə qayıdışı gücləndi. Burda ziyalıların, ədiblərin gördükləri işlərlə müasir təfəkkürlü din xadimlərinin rolu inkaredilməzdir.

Ədəbiyyat və incəsənət xadimləri xalqı dilini, adət-ənənələrini qoruyub saxlamağa, soykökünə söykənməyə dəvət edirdisə, din xadimləri də müsəlmanları öz dinin unutmamağa çağırırdılar. Bu qoşa fəaliyyət hər bir xalqın həyat və mənəviyyatında əvəzsiz rol oynamışdır.

Bu mənada Azərbaycanda da bu iki mənəviyyat qanadı xalqı öz dilinə, öz dininə və tarixi kökünə bağlayırdı.

Müharibədən sonra rus dili SSRİ-də xalqların ikinci ana dili kimi irəli sürüldü (228, s. 3). Əslində isə çox yerdə rus dili yerli dilləri sıxışdırıb aradan çıxarırdı. Bir neçə respublikanı, o cümlədən Azərbaycan SSR-ə çıxmaq şərtilə, qalan respublika, ölkə və vilayətlərdə dövlət dili rus diliydi. Hətta bu, yerli konstitusiyaya aktunda da öz əksini tapmışdı.

Dövlət dili isə çox şeyi həll edirdi. Hər bir fərdin inkişafı rus dilini necə bilməsindən asılıydı. Buna görə də qeyri-rus ailələri öz övladlarının gələcəyini nəzərə alaraq, özüshaqlarını bağça yaşından rus dilini öyrənməyə qoyurdular. Ölkənin hər yerində olduğu kimi Azərbaycanda da bu meyl vardı və getdikcə güclənirdi.

Heç kim rus dilinin böyük və zəngin dil olduğuna şübhə etmirdi. Rus dili dünyanın ən böyük dillərindən biridir. Dünya poeziyası və nəsrinin bir çox nəhəngləri bu dildə yazıb-yaratmışlar. Və bu dil – rus dili təkcə Sovet İttifaqında deyil, bütün sosializm dünyasında əsas ünsiyyət vasitəsi olmuşdu. Hamı bu dili yaxşı mənəsiməyə çalışırdı.

Bələ imkana malik rus dili də başqa istiqamətdə də öz işini görürdü. Getdikcə adamlar öz doğma dilindən soyumağa, uzaqlaşmağa başlayırdı ki, bu da nəticədə millət və xalqları manqurtlaşdırır, onları öz tarixi köklərindən ayrı salırdı.

«Bir xalqın əlindən dili gedərsə, o xalq yaşamır» kəlamı gəlişi gözəl söz kimi deyilməmişdir.

Bütün hakim xalq və millətlərdə olduğu kimi SSRİ-də lap beşikdəcə adamları «sovet xalqı», «sovet milləti» ruhunda tərbiyə edirdilər və bu iş dövlət səviyyəsində aparılırdı.

Müsəlman respublikalarında yalnız Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasında «Azərbaycan dili dövlət dili» kimi yazılmışdı (6, s. 9).

Ancaq bu, necə deyərlər, kağızda qalmışdı. Respublikada bütün sənədləşmə, idarə işi rus dilində aparılırdı. Müəssisələrdə, fabrik və zavodlarda şüarlardan tutmuş elanlara qədər hər şey böyük qardaşın dilindəydi. Azərbaycan dili yavaş-yavaş məişət dili səviyyəsinə çatdırıldı. Bütün bunlar da dövlət səviyyəsində görülürdü.

Ədəbiyyat sahəsində məsələ bir qədər başqa cür idi. Çoxlu kitablar milli dildə buraxılır, nəşr olunurdu. Bu isə az iş deyildi.

Respublikada milli oyanış baş verirdi. İstər mərkəzi, istərsə də yerli hökumət daim çalışırdı ki, respublikada milli özünüdərkə, milli oyanışa hər vəchlə mane olsunlar.

1958-ci ildə respublikada Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi barəsində Azərbaycan SSR Ali sovetində qaldırıldı. Bu xadisə böyük səs-küyə, həyəcana səbəb oldu. O vaxt

M.S.Xruşşov qəzəbləndi və bu işdə əli olan bir qrup rəhbər işçini, o cümlədən M.İbrahimovu, İ.Mustafayevi cəzalandırdı, onların hər ikisinə partiya töhməti verildi (158, 13 sentyabr 1958).

Bütün bunlar xalqın oyanmış milli şüurunun qarşısına qətiyyətlə çıxan cəpər çəkə bilmədi. Tədrisən də olsa xalqın qabaqcıl evladları milli ruhu dirçəldmək üçün hər cür vasitələrdən istifadə edirdilər.

Artıq 70-ci illərdən başlayaraq Novruz bayramı açıq şəkildə qeyd olunur, televiziya və radioda bahar mahnıları səslənir, səmənəli haqqında, Novruz haqqında milli folklorla müraciət olunur, bir-birindən sambalı verişlər hazırlanır və əgötərilirdi. Televiziyanın 80-ci illərdə hazırladığı «Karvan» toplosu bu qəbildəndir. Radioda «Bulaq» da milli kökə qayıtmaqda çox iş görürdü. Ara-sıra qəzet-jurnallarda milli şüurun oyanmasına təsir edən yazılar dərc olunurdu.

Bu illərdən Azərbaycanda islam dininə rəğbət və hörmət də dirçəlməkdə idi. Bunu biz Azərbaycandan Buxaraya və hətta ərəb ölkələrinə təhsil almağa gənclərin göndərilməsində, belə işə icazə verilməsində görürük (313, s. 4).

Görünür, yuxarılar görür və hiss edirdilər ki, müsəlmandan nə istəsən ala bilərsən, tək cə dinindən başqa. Və bunu da birləşməlik dərk edirdilər ki, Azərbaycanda din xadimləri nə dövlət əleyhinə, nə də quruluş əleyhinə bir iş görmürdülər. Öksinə, Azərbaycanın gökəmləni dini şəxsiyyətləri həmişə Qurani-Kərimin buyurduğu yolla getmiş, xalqlara daim əmin-amanlıq, sülh arzulanmışlar.

Müasir dünyamızda sülhün, əmin-amanlığın qorunub saxlanmasında, sülh uğrunda mübarizədə müsəlmanlar da ön cərgədə gedirdilər. Xalqlar arasında dostluq, yoldaşlıq və əməkdaşlıq islam din xadimlərinin həmişə müqəddəs arzusu olmuşdur.

Azərbaycan din xadimləri öz səslərini ən mötəbər məclislərdə ucaldır, ən yüksək kürsülərdən öz sözlərini deyirlər. Bu

sahədə dünyanın ayrı-ayrı yerlərində keçirilən islam məclisləri, toplantıları, konfransları böyük rol oynayır.

Azərbaycan din xadimlərinin sülhpərvərliyi tarixin bütün səhifələrində dəyişməz qalmışdır. Bu qayə müsəlmanların dinindən gəlmədir. Nə vaxt imkan olubsa, şərait yaradılibsa, din xadimləri dindarların başçıları bütün dindarlar adından çıxış edib, sülhə, əmin-amanlığa tərəfdar olduqlarını bildirmişlər. Müsəlman din xadimlərinin sülhə münasibəti həmişə birmənalı olmuşdur. Cahan müharibəsindən qabaq da, sonra da.

Tarixə kiçik bir səyahət edək. 1952-ci ildə Moskvada keçirilmiş SSRİ-dəki dini birliklərin sülhün müdafiəsinə həsr olunmuş konfransda Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsini sədri, Şeyxülislam Molla Ağə Əlizadə çıxış edib, Zaqafqaziyanın, o cümlədən Azərbaycanın müsəlman ruhaniləri və dindarlarının sülh tərəfdarı olduqlarını bildirmiş, dinindən asılı olmayaraq bütün dindarların sülh uğrunda və müharibə əleyhinə mübarizədə birliyə çağırmışdır.

Həmin konfransdakı əsas məruzədə qeyd edilmişdir ki, «Zaqafqaziya müsəlmanları... sülhü müdafiə edənlərin ön sırasında gedirdilər. Onlar Stokholm Bəyannaməsinə və Sülh paktı bağlanması tələbinə yekdilliklə tərəfdar çıxdılar. Onların dini başçısı sülh tərəfdarlarını respublika və ümumittifaq konfranslarında iştirak etmişdir. Türkiyə və başqa ölkələrin müsəlmanlarına radio ilə müraciət edərək ingilis-amerikan imperia-lislərinin onların xalqlarını müharibəyə qoşmaq cəhdlərinə qarşı mübarizə etməyə çağırmışdır» (389, s. 82).

Bir neçə ildən sonra 1955-ci ildə Azərbaycan müsəlman dindarlarını nümayəndələri Dehlidə çağırılmış beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyi zəiflətməyə həsr olunmuş Asiya konfransında və yer üzündə müharibə əleyhinə və sülhü müdafiə etməyə həsr olunmuş bir çox başqa ictimai tədbirlərdə iştirak etmişlər.

Azərbaycanın din xadimləri Ümumittifaq müsəlman din

xadimlərinin 1970-ci ilin oktyabrında Daşkənd şəhərində keçirilən «Sülh uğrunda mübarizədə birliyin və əməkdaşlığın əhəmiyyəti» adlı konfransında fəal iştirak etmişlər.

Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsini o vaxtkı sədri, Şeyxülislam Axun Əliyə konfransa təbrik teleqramı göndərmişdi, teleqramda deyilirdi: «Biz elə bir dövrdə yaşayırıq ki, hər bir xalq, hər bir tayfa oyanıb, öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda ədalətli mübarizə aparır. Biz daim Allaha dua etməliyik ki, bu müqəddəs mübarizə müvəffəqiyyətlə bitsin. Bizim dinimiz bütün müsəlmanlardan bu işin təntənəsi üçün bütün qüvvələrini sərf etməyi tələb edir... bununla biz özümüzü sülh uğrunda mübarizələrin sırasına daxil edirik. Qoy allah-təala sülh tərəfdarlarının gücünü artırsın. Amin» (313, s. 19).

Şeyxülislamın bu məktubu respublikada yaşayan bütün müsəlmanların mövqeyini əks etdirirdi.

Təkrardan qorxmadan bir daha deyək ki, Azərbaycanın müsəlman ruhaniləri islamın sülhsevər bir din olduğunu əhali arasında öz söhbət və çıxışlarında, məclislərdə də qeyd etmişlər.

Yuxarıda adı çəkilən Daşkənd konfransında Naxçıvan məscidinin axundu Molla Hüseyn Rzayev çıxış edib demişdir: «Bizim dinimiz hər bir müsəlmandan bütün qüvvəsini yer üzündə dincliyin təntənəsi üçün sərf etməyi tələb edir. Bu məqsədə çatmaq naminə bütün xoş məramlı adamların birləşməsi lazımdır. Quranın «Əl-ənfal» surəsinin 62-ci ayəsində buyrulur ki, «...daim sülhə çalışın, düşmənlərinizi də sülhə dəvət edin». Allah-təala buyurur: «Əgər onlar sülhə meyl etmiş olsalar, bu halda sən də ona meyl et və Allaha pənah gətir». Bizim sülhsevər dövlətimiz sülh istəyir və buna çalışır. Qoy böyük olan allah sovet dövlətinin qüdrətini və gücünü artırsın, dünyanın əziyyət çəkən xalqlarına onun köməyini əksik etməsin. Ey bizi yaradan Böyük Allah! Sən bütün xalqlara dinc yanaşı yaşamaq – dinc həyat bəxş et. Amin» (313, s. 19).

Sülhsevər dövlətin sülhsevər dindarları olması az iş deyildir. Əlbəttə, sosialist dövləti ərazisində yaşayıb fəaliyyət göstərən dindarlar da başqa vətəndaşlar kimi hərəkət etməlidir. Ancaq yuxarıda dediyimiz kimi, müsəlmanların əmin-amanlıq tərəfdarlığı, sülhsevərliyi təkcə yaşadıkları dövlətin ictimai quruluşundan irəli gəlmir, həm də islam dininin təbiəti ilə bağlı idi. Allahın bəşəriyyətə göndərdiyi Qurani-kərimlə bağlı idi.

Materialistlər, onların törəmələri olan ateistlər iddia edirdilər ki, guya müsəlmanların sülhpərvərliyi onların zamanın, dövrün ruhuna uyğun hərəkət etmələri ilə əlaqədardır. Onlar burda da müsəlmanlara, islam dininə şər atırlar.

Başqa bir misal.

Orta asiya və Qazaxıstan müsəlmanları ruhani idarəsinin keçmiş sədri, müfti Ziyaəddin Babaxanov 1977-ci ildə Moskvada keçirilən Din xadimlərinin ümumdünya konfransında müsəlmanların sülh məramını aşağıdakı sözlərlə ifadə etmişdir: «İslam dini yer üzərində sülhün qorunub saxlanmasına başlıca diqqət yetirir, sülhə və əmin-amanlığa nail olmağı bəşəriyyət üçün ən yüksək nemət hesab edir, çünki Allah əvvəlcə yeri sülhün məskəni olaraq yaradıb, Müqəddəs Quranda buyrulur ki, «Yer üzü düzəldikdən sonra orada fəsad törətməyin» («Əl-əraf» surəsi, 56-cı ayə). Daha sonra: «Allah bəndələrinə əmin-amanlıq yurduna çağırır...» (Yunis surəsi, 25-ci ayə). Müqəddəs Quran hamıdan uca olan Allahın «Ey insanlar, sülhə girin!» çağırışını elan edir. Öz təbəələrinin gözündə sülhün hörmətini və əhəmiyyətini yüksəkliyə qaldıran Allah-təala cənnətlərdən birini «Sülh sarayı» adlandırmışdır. Müqəddəs Quranda sülh haqqında iyirmi dəfədən çox söhbət açılır» (414, s. 52).

Praqada çıxan «Sülh və sosializm problemləri» jurnalına verdiyi müsahibəsində Z.Babaxanov ölkə müsəlmanları adından bildirmişdi ki, SSRİ müsəlmanları sülh uğrunda, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və dostluq uğrunda həmişə mübarizə aparmış

və aparırlar, onlar hər cür təcavüzkarlığa qarşı çıxırlar (414, s. 52).

Deməli, yaşadığı regiondan asılı olmayaraq hər yerdə və hər şəraitdə islam dininə səcdə edən müsəlmanlar əmin-amanlıq tərəfdarıdır.

Müsəlman din xadimlərinin belə bəşəri mühakimələrinə istənilən qədər misal götürmək olar.

Sülh və xalqlar arasında dostluq uğrunda mübarizədə çox-milyonlu müsəlman din xadimlərinin və dindarlarının iştirakı, heç şübhəsiz, yer üzündə əmin-amanlığın bərqərar edilməsinə kömək edən böyük və yenilməz qüvvədir. Bu qüvvəni istiqamətləndirib, ondan istifadə edənlər çox sahədə nailiyyət qazana bilirlər. Burada bir cəhəti qeyd etmək yerinə düşərdi. Uzun illər boyu SSRİ-nin bir çox dünya xalqları arasında, ələlxüsus zəif inkişaf etmiş ölkələrdə sülhün dayağı kimi tanınmasında müxtəlif dinlərə məxsus din xadimlərinin rolu az olmamışdır.

Ona görə ki, müxtəlif dinlərə məxsus ruhanilərin və dindarların sülh haqqında təsəvvürləri, hərəkatları, istək və arzuları o qədər yaxındır ki, sülh təminatını, sülhü müdafiə tədbirlərini ümumdünya tədbiri adlandırmaq olar. Yəni böyük səma dinlərinə iman gətirən və bu dinlərin qanunlarına bağlı olan dindarlar və din xadimləri yalnız bir olan allahın sülh çağırışını həmişə özlərinə bayraq edirlər...

Burada yenə də islamın möhtəşəm qanun kitabına müraciət edək. Quranın «Süfrə» surəsinin 2-ci ayəsində oxuyuruq: «Yaxşılıq etməkdə və pis əməllərdən çəkinməkdə əlbir olun, günah iş görməkdə və düşmənçilik etməkdə bir-birinizə kömək göstərməyin (164, surə 5, ayə 2). Aydın ki, Quranın belə buyurması təkcə müsəlmanlara deyil, bütün bəşər övladlarına aiddir.

Son onilliklərdə din təşkilatlarının və dindarların sülh uğrunda çıxışları beynəlxalq miqyasda xeyli güclənmişdir.

Sülh uğrunda mübarizədə müxtəlif din nümayəndələrinin əməkdaşlığı Ümumdünya Sülh Şurasının global miqyasda ke-

çirdiyi tədbirlərdə birgə çıxış etmələrində özünü aydın göstərir. Sülh uğrunda Asiya buddist Konfransı, Ümumdünya Kilsələr (dinlər) Şurası, Ümumdünya İslam Konqresi, Ümumdünya İslam Liqası, İslam konfransı Təşkilatı, Dünya Xristian Konfransı və s. dini təşkilatlar müharibələri, silahlanmanı çağırırlar.

Keçmiş SSRİ-dəki idarə və təşkilatların beynəlxalq əlaqələrinin olması, dünya dini təşkilatları ilə dostluq və əməkdaşlıq etmələrinin nəticəsiydi ki, son illərdə yüzə qədər ölkə ilə dini təşkilatların əlaqəsi yaradılmışdı (158, 25 oktyabr 1975). Ölkədəki dini təşkilatlar içərisində müsəlman dini idarələrinin də öz yeri olmuşdur. Belə ki, ölkənin müsəlman din xadimləri sülh uğrunda və imperializm əleyhinə, sionizm, müstəmləkəçilik və irqçilik əleyhinə mübarizədə ön sırada getmiş, beynəlxalq dinlərarası və islam konfranslarının işində iştirak etmiş və ədirlər.

1973-cü il oktyabrın axırlarında Moskvada sülhsevər qüvvələrinin Ümumdünya konqresində bir çox ölkələrin din xadimləri də iştirak edirdilər. Konqres nümayəndələri olan 300 nəfər Zaqorskadakı Sorgiyev-Lavr kilsəsində ayrıca görüş keçirdilər (407, 3 noyabr 1973).

Görüşdə Azərbaycandan gəlmiş din xadimləri də iştirak edirdilər. Bu görüşün üstün cəhətlərindən biri dünya dindarlarının qarşılıqlı əlaqələrinin davam etdirilməsi və gücləndirilməsi, habelə dinlərarası dözümlük və hörmət məsələsi üçün yollar axtarılması idi.

1977-ci ilin yayında Moskvada keçirilən «Din xadimləri möhkəm sülh, tərkiləş və xalqlar arasında ədalətli münasibətlər uğrunda» Ümumdünya konfransında Azərbaycan dindarları da təmsil olunmuşdular. Burada «Dünyanın bütün ölkələrinin hökumətlərinə müraciət» və «Dünyadakı bütün dinlərin ruhanilərinə və dindarlarına müraciət» sənədləri qəbul olunmuşdu (407, 15 iyul 1977).

İstər beynəlxalq və istərsə də ümumittifaq məclislərində Azərbaycan din xadimləri təkcə respublikanı, ölkəni yox, bütün islam dinini, müsəlmanlığı həmişə ləyaqətlə təmsil etmişlər.

Azərbaycan dindarlarının və din xadimlərinin fəaliyyət dairəsi 80-ci illərdən sonra xeyli genişlənmiş, Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin dünya müsəlman cəmiyyətləri və təşkilatları içərisində nüfuzu son dərəcə artmışdır. Bunun ən böyük səbəbi 1980-ci ildə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin tarixində ilk dəfə 30 yaşında sədr seçilən Hacı Allahşükür hümmət oğlu Paşazadədir.

Hacı Allahşükür Paşazadənin ruhani idarəsinə sədrlik etdiyi dövr bütünlükdə Qafqaz müsəlmanları Ruhani İdarəsi tarixində ayrıca bir mərhələ təşkil edir.

Allahşükür Hümmət oğlu Paşazadə 1949-cı il avqustun 26-da Lənkəran rayonunun Cil kəndində təvəllüd tapmışdır. O, lap uşaqlıqdan dindarlığa meyl göstərmişdir.

Möhtərəm şeyx özü bu barədə belə deyir: «Mən elə bil anadan ilahiyyatçı doğulmuşam. Sanki gələcəkdə bütün həyatımı bu işə sərf etmək üçün dünyaya gəlmişdim...» (166, s. 11).

1966-cı ildə Allahşükür Paşazadə ota məktəbi bitirəndən sonra Buxaradakı Mirərəb mədrəsəsinə daxil olur. 1977-ci ildə mədrəsəni bitirəndən sonra təhsilini Daşkənd Ali Ruhani Akademiyasında davam etdirir. 1975-ci ildə ruhani akademiyasını da bitirib doğma Bakıya qayıdır. Bakıda Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsində onu yaxşı qarşılayırlar. Əvvəlcə idarənin məsul katibi, Təzəpir məscidinin axundu təyin edilir. Bir qədər sonra Allahşükür Paşazadə idarənin sədr müavini seçilir. Düz beş il bu vəzifədə çalışır.

1980-ci ildə otuz yaşlı Allahşükür Paşazadə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri seçilir. Onun seçilməsiylə də Qafqazda müsəlmanların ruhani idarəsinə yeni bir ab-hava gəldi. Çox çəkmədi gənc, lakin yeni təfəkkür sahibi Allahşükür

Paşazadənin böyük bir ərazidə din xadimi kimi islama xidmət dairəsi genişləndi.

Hacı Allahşükür Paşazadə bir ruhani kimi fəaliyyətə başladığı ilk gündən qarşısına məqsəd qoydu: bütün müsəlmanlar din qardaşlarıdır. Bütün müsəlman dövlətləri sülh, həmrəylik, qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində yaşamaq, yer üzündə əmin-amanlığın bərqərar olunmasına səy göstərməlidirlər. Bu gün Qafqazda, eləcə də keçmiş SSRİ-də dünyada müsəlmanlar arasında anlaşma və qarşılıqlı mehriban münasibətlərin güclənməsində şeyxin xüsusi zəhməti vardır.

Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin fəaliyyətində əsas cəhət dünyanın siyasətilə ayaqlaşmaq bəcanıdır. O olduqca qarşıq zamanədə dolaşıq, mürəkkəb məsələlərdən baş açma bilir, mühüm problemlərə vaxtında reaksiya verir, tapdanmış yollardan imtina edib, yeni münasibət metdu axtarıb tapır.

Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə hazırda müsəlman aləminin ən tanınmış din təşkilatçılarından birdir. O, ilk gündən etibarən islam dininin keçdiyi tarixi yolu tədqiq etməklə məşğuldur. Bu gənc din xadimi çox gözəl başa düşür ki, bəşəri din olan islamı bütün xıtlardan qorumaq üçün onun tarixinə, keçdiyi ilahi yola, gördüyü müzəffər işlərə nəzər yetirmək, onları təkcə dindarlara yox, bütün əhaliyə çatdırmaq lazımdır. Bu sahədə tanınmış teoloqun xidməti geniş və əhatəlidir.

Hacı Allahşükür Paşazadə islam dininin sülhsevər din olduğunu təkcə sözdə deyil, həm də əməli fəaliyyətdə sübuta yetirməyin vacibliyini mühüm sayır. Onun planetimizin müxtəlif məmləkətlərinə səfərəli zamanı apardığı səviyyəli danışıqları, xalqlar arasında sülhü və qarşılıqlı anlaşmanı möhkəmləndirmək xidməti buna əyani sübutdur.

Zaqafqaziya müsəlmanları ruhani İdarəsinin sədri siyasətində bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar həm özünün, həm də təmsil etdiyi idarənin mövqeyini spərativ şəkildə bildirir.

1983-cü ildə Moskva və bütün Rusiyanın pravoslav kilsəsinin patriarxı Pimen ABŞ-ın prezidenti R.Reyqana açıq məktub göndərmişdi. Patriarx öz məktubunda ABŞ-ın siyasətinin bütün bəşəriyyət üçün təhlükəli olduğunu vurğulayırdı və Sovet İttifaqının sülh siyasətini müdafiə edirdi (372, s. 12, 16).

Məktubun yazılmasının səbəbi bu idi ki, R.Reyqan öz çıxışlarında Sovet İttifaqını «bəla mücəssəməsi», «günahkar imperiya» adlandırırdı. Məlum məsələdir ki, illər boyu ABŞ-da SSRİ bir-birini şərlemiş, bir-birinə siyasi damğalar vurmağa çalışmışlar. Sonralar aydın oldu ki, bəşəriyyət və dünya üçün hər iki imperiya qorxulu və təhlükəlidir...

O vaxt Sovet İttifaqındakı dindarlar da, dediyimiz kimi, həmişə SSRİ-ni «sülhün qalası» hesab edirdilər, onun daxili və xarici siyasətini müdafiə edirdilər. Başqa cür ola da bilməzdi.

1983-cü ildə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri, şeyxülislam Allahşükür Paşazadə patriarx Pimenin R.Reyqana açıq müraciətini müdafiə etmiş, onunla həmrəy olduğunu bildirmişdi.

Şeyxülislam məktubunda daha sonra yazmışdır: «Hörmətli patriarx Pimenin açıq müraciəti amerikan prezidentinin insana nifrətlə dolu cəhdlərinə yaxşı cavab oldu, ağıla-kamala üstünlük verilməsi haqqında ehtiraslı çağırış kimi səsləndi... Sülh bəşəriyyətin başlıca nemətidir... biz bütünlüklə patriarx Pimenin, nə qədər ki gec deyil, nüvə silahının dayandırılması haqqında razılığa gəlməyin zəruriliyi haqqındakı çağırışına tərəfdarıq» (311, s. 15, 16).

Göründüyü kimi, qafqaz müsəlmanlarının başçısı əsl vətəndaşlıq, vətənpərvəlik nümunəsi kimi çıxış edir, islamın real mövqeyini göstərir.

Sovet ittifaqında dindarların iştirakı ilə keçirilmiş bütün tədbirlərdə Azərbaycanda dini təşkilatları yaxından iştirak etmişlər. Təkcə 1979-cu ildə SSRİ islam təşkilatları sülh və əmin-amanlıq

məsələlərinə həsr edilmiş iki böyük tədbir keçirmişlər. Həmin ilin iyulunda Daşkənddə «Sovet Şərqlinin müsəlmanları» dini jurnalının 10 illiyinə həsr edilmiş konfrans keçirilmişdir. Konfransda qeyd olunmuşdur ki, «Sovet Şərqlinin müsəlmanları» jurnalı ölkədə dindar müsəlmanların və müsəlman dini təşkilatların həyat və fəaliyyəti haqqında doğru məlumatlar yayır, dünya müsəlmanlarının əlaqələrinin möhkəmlənməsinə yaxından kömək edir (313, s.8).

Konfrans iştirakçısı, Türkiyənin Dini İşlər İdarəsi rəisinin müavini Mərd Bakıya gəlmiş, burada dini idarənin işi ilə, Azərbaycan din xadimləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Fəhmi Mərd o vaxt belə demişir: «Konfransdan sonra Səmərqənd, Fərqanə, Mərgilan, Düşənbə və Bakıda müsəlmanlarla görüşmək imkanı əldə etdikdən sonra başa düşdük ki, türk xalqı sizin ölkənin müsəlmanları ilə əlaqə yaratmaqda çox gecikmişdir... Belə əlaqələr bizim ölkələrin xalqlarının yalnız xeyrinədir» (319, 9).

Azərbaycanın müsəlman din xadimləri 1979-cu ilin sentyabrında Düşənbə şəhərində keçirilmiş «İslam təfəkkürünün inkişafına, sülh və ictimai tərəqqi işinə Orta Asiya, Volqaboyu və Qafqaz müsəlmanlarının köməyi» simpoziumunun işində fəal iştirak etmişdir. Simpoziumda əsas məruzəçilərdən biri ZMRİ-nin sədri, Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə idi. Dünyanın 25 ən böyük müsəlman ölkəsi nümayəndələrinin iştirak etdiyi belə ali dini məclisdə Allahşükür Paşazadə həzrətlərinə məruzə etibar edilməsi hər şeydən əvvəl ZMRİ-yə və onun gənc başçısına göstərilən hörmət və inamın nəticəsi idi.

Simpozium iştirakçıları və xarici müxbirlər azərbaycanlı gənc teoloqun məruzəsini böyük diqqət və əmaraqla dinləmişlər.

Bir il sonra – 1980-ci ilin oktyabrında Daşkənddə keçirilən «Hicrinin XV əsri sülh və xalqlar arasında dostluq əsri olmalıdır» konfransında da Azərbaycan müsəlmanlarının nümayəndə heyəti, xüsusən də bu heyətin rəhbəri şeyxülislam Allah-

şükür Paşazadə yaxından iştirak etmişdir. Bu konfransda da ZMRİ-nin sədri parlaq məruzə söyləmişdir. O öz məruzəsində Qafqaz müsəlmanlarının azadlıq və sülh uğrunda mübarizədə yaxından iştirak etdiyini əyani misallarla göstərmişdir (158, 27 oktyabr 1980).

1982-ci ilin mayında Moskvada din xadimlərinin geniş toplanışı olmuşdur. Bu ümumdünya məclisinə 90 ölkədən 600-ə qədər nümayəndə dəvət olunmuşdu. Konfrans «Din xadimləri müqəddəs həyat hədiyyəsini nüvə fəlakətindən xilas etmək uğrunda» devizi altında keçirildi (158, 26 may 1982).

Sovet İttifaqında belə konfransların ardıcıl keçirilməsində incə bir siyasət gizlənirdi. Daim elmi ateizm təbliğatı aparan, həmişə dindarları gözümçixdıya salan bir dövlət belə məclislər keçirirdi. Bu da siyasət idi, əsl bolşevik siyasəti. Dünya müsəlmanları görməliydilər ki, heç də sovetoloqların dediyi, yazdığı «SSRİ-də müsəlman dindarları sıxışdırılır...» kimi deyildir. Baxın, görün sovet müsəlmanları necə çıxışlar edirlər, necə ali məclislər qururlar...(324, s. 52).

O vaxtlar bir çox müsəlman ölkələri doğurdan da imperia-lizmdən qorunmaq üçün Sovt İttifaqında çox şey umurdular. bəziləri onu özünə həтта arxa bilirdi. Ancaq yazıq müsəlman ölkəsi bilmirdi ki, arxa saydığı «qaya»ya ümid bağlamaq olmaz...

Moskva konfransında Azərbaycan nümayəndələrinin başçısı Allahşükür Paşazadə «Silahlanmanın v ənüvə müaribəsinin fə-lakətli nəticələri haqqında» məruzə etmiş və demişdir: «Bizim müsəlmanlar fəxr edirlər ki, onlar başqa dinlərin nümayəndələri ilə birlikdə sülhün keşikçiləri sırasında irəliləyirlər. Sovet İttifaqı daim nüvə müharibəsi təhlükəsinin qarşısını almağa, dünyada sülhü möhkəmləndirməyə çalışır... Sovet təklifləri... silahların azadılmasına loğru yol göstərir. Biz müsəlmanlar bu humanist və ağıllı təkliflərə minnətdarlıqla tərəfdar çıxırıq...»(315, v.7).

Belə mötəbər məclislərdən biri də 1986-cı ilin oktyabrında Bakıda keçirilən beynəlxalq islam konfransı idi. Konfransın devizi «Müsəlmanlar sülh uğrunda mübarizədə» idi. O günlərdə planetin 800 milyondan artıq müsəlmanlarının nümayəndələri Bakıya gəlmişdilər. Azərbaycan paytaxı Asiya, Afrika, Avropa və Amerikanın 50 ölkəsindən gəlmiş 189 nümayəndə heyətinin əs ziyarətgahına çevrilmişdi (158, 27 oktyabr 1986). Bir sıra beynəlxalq və regional cəmiyyətlərin nümayəndələri də bu forumda iştirak edirdilər. Sovet İttifaqının dörd müsəlman dini idarəsinin – Orta Asiya və Qazaxıstan, SSRİ-nin Avropa hissəsi və Sibir, Şimali Qafqaz, Zaqafqaziya dini təşkilatlarının nüma-yəndələri də bu ali məclisdə idi. Onların hamısını bir məqsəd birləşdirirdi: müharibələr əleyhinə, nüvə təhlükəsi əleyhinə mü-barizə, beynəlxalq gərginliyi zəiflətmək və qüvvələri birləş-dirmək, bu sahədə müsəlmanların söylərini vahid məcraya döndərmək.

Bakı konfransı ayrı-ayrı nümayəndələrin yüksək səviyyəsi ilə də fərqlənirdi. Gələnlərin arasında 14 nəfər hökumət və parlament üzvü, 12 nəfər müfti və ali şəriət vəkili, 29 nəfər islam ilahiyyatçısı vardı. Konfransın işində BMT-nin Baş katibinin şəxsi nümayəndəsi, beynəlxalq müsəlman təşkilatlarının – ümumdünya İslam Cəmiyyəti və beynəlxalq İslam Çağırışı Birliyi Şurasının nümayəndələri iştirak edirdi (166, s. 15).

Bakı konfransı lap ilk gündən konstruktiv xarakter aldı, də-rin məzmunlu, əhatəli məruzələr dinləndi. «Nüvə əsrində sülh uğrunda mübarizədə müsəlmanların rolu», «Sülh prinsipləri, dostluq, ədalət və müasirlik haqqında islam nəzəriyyəsi», «Müsəlmanların əlaqəsinin inkişaf etdirilməsi ümumi sülhün amili kimi» və s. məruzələr böyük diqqətə səbəb oldu.

Bakı konfransında Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İarəsinin sədri, şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin məruzəsi dolğunluğu, məzmun zənginliyi və müasirliyi baxımından böyük

maraq doğurdu. Şeyxülislam dünya müsəlmaların sıx birliyini xüsusi vurğuladı, bəzi müsəlman ölkələri arasında gedən müharibələri pislədi və göstərdi ki, dili bir, dini bir, torpağı bir ərəb dövlətləri arasında hələ də birlik, əməkdaşlıq, anlaşma yoxdur.

Zaqafqaziya şeyxülislamı İran və İraq arasında gedən müharibədən narahat olduğunu qeyd etdi və bildirdi ki, belə mənasız, dağadaca müharibə bütövlükdə fəlakətdir və düşmən dəyirmanına su tökməkdir və bu mənasız müharibə dünya ictimaiyyətinin təsəvvüründə qana həris müsəlman obrazı yaradır. Buna isə qətiyyənlə yol vermək olmaz. Peyğəmbər əleyhissəlam buyurur ki, müsəlman müsəlmanın qanını tökməməlidir (166, s. 16).

Müsəlmanların beynəlxalq Bakı görüşündə «Müsəlmanlar sülh uğrunda mübarizədə» adlı daimi fəaliyyət göstərən orqan yaratmaq haqqında qərar qəbul olundu. Sovet müsəlman təşkilatlarının 5 nümayəndəsinin seçildiyi bu orqan Bakı konfransının qərarlarını həyata keçirmək üçün dünya müsəlmanları içərisində təbliğat işini genişləndirməyi, onları beynəlxalq miqyasda sülh uğrunda mübarizədə birləşdirməyi qarşısında məqsəd qoydu (158, 27 oktyabr 1986).

Bakı konfransı tamamilə ZMRİ-nin sədri, şeyxülislamın rəhbərliyi altında keçmişdir.

Konfransı bağlayarkən Zaqafqaziyanın şeyxülislamı hacı Allahşükür paşazadə ümid etdiyini bildirdi ki, islam konfransının nümayəndələri bu məclisin mütərəqqi, xeyirxah ideyalarını geniş dindar kütləsinə çatdıracaq, dünya müsəlmanlarını sülh uğrunda fəal mübarizə aparmağa, sürətlə silahlanmanın dayandırılmasına, nüvə silahlarının ləğvinə və məhv edilməsinə kömək göstərəcəklərinə səfərbər edəcəkdir.

Bakı konfransı daimi fəaliyyət göstərən «Müsəlmanlar sülh uğrunda mübarizədə» beynəlxalq komissiyasının sədriliyinə yekdilliklə ZMRİ-nin sədri, şeyxülislam Allahşükür Paşazadəni seçdi (158, 27 oktyabr 1986). Belə bir yüksək vəzifəyə məhz

Allahşükür Paşazadənin seçilməsi hər şeydən əvvəl hörmətli şeyximizin ləyaqət və əsəbiyyəsinə verilən qiymətin bariz təzahürü idi.

Bu bir həqiqətdir ki, son vaxtlarda islam bayrağı altında birləşən dövlətlər dünya siyasətinin inkişafına çox böyük təsir göstərirlər. İslam dünyası yer üzündə sivilizasiyanın qorunub saxlanmasına böyük qüvvə və əmək sərf edir. Bu, islam dini və müsəlmanlar haqqında uydurulmuş bir sıra mürtəce fikirlərin nə qədər yalan olduğunu bir daha sübut edir.

1987-ci ildə Moskvada İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından məclisi keçirildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu təşkilat dünya dövlətlərinin dördə bir hissəsindən çoxunu birləşdirir (139, s. 5).

İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan ölkələrin yüksək səviyyədə görüşü planetimizdə sülhü və həyatı qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizədə irili-xırdalı bütün dövlətlərin və xalqların səylərini birləşdirməyə çalışırdı.

Konfransın işində Şeyxülislam A. Paşazadənin rəhbərliyi ilə Zaqafqaziya müsəlmanların həyatı da iştirak etmişdir.

Bütün bu məclislərin, toplantı və konfransların keçirilməsi, təşkil edilməsini və bu məclislərdə Azərbaycan din xadimlərinin yaxından iştirakını seyr etdikcə ölkə müsəlmanlarının dinamik, məqsədyönlü, cəsarətli fəaliyyətinə valeh olmamaq olmur. Bu o deməkdir ki, ən çətin anlarda, ən ağır şəraitdə də müsəlmanlar başəri dəyərləri qoruyub saxlayır, onu daha da ucaltmağa çalışırlar.

Tarixi keçmişimizi vəərəqlədikcə görürü ki, əsl din xadimləri doğma və vətəninə ləyaqətlə xidmət etməyi öz həyatının məqsədi saymışlar.

Millilik və vətənpərvərlik müsəlmanlara təkcə kökündən, soyundan, qədimliyindən deyil, həm də islam dinindən gəlir. Təbiidir ki, dindar da xalqın oğludur. Onun boya-başa çatdığı

vətən onunçün hər şeydən əzizdir. Ulu Peyğəmbərimiz buyurmuşdur ki, vətənçün şəhid olmaq böyük şərəfdir və şəhidlərin yeri cənnətdir.

Deməli, din xadimlərinin öz vətəni, yurdunu müdafiəyə qalxması, vətənin, xalqın ən çətin anlarında vətənlə, xalqla olmaları tarixi köklə bağlıdır.

Biz bunun ötən illərdə canlı şahidi olduq.

1988-ci il Azərbaycan xalqının tarixinə ən dəhşətli illərdən biri kimi daxil olmuşdur. Həmin ilin ilk günlərindən erməni millətçiləri özlərinin çoxdan hazırladıqları məkrli, alçaq planlarını həyata keçirmək iddiasına düşdülər. Dünya erməni lob-bisinə, erməni diasporuna və eləcə də Moskvanın erməni mafiyasına arxalanan bədnam daşnaq partiyasının tör-töküntüləri Azərbaycan xalqının əzəli torpağı olan Böyük Qarabağın bir hissəsinin – Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparıb Ermənistanla birləşdirmək üçün hər cür fitnə-fəsada əl atdılar.

Əsrlər boyu öz torpağında laməkan qonşularına yer vermiş, çörək vermiş Azərbaycan xalqı bu xəyanətdən sarsıldı. Azərbaycan xalqının ağır günləri başladı. Moskvanın fitnəkar, xalqlara bəlalar gətirən «məşhur yenidənqurma» planının meymanı, ermənilərin hiylə və pulla tora saldıqları M.Qorbaçov gözləmə mövqeyi tutdu. Kremlin bu hərəkəti mərkəzi informasiya vasitələrinin dəst-xəttində də açıq şəkildə göründü, hiss olundu. mərkəzi qəzet-jurnallar, mərkəzi televiziya hadisələri birtərəfli işıqlandırmaqla, təcavüzkarla təcavüzə məruz qalanı tərəzinin eyni gözüne qoymaqla erməni ekstremistlərinin dəyirmanına su tökmüş oldular.

Mərkəzin bu mövqeyi dünya ictimaiyyətinə həqiqəti olduğu kimi çatdırmağa mane oldu. Nəticədə azğınlaşmış erməni millətçiləri, necə deyirlər, qabaqlarında yaşıl işığın yanmasından istifadə edərək, Ermənistanda öz ata-baba ocaqlarında yaşayan azərbaycanlılara qarşı qırğına başladılar. Yüzlərlə azərbaycanlı

görünməmiş qəddarlıqla öldürüldü, diri-diri yandırıldı, 200 mindən çox azərbaycanlı Azərbaycanın tarixi torpaqlarındakı ev-eşiklərindən qovulub çıxarıldı. Beləliklə, XX əsrin sonlarında didərginlər problemi yarandı, Bu, Azərbaycan xalqına qarşı erməni daşnaqlarının növbəti genosidi idi.

Azərbaycan xalqı öz torpağının müdafiəsinə qalxdı. Böyükdən-kiçiyə, fəhlədən-alimə qədər hamısı doğma qarabağı müdafiə etməyə başladı. Erməni quldurlarının alçaq hərəkətlərinə qarşı republikanın dindarları da bacı-qardaşları ilə bir sırada dayandılar. Zaqafqaziyanın şeyxülislamı hacı Allahşükür Paşazadə bir el ağsaqqalı, fəal ictimai xadim kimi doğma xalqının önündə dayanaraq, gür, məğrur səsiylə bütün dünya müsəlmanlarına, dünya xalqlarına qonşularımızın nankorluğu, mərkəzi hökumətin birtərəfli mövqeyini haqqında bəyanat verdi (166, s. 17, 18).

Hacı Allahşükür paşazadə yorulmaq bilmədən, gecəli-gündüzlü olındə Quran xalqın içərisində oldu. Cavanları hövsələli olmağa, dəyanəti əldən verməməyə çağırırdı. Hacı təkə Bakıda deyil, rayonlarda, kənd və qəsəbələrdə çıxışlar edir, adamları haqq işi uğrunda mübarizəyə səsləyərək göstərirdi ki, ədalət mütləq qalib gəlməlidir. O günlərdə şeyx gah yığıncaqlarda, gah rəsmi dairələrdə olur, sözünü deyir, məclislərdə mömün müsəlmanlar arasında əllərini Allahın dərgahına qaldıraraq, xalqın dərini söyləyir, ondan kömək diləyirdi.

Xalqın bu ağır günündə təkə şeyxülislam deyil, onun müavinləri – Hacı Sabir, Hacı Cəbrayıl, Hacı Salman və başqaları da xalqla bir sırada dayanmışdılar.

Yerlərdə olan molla və axundlar vətən torpağını müdafiə etmək üçün xalqı azğın düşməne qarşı cahada çağırırdılar.

Başda Hacı A.Paşazadə olmaqla din xadimlərinin vətənpərvərliyə çağırış missiyasını xalq böyük razılıq hissilə qarşıladı. Azadlıq meydanında təlatümə gəlmiş xalqın qarşısında din xadimləri, dini təşkilatların rəhbərləri respublikanın görkəmli ziya-

lıları, alimləri ilə birlikdə çıxış edir, öz sözünü söyləyir, xalqla həmrəy olduqlarını nümayiş etdirirdilər. Bu, Moskvanın iddia etdiyi kimi heç də islam təməlçiliyinin təzahürü yox, xalqla birliyin əlamətiydi. Azərbaycanda heç vaxt islam təməlçiliyi olmamışdır, indiki şəraitdə isə buna əsas da yoxdur. Ancaq Moskvanın rəsmi dairələri Azərbaycanda «islam amili»nin uyduraraq, bundan öz məkrli niyyətləri üçün istifadə edirdilər (407, 19 sentyabr 1989).

Xalq isə dindarlara da özünün ayrılmaz hissəsi kimi baxırdı.

Həmin günlərdə xalqın bütövlükdə öz dini rəhbərlərinə, ələlxüsus şeyxülislama inamı xeyli artmışdı. Xalq öz şeyxinə inanır, onun ardınca gedirdi. Bu inam və məhəbbət SSRİ Ali Sovetinə seçkilərdə də özünü göstərdi. Tarixdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda din xadimi SSRİ Ali Sovetinə deputatlığa namizəd göstərildi (158, 15 noyabr 1989). Zaqafqaziya müsəlmanlarının başçısının səsi indi Moskvadan, parlament tribunasından eşidilirdi.

Azərbaycan xalqı öz torpağının bütövlüyünü, öz şərəfini qorumaq üçün nələr çəkmədi, hansı məşəqqətlərdə dözmədi! Dünyanın humanist, mədəni xalqlarında olan Azərbaycan xalqı haray çəkdi. Harayını eşidən, səsinə səs verən olmadı. Nankor, yediyi çörəyi tapdalayan, oturduğu evi murdarlayan, dilində heç «vətən» sözü, «dəniz» kəlməsi olmayan, ancaq vətənimizə göz dikən, dənizimizə şirik çıxan laməkan gəlmələr dünya ictimaiyyətinin gözündə vəhşi azərbaycanlı obrazı yaratmaqdan yorulmadılar. Ermənilər və onların tacir havadarları şüşə kimi təmiz, ipək kimi yumuşaq ürəyi olan Azərbaycan xalqını «barbar» adlandırmaqdan belə çəkinmədilər, utanmadılar. Bizim ağsaqqallarımız, dövlət rəhbərlərimiz, ziyalılarımız, o cümlədən din xadimlərimiz xalqı səbrə çağırıb, ağıla, zəkaya dəvət etdikləri halda, ermənilərin ziyahısındakı tutmuş katalikosuna kimi hamı qan-qan deyirdi, qarabağı zorla da olsa alacağıq söyləyirdi. Min təsəlüflər olsun ki, onların iç üzünü Moskva, Kreml başa düşmədi...

1990-ci il yanvarın 19-20-si Azərbaycan xalqının tarixinə qara hərflərə yazıldı. O müdhiş gecə xalqın yaddaşından heç vaxt silinməyəcəkdir. Göydə güllə yağışının ətəşfəşanlığı, yerdə hərbi maşınların zəhmli uğultusunu batıran insan naləsi... Azərbaycan qara geyindi. Yüzlərlə azərbaycanlı balası Sovet Ordusu tanklarının tırtılları altında qaldı, əsgərlərin avtomatlarından, minamyotlarından şişmək kimi qopan güllələrə tuş oldu. Sovet Ordusu öz vətəndaşlarının üzərinə düşmənin üzərinə yeriyən kimi gəldi. Əliyalın bəkililər heç ağıllarına da gətirməzdilər ki, belə amansızlığa rast gələcəklər.

Sovet əsgələri neçə-neçə küçədə atəş açdılar, vətəndaş öldürdülər, vətəndaş yaraladılar, Analar saçını yoldular, şivən qopardılar (220, 21 yanvar 1990). Qədim bakının rəngi bom-boz oldu, daşlar-divarlar belə inlədi. Qoynuna atılan şəhidlərin son harayından Xəzər şahə qalxdı, kükrədi. Şəhərdə canlı da, cansız da göz yaş tökülür, qəhər içində boğulurdu...

Qanlı yanvar günlərində xalqın təsəlliyyə, məsləhətə böyük ehtiyacı vardı.

Həmişə xalqla olan, gecə-gündüz xalqının bu dünyası və axirəti üçün dua edən, tanrıdan aman diləyən şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə o yanvar günlərində də xalqla, camaatla oldu. Şəhidlərin, qohum-qardaşlarına, xalqa, millətə başsağlığı verdi, onları səbrə, yenə də səbrə çağırırdı. Şəhidlərin dəfn mərasiminə özü rəhbərlik etdi. Şəhidlər xiyabanında onlara ilk yasını şeyx həzrətləri özü oxudu. Bütün Azərbaycanda dindarlar vətənin şəhid evdarlarına yasin oxudular. Qırx gün təziyyə quruldu, yasin səsi ucaldı, şam yandırıldı. Milyonlarla adam şəhidlər xiyabanını ziyarət etdi...

Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə qanlı yanvar hadisələrinin baisi olan dövlət başçısı M.Qorbaçova açıq məktub yazdı və göndərdi. O dövrdə belə məktub yazmaq böyük cəsarət, kişilik tələb edirdi. Gözlərini qan tutmuş Qorbaçovdan nə desən

gözləmək olardı. Bu məktub həm də şeyxin ictimai-siyasi fəaliyyətində yeni bir mərhələnin başlanğığı idi.

Möhtərəm şeyxin ittihamı bir neçə ünvana idi:

SURƏTİ

SSRİ ALİ SOVETİNİN SƏDRİ MİXAİL QORBAÇOVA.

BMT-nin BAŞ KATİBİ PERES DE KUELYERƏ.

BÜTÜN DÖVLƏTLƏRİN VƏ DİNLƏRİN BAŞÇILARINA

Nə qədər olsa da, mənim sözlərim Azərbaycan xalqının sonsuz kədərini, milyonlarla insanın ürəyinə hakim kəsilməsi müsibəti çatdırmaq iqtidarında deyil.

Mən bunları ona görə demirəm ki, Siz bizim dərdimizə şərik olarsınız, dərdimizi bizimlə bölüşəsiniz. Bu mənim bütün xalqım üçün təhqir olardı. Bu mənim şəhid olmuş həmvətənlərimin ruhunu təhqir etmiş olardı. 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə və sonrakı günlərdə Bakıda törədilən vəhşiliklər heç bir ölçüyə sığmır. Şəhərin küçələri yüzlərlə günahsız qurbanların qanına boyanmışdır. Bunların arasında uşaqlar, qadınlar və qocalar vardır. Onların tankların tırtılları altında qalmış, pulyemot və avtomatlarla tikə-tikə edilmiş cəsədləri insanı dəhşətə gətirir.

Bir dövlət başçısı kimi Sizin imzanızla törənən bu qanlı qırğına, bu dəhşətli cinayətə heç bir bəraət ola bilməz.

Qoşunların yeridilməsi üçün uydurulmuş bütün səbəbləri Azərbaycan xalqı nifrət və qətiyyətlə rədd edir, həmin səbəblərdən biri də guya Sovet dövləti üçün təhlükə sayılan qondarma islam faktorudur.

Bunula əlaqədar mən aşağıdakıları bildirirəm: iman əhli olmaq, o cümlədən İslama mənsubiyyət əslində günah hesab edilən şovinizmdən, milli lovgalıqdan uzaq olmaq deməkdir. Çox yaxşı bilirsiniz və bunu vaxtilə Sizə dediklərim də sübut edir ki, Zaqafqaziyanın müsəlman ruhaniləri siyasi və millətlərarası münafişlərdə dindən silah kimi istifadə etmək niyyətində olmamışlar. Çox yaxşı bilirsiniz ki, diyarımızda baş verən hadi-

sələrin ən ağır anlarında islam ağıla və bütün məsələlərin dinc yolla həllinə çağırmışdır.

Belə olduğu halda uydurma «İslam təməlciliyini» hərcmərclik törədən səbəb kimi araya atmaq qəzəb doğurmaya bilməz.

Tamamilə aydındır ki, bununla müəyyən məqsəd güdülmüşdür. Demək, müsəlmanları xristianlara qarşı qoymaqla millətlərarası toquşmaları daha da kəskinləşdirmək niyyəti güdülmüşdür.

Bilin ki, bu faciə ilə bağlı əsl həqiqəti dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün əlimizdən gələn edəcəyik. Bir dövlət ki, imperiya hökmranlığı niyyəti ilə millətlərarası çaxnaşmanı aradan qaldırmaq əvəzinə, onu daha da qızıqsındır, bir dövlət ki, öz ordusunu öz vətəndaşlarının qatilinə çevirir, bir dövlət ki, öz adamlarına layiqli güzərandan daha çox ölmək hüququ verir, belə dövlət ancaq nifrətə layiqdir.

Bakıda canlı insan ürəklərinə tuşlanmış güllələr milyonlarla insanı yenidənqurmaya olan son ümidlərini məhv edən bir atəş idi.

Özlərini əsl işğalçı kimi aparan cəza qoşunlarını Bakıya yeritməklə Sizi Sovet hökumətinin rüsvay etdiniz və bununla təsdiq etdiniz ki, müstəqillik və xalqların ləyaqəti kimi anlayışlar bu hökumətə tamamilə yaddır. Siz bununla özünüzü bir siyasi xadim və bacarıqsız dövlət başçısı kimi ifşa etdiniz. Sizin haqqınızda yaranmış bir əfsanə də puç oldu, çünki bir əli ilə xarici məmləkətlərlə sülh sazişi, o biri əli ilə öz vətəndaşlarına qarşı cəza tədbirləri imzalayan adamı sülh uğrunda mübariz adlandırmaq ən azı ləyaqətsizlikdir.

Ən qanlı müharibələrdə həkimlərə, tibb yardımı göstərənlərə atəş açılmamışdır. Sizin əmirinizlə Bakıya hücum edən qoşunlar yaralıları kömək göstərən iki həkimi də güllələmişlər.

Bütün Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə edərək, mən Bakıdan qoşun hissələrinin dər hal çıxarılmasını qətiyyətlə tələb edirəm. Heç bir xalqla, həmçinin Azərbaycanlılarla silah güci ilə

danışmaq olmaz. Bu, on gün, Əfqanıstandakı kimi on il davam edə bilər. Amma gec -tez ədalət və haqq işi qələbə çalmalıdır.

Allah- talanın izini ilə bu haqq işi Azərbaycanda da qalib gələcəkdir. Məhz buna görə mənim xalqımın ən yaxşı oğul və qızları özlərini sovet qoşunlarının güllələrinə sipər etdilər. Dərin inamla və iman hissilə üzümüzü Allah- təlaya tutur və onun ulu dərgahından bu şəhid olan balalarımız üçün rəhmət diləyirik. Qoy Allah-təla bu fəlakəti mənim xalqımın başına gətirənləri, bu işə rəvac verənləri zəlil etsin.

Ya rəbb, Vətənimizin, elimizin bu ağır günündə bizlərə özün kömək elə. AMİN! (166, s. 35, 37).

ŞEYXÜLİSLAM HACI ALLAHŞÜKÜR PAŞAZADƏ

Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri

Bakı şəhəri,

21 yanvar 1990-cı il.

Sovet Ordusu Bakıda amansız şəkildə cinayət və vəhşiliklər törəyəndə Moskvada Kremlidəkilər dünyaya car çəkildilər ki, Azərbaycanda islam amili vardır. Dindarlar hakimiyyətə gəlmək istəmirdilər. Ona görə də Sovet Ordusu guya sosializim quruluşunu respublikada qorumaq üçün Bakıya gəlibdir.

Ancaq dünyada yaxşı bilirdilər ki, Qorbacovun iyrənc hakimiyyəti ilk gündən sosializimi ayaqlar altına salmışdır. Dünya bunu da bilirdi ki, Azərbaycanda heç zaman, hətta 1918-1920-ci illərində də islam təməlciliyi olmamışdır.

Belə bir şəraitdə dini başçımız A.Paşazadə M.Qorboçova özünün məhsur məktubunu yazmışdır.

Bilmirik Qorboçov bu məktubu oxuyub, ya yox. Ancaq onu bilir ki, həcmi, cəsarəti və məntiqinə görə bu məktubun mislibərabəri yoxdur. Şeyx Həzrətləri bu məktubu ürəyinin qanı, qəlbinin odu ilə yazmışdır.

O müdhiş günlərdə, bir çox rəhbərlərin gizləndiyi və cınqırını cıxarmadığı bir vaxtda şeyxülislam həmişə xalqı ilə bir

yardə idi və haqq səsinə çıxarıb, Azərbaycan həqiqətinin dünyaya car olması üçün əlindən gələni edirdi.

O zaman Bakıda olan Yazov, Bəkatın və Primakov öz sələflərinin yolu ilə gedərək, hiyləgər siyasət yeridirdilər. Onlar şeyxin xalq arasındakı nüfuzunu bildiklərindən Bakıda hökumət böhranı başlananda şeyxə təklif edirdilər ki, Azərbaycanda hakimiyyəti öz əlinə alsın. Şeyx onların tülküliyünü başa düşüb demişdir: «Yox mən sizin dediyinizi qəbul edə bilmərəm. Düzdür mən bu xalqın oğluyam, lazım gəlsə xalqımın yolunda ölümə də gedərəm, ancaq mən hakimiyyət üçün mübarizə aparmıram. Mən din xadimiyəm, dövlət xadimi deyiləm ...»

Qanlı yanvar günlərində şeyxin «Azadlıq» radiosuna və bir sıra qərb qəzetlərinə verdiyi müsahibələr və dünya ictimaiyyəti içərisində böyük əks-səda doğurdu.

Ancaq şeyxülislamın bu cəsarəti, bu ötkəmliyi «mükafatsız» qalmadı. Hacı Allahşükür Paşazadəyə məlum hadisələrdən sonra güclü təzyiq göstərildi, ittihamlar irəli sürüldü. Onu xalqın və müsəlman dünyasının gözündən salmaq üçün ciddi mənəvi təxribatlar törədildi, əleyhinə insanlığa yaraşmayan şaiyələr, yalanlar yayıldı. Hələ nə qədər hədə-qorxu, telefonla, məktubla təhqirlər... Ancaq Hacı bilirdi ki, bunların mayası harada tutulur və necə, hansı yollarla dünyaya yayılır. O susurdu və eyni zamanda öz əməlindən, xalqa xidmət işindən qalmırdı. Dünya aləmində isə onun səsi beynəlxalq konfranslardan, mötəbər məclislərdən eşidilirdi...

... Artıq xalq oyanmışdı. İmperiya özülündən çürüdüyündən dağılmağa doğru gedirdi. Tarixin təkərini geriye döndərmək mümkün deyildi.

Azərbaycan xalqı öz azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxdı. Xalq hərəkəti yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Daha Azərbaycanı imperiya əsarətində saxlamaq mümkünəzdu. İmperiya zənciri halqa-halqa qırılıb ayaqlar altına tökülürdü!..

Azadlıq günəşi doğurdu. Bütöv bir xalq ziyalı, fəhləsi, kəndlisi və dindarı ilə bu günəşin pişvazına çıxmışdı.

Azərbaycanın müstəqilliyinə, istiqlaliyyətinə ilk səs verənlər sırasında başda Qafqaz müsəlmanlarının başçısı Hacı Allahşükür Paşazadə olmaqla dindarlar da dayandılar. Azərbaycanda SSRİ xalq deputatı mandatından imtina edən ilk adam da şeyx həzrətləri oldu...

4.2. Xalqın öz dininə və mənəvi dəyərlərinə qayıdışı.

Dağlıq Qarabağ hadisələri Sovet İttifaqı adlanan bir imperiyanın dağılmasına sindrom oldu. Onilliklər boyu dünyaya meydan oxuyan, gücü ilə, şöhrəti ilə azad məmləkətləri lərzəyə salan SSRİ ermənilərin Azərbaycanın Dağlıq Qarabağındakı separatist hərəkətlərinə göz yummaqla millətlərarası münaqişə alovunu gücləndirdi. Nəhəng imperiya bu alovun öhdəsindən gələ bilmədi. Çoxmillətli, çoxregionlu bir dövlət bu zərbədən – Qarabağ zərbəsindən elə laxladı ki, bir daha qəddini düzəldə bilmədi.

Yəqin ki, gələcək tarixçilər bu böyük dünya hadisəsinə – Sovetlər İttifaqının dağılmasının məsələsinə döənə-döənə qayıda-caq və hər dəfə Qarabağ sindromuna söykənəcək, onu ön plana çəkəcəklər.

Doğrudur, bu dağılmanın parçalanmanın əsası xeyli əvvəllərə gedib çıxırdı. Belə ki, hələ 80-ci illərin ortalarında sovet respublikalarının iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatındakı böhran-qabağı vəziyyət yaranmışdı (407, 12 yanvar 1992). İstehsalın artım sürəti, səmərəliliyi, əmək məhsuldarlığı durmadan aşağı düşürdü. Xalqda mövcud rejimin mənəvi dayağı olan ehkamçı kommunist ideologiyasına inam xeyli dərəcədə azalmışdı. Milli respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda milli özünüdərk, avtoritar rejimə qarşı etiraz güclənməkdə idi.

İflasın daxili səbəblərindən başqa xarici səbəbləri də var idi.

Məlumdur ki, «bəla imperiyası» adlanan SSRİ çox böyük çətinliklə də olsa iki dünya sistemi arasında hərbi tarazlıq yaratmışdı. Lakin dünyanın demokratik ölkələri SSRİ-yə qarşı qüvvələrini birləşdirirdilər. Ümumdünya antikommunist liqasının fəaliyyəti genişlənməmişdi. Beynəlxalq müsəlman dini mərkəzlərinin nümayəndələri də bu liqaya qoşulmuşdular. Ümumdünya İslam Liqası /1968-ci ildə Məkkədə təşkil olunmuşdur/ 1976-cı ildə kommunizmə qarşı müqəddəs müharibə /cahad/ elan etmişdi. Ötən əsrin 70-ci illərin sonlarında təşkil olunmuş İslam Beynəlmiləli SSRİ-dəki müsəlman antikommunist və antisovet qüvvələri birləşdirmək uğrunda mübarizə aparırdı...

Demokratik ölkələr kommunist təhlükəsinə qarşı yeni hərbi proqramlar hazırlamışdılar. Sovet dövlət başçılarının bu proqramlardan xəbəri vardı. Lakin SSRİ-nin bu tədbirlərin qarşısını almağa imkanı yox idi.

Ötən əsrin 80-ci illərində kommunist partiyası sovet dövlətini get-gedə güclənməkdə olan böhrandan çıxmağa cəhd etsə də, faydası olmadı.

1985-ci ilin martında Sov.İKP MK-nın Baş katibi seçilən M.Qarabaçov ilk gündən özünün səriştəsizliyi, hərdəmxəyalılığı, fitnəkərliliyi ilə sovet dövlətinin daxili və xarici böhranını daha da dərinləşdirdi.

Beləliklə, tarixə «yenidənqurma» müəllifi kimi daxil olmuş M.Qarabaçov SSRİ-nin labüd iflasının nəinki qarşısını ala bilmədi, hətta özünün ağılsız hərəkətləri ilə bu iflası daha da sürətləndirdi.

M.Qarabaçovun və onun tərəfdarlarının Dağlıq Qarabağ məsələsindəki mövqeyi respublikada demokratik hərəkətin güclənməsi, xalqın birləşməsi və ayağa qalxması ilə üst-üstə düşdü.

Məlum yanvar hadisələrindən sonra Azərbaycan demokratik hərəkətinə Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin /AXC/ rolu genişləndi. AXC çox az bir müddətdə xalqın ən demokratik və vətənpərvər

övladlarını öz sıralarında birləşdirdi. Azərbaycan ictimai-siyasi prosesə rəhbərlik etməyə başladı. Artıq AXC-nin tutduğu mövqe, irəli sürdüyü şərtlər iqtidar tərəfindən sözsüz qəbul edilirdi.

1991-ci ildə respublika prezidentinin 21 may fərmanı ilə 1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranış günü-28 may Azərbaycan Dövlətçiliyin bərpası günü elan edildi (158, 22 may 1991).

Sovet İttifaqında dağılma prosesi sürətlənmişdi. M.Qorbaçov və onun silahdaşları çalışırdılar ki, imperiyanı qoruyub saxlasınlar. Avqustun 19-da, imperiya başçılarının bilərəkdən yaratdıqları dövlət çevrilişi də baş tutmadı. Rusiyanın demokratik qüvvələri qiyamın qarşısını aldılar.

1991-ci il setyabrın 5-də SSRİ xalq deputatlarının V qurultayı öz səlahiyyətini bitmiş hesab etdi. Əslində bu qərar SSRİ-nin dağılması demək idi.

Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti oktyabrın 18-də «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı» qəbul etdi (158, 20 oktyabr 1991).

Bu xalqımızın və dövlətçiliyimizin tarixində böyük hadisə idi. Azərbaycan 200 illik imperiya caynağından xilas oldu. 1918-1920-ci illər dövlətçiliyimizi bərpa etdi. Keçən bu dövr ağırlicə olsa da, ərazimizin böyük bir hissəsi erməni daşnaqları tərəfindən işğal olunsa da, xalqın sosial-iqtisadi vəziyyəti son dərəcə ağırlaşsa da, xalq öz azadlığını və müstəqilliyini böyük nikbinliklə qarşıladı.

Müstəqilliyimiz tez bir zamanda öz bəhrəsini verdi. Dilimiz, dinimiz özünün konstitusiyaya hüququnu aldı, milli mənəviyyatımız, milli duyğu və düşüncələrimiz öz təbii-tarixi axarına qayıtdı.

Ayındır ki, gec-tez belə olmalı idi. Peyğəmbərimiz Həzrət Məhəmməd /s/ buyurmuşdur ki: «heç şübhə yoxdur ki, iman küfrə qalib gələcək, onu öz qınuna çəkilməyə məcbur edəcək!»

Sovetlərin 70 illik hakimiyyəti dövründə üsuli-idarə tələb edir ki, müxtəlif mədəniyyət yönümlərinə, adət-ənənələrə, dini inamlara malik insanların hamısı bir cür düşünsün.

Müstəqil respublika müstəqil daxili və xarici siyasət yeritməyə başladı. İlk dəfə olaraq xalq öz dini və milli bayramlarını azad və sərbəst şəkildə qeyd etdi. Respublikanın rayon, şəhər və kəndlərində məscidlər ucaldıldı. Minarələrdən azan səsi eşidildi. İllər boyu yolu-izi itmiş ocaqlar, pirlər, ziyarətkahlar fəaliyyətə başladı. Tarixdə ilk dəfə zəvvarlar müqəddəs yerlərə – Kəbə, Kərbəla, Məşhəd və s. dini ocaqlara qoxmadan, çəkinmədən getməyə başladılar. Doğma vətənimiz Azərbaycanda dini məktəblər, mədrəsələr açıldı.

Təkcə 1990-cı ilin yayında Azərbaycandan 161 zəvvar Məkkə ziyarətinə yollandı (315, v.11). Bu, xalqımızın tarixində görünməmiş hadisə idi. 20-ci illərdən bəri bütün Zaqafqaziyadan Həccə gedənlərin sayı bundan xeyli az idi.

Müstəqilliyimizdən sonra respublika prezidentinin fərmanları ilə Qurban bayramı, Novruz bayramı, Aşura günü istirahət günü elan edildi.

Milli və dini bayram günlərində həm dövlət rəhbərləri, həm də dini rəhbərlər mətbuat, televiziya və radio vasitəsi ilə xalqa müraciət edir, vətəndaşları təbrik edirlər. Əlbəttə, bütün bunlar xalqa olan diqqətin, onun mənəviyyatına bəslənən hörmətin təzahürüdür.

Milli bayramlar münasibəti ilə Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri, Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə xalqımızı, bütün qafqaz müsəlmanlarını təbrik edir, xoş arzularını bildirir. Onun bahar bayramı münasibəti ilə xalqı təbrik etməsi həm dini başçımıza ehtiramın, həm də milli bayramlarımıza diqqətin əlamətidir.

Müasir molla təkcə din xadimi olmaqla kifayətlənməməli, həm də öz xalqının, doğma yurdunun tarixini, adət-ənənələrini,

ədəbiyyatını, mədəniyyət və incəsənətini bilməlidir. Ölkədə, dünyada baş verən hadisələrdən xəbərdar olmalıdır. Son dövrdə yaranmış əlverişli ab-hava və şəxsən şeyxülislamın təşəbbüsü və böyük zəhməti hesabına Bakıda açılmış mədrəsədə məhz belə din xadimləri hazırlanır.

1989-cu ildə Bakı mədrəsəsi öz qapılarını müdavimlərin üzünə açdı (166, s. 40). Bu, Azərbaycanın vənəvi, ictimai-siyasi həyatında böyük hadisə idi.

Uzun illər idi ki, nəinki Azərbaycanda, eləcə də bütün Zaqafqaziyada mədrəsə yox idi. Molla ixtisasına yalnız evlərdə dərs deməklə yiyələnir-dilər, bu üsulla yetişən mollalar kamil dini xadimlər ola bilməzdilər.

Zaqafqaziya kimi geniş bir ərazidən onillər boyu başqa yerlərdəki mədrəsələrə oxumaq üçün bircə nəfər də göndəril-mirdi. Bu da regionda mollaların tədricən azalmasına səbəb olmuşdur. Yalnız 1968-ci ildən başlayaraq Buxaradakı mədrəsəyə təhsil almaq məqsədi ilə Azərbaycandan bir neçə nəfər göndərməyə icazə verildi. Sonralar Səmərqənd ruhani universitetinə də Zaqafqaziyaadan oxumağa adam göndərildi. Əlbəttə, bütün bunlar savadlı mollalara, axundlara olan ehtiyacı ödəyər bilməzdi.

Ona görə də Bakı mədrəsəsinin açılması bu boşluğu müəyyən qədər dolduracaqdır. Əgər birinci il mədrəsəyə 21 nəfər qəbul edilmişdisə, sonrakı illər şagirdlərin sayı 50 nəfərə çatdırıldı (316, v. 30).

Bakı mədrəsəsində təhsil müddəti 5 ildir. Mədrəsəyə orta məktəbi bitirib, əskəri borcunu yerinə yetirənlər qəbul olunurlar. Buranı qurtaran ali təhsilli molla, axund kimi təyinatla məscidlərə göndərilir.

Bakı mədrəsəsi xüsusi proqram üzrə fəaliyyət göstərir. Burada ən əvvəl ərəb-fars dilləri öyrədilir. Peyğəmbərin kəlam-ları, Quranın təfsili, Quranın qiraəti, fiqh və şəriət dərsi və s.

keçirilir. Bu fənlərdən başqa, mədrəsədə dünyəvi elmlərin tədrisi də aparılır (152, 15 sentyabr 1992).

Hazırda respublikada bir neçə yerdə mədrəsə açılmışdır. 1993-cü ildən Bakıda Ali İslam İnstitutu fəaliyyət göstərir. Bu institut müsəlman ölkələrindəki islam institutları və universitetləri ilə əlaqə saxlayır, təcrübə mübadiləsi aparılır. Bu tədbirlər içərisində tələbə mübadiləsi xüsusi yer tutur.

Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra ziyarətgahlara gedənlərin sayı xeyli artmışdır. Hazırda bu iş dövlət səviyyəsində görülür.

Həcc ziyarətinə gedənlərin sayı hər il artır. Təkcə 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının müxtəlif rayonlarından 228 zəvvar Məkkəyə- mükərrəməyə getmişdir (152, 12 fevral 1992). Qurani-kərimin mübarək ayələrinin birində müqəddəs həcc ziyarəti barədə belə buyrulur: «Orada açıq-aydın dəlillər – İbrahimin məqamı var. Kim oraya yaxın oldusa, əmin-aman olar. Beytin Həcc edilməsi insanların Allah qarşısında borcudur.» /Ali-İmran, 97/ (164, surə 3, ayə 97).

Mənəvi təmizlik, paklıq və doğruluq bu dünyada insanı ucaldan axirətdə isə hesaba alınan ən yüksək keyfiyyətlərdir. Ehtirasların cəşduğu, fikirlərin dolaşq düşdüyü bu mürəkkəb zamanəmizlə adamlara həmin keyfiyyətləri aşılamaq çox mühümdür.

Azərbaycanda iqtisadi vəziyyətin durmadan ağırlaşması və ziyarət xərcinin kosmik sürətlə artmasına baxmayaraq, get-gedə daha çox adamın ora can atmasının əsas səbəblərindən biri son illərdə vətəndaşların dini hissələrinə göstərilən hörmətdir.

Axır vaxtlarda dini dəyərlərə hörmət və diqqət hiss olunacaq dərəcədə artmışdır. Onu da deyək ki, dinə hörmət və diqqət Azərbaycanda gedən ictimai proseslərə öz müsbət təsirini göstərir.

Həcc ziyarəti hər il respublika informasiya vasitələri ilə

işıqlandırılır. Zəvvarların ziyarətindən qayıtmaları geniş qeyd olunur. Demək lazımdır ki, bu diqqət prezident H.Əliyevin dövründə daha da çox hiss olunur. Prezident tez-tez din xadimləri ilə görüşür, söhbətlər edir, onları düşündürən, narahat edən suallara cavab verir.

Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra bütün müsəlman dünyası kimi respublikada da Həzrəti Məhəmmədin, Həzrəti Əlinin, peyğəmbər nəslindən olanların mövlud günü bayram günü kimi qeyd olunur. Hər il avqustun axırlarında müsəlmanlar özünün ən əziz bayramlarından birini – Allahın mömün bəndələri üçün inam və ümid çırağı yandıran Həzrət Məhəmməd peyğəmbərin /s/ mövlud günü respublikanın prezidenti H.Əliyev Təzə Pir məscidinə gəlir və möminləri, onların təmsalında bütün müsəlmanları təbrik edir.

1993-cü ildə Məhəmməd Peyğəmbərin /s/ mövludu münasibəti ilə Təzə Pir məscidində olan H.Əliyev çıxışında demişdir: «Mən tam əminəm ki, bizim dinimiz, din xadimlərimiz Azərbaycan Respublikasının bu ağır günündə xalqımızın, Vətəni qoruyan bütüün adamların daha sıx birləşməsində, ordunun möhkəmlənməsində, işğal olunmuş torpaqların geri qaytarılmasında bundan sonra daha da fəal iştirak edəcəklər, öz səylərini göstərəcəklər və beləliklə də bir daha İslam dininin nə qədər böyük qüdrətə malik olduğunu bütün dünyaya sübut edəcəklər» (152, 12 noyabr 1993).

Əlbəttə, dövlət rəhbərlərinin belə anlarda xalqla birlikdə olması təqdirə layiq hadisədir.

Respublika prezidentini təkcə Təzə Pir məscidində deyil, başqa dini ocaqlarda da görmək olar.

Dünya müsəlmanlarının sevinc və əqidə bayramları olan Oruculuq və Qurban bayramlarında da başda respublika prezidenti H.Əliyev olmaqla dövlət rəhbərləri dini yerlərə gedir, xalqın arasında olur, onların sevincinə şərik olurlar.

Yuxarıda demişdik ki, istər Oruculuq və istərsə də Qurban bayramı sabiq imperiya dövründə tənqid hədəfinə döndərilə də xalq tərəfindən həmişə qeyd olunmuşdur. Ancaq çoxu bu bayramları çəkinə-çəkinə, bəzən də qorxa-qorxa qeyd edirdi.

İndi isə bayramlar dövlət səviyyəsində qeyd olunur. Xalqın bu əziz bayramları daha şən, daha rahat keçirilməsi üçün həmin günlər rəsmi istirahət günü kimi qeyd olunmuşdur. Bütün bunlar xalqın özünə qayıdışı, dininə azad surətdə xidmət etməsi, adət-ənənələrini qoruyub saxlamasıdır. Belə münasibət xalqı dövlətə, hakimiyyətə daha da yaxınlaşdırır, xalqın birləşməsinə müsbət təsir göstərir.

Axı İslama görə, bu bayramlar elə bir sevincdir ki, möminlərə Allaha ibadətə, Allah qarşısında günaha batmaqdan çəkinməyin savabı, Xalığın öz bəndələrinə rəhmətinin, kəramət və lütfünün qəti dəlillərindən biri kimi bəxş edilir. Ramazan Orucunu səbr və əzmkarlıqla tutan Allah bəndəsi Oruculuq bayramını xüsusi bir sevinclə qeyd edir. Allah qarşısında borcuna əməl etmiş möminlər Qurban bayramı günü xeyir və bərəkət, səadət və dinclik günü kimi qarşılayırlar.

Qurban bayramı günlərində prezident H.Əliyev bütün günü Bakının və onun ətraf qəsəbələrini gəzir, qurbankəsmə mərasimlərində iştirak edir. Sonra da Şüvəlanda Ətağanın məqbərəsini ziyarət edir.

Əlbəttə, belə yaxınlıq, belə görüşlər əhalidə yaxşı əhval-ruhiyyə yaradır, onu səfərbər, vətənpərvər, elsevər edir. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, belə görüşlərdə prezident çox yaxın ünsiyyətdən istifadə edib, dövlətin daxili və xarici siyasəti barəsində onlara məlumat verir, xalqla məsləhətləşir, bu və ya digər məsələ ilə əlaqədar camaatın rəyini öyrənir. Bunun özü də bir siyasi ustalıqdır, yaxşı mənada ideoloji tədbirdir.

Prezident hər dəfə dindarlarla görüşəndə onlar qarşısında nitq söyləyir və həmişə də dövlət adından dinin inkişafı üçün

çalışacağını söyləyir. H.Əliyevin Təzə Pir məscidində 1993-cü ilin sentyabrında söylədiyi nitqin bir parçasına diqqət verək: «Biz bir dövlət kimi İslam dininin son dövrdə geniş və çox sürətlə inkişaf etməsini bəyənirik və bundan sonra da Azərbaycan Respublikasında, müstəqil Azərbaycanda hər bir insanın sərbəst olaraq öz dini adət-ənənəsinə xidmət etməsinə, onlardan istifadə etməsinə bütün imkanları yaradacağıq, nəinki imkanlar yaradacağıq, biz İslam dininin inkişafı üçün dövlət tərəfindən lazımı tədbirlərin hamısını görəcəyik» (152, 24 sentyabr 1993).

Prezidentin dedikləri kağızda qalmır, həyatda öz əməli əksini tapır.

Bir-iki misal gətirək. Bibi-Heybət məscidinin bərpa edilib tikilməsi məsələsi prezidentin şəxsi təşəbbüs və qayğısının nəticəsində başa çatmışdır. 1994-cü ilin oktyabrında onun açılışında şəxsən iştirak etdi və orada geniş nitq söylədi.

Xarici ölkələrdəki islam ziyarətgahlarına Azərbaycan zəvarların şərait yaradılması məsələsi götürək. Şeyxülislam özü etiraf edir ki, biz ən çətin anlarda H.Əliyev şəxsiyyətinə və nüfuzuna söykənirik. Onun beynəlxalq nüfuzu bizə bütün ölkələrdə yaşıl işıq yandırır... «(152, 3 noyabr 1994).

Yeni məscidlərin tikilməsində, göhnələrin təmirində, dini kitabların nəşr olunmasında da dövlət başçımızın xidməti göz qabağındadır.

Azərbaycanın müstəqilliyi respublikada islam dininin şəbəkəsini genişləndirdi. Vaxtilə qorxa-qorxa Quran oxuyanlar indi böyük həvəs və maraqla bu bəşəri dəyərləri ölçüyəgəlməz Allah kitabını nəinki oxuyur, həm də öyrədirlər.

«İslam» qəzetinin 1990-cı ildən nəşr olunması Azərbaycanın dini həyatında böyük hadisə idi. Az müddət ərzində bu qəzet təkcə dindarların deyil, bütün oxucuların ən çox mütaliə etdiyi orqanı oldu. Bu qəzetin nəşr olunması dini xəbərlərin, məlumatların yayılması üçün böyük şərait yaratdı. «İslam»ın səhifə-

lərində ilahiyyat elmi, teologiya, Quranın təfsiri, Peyğəmbərlər haqqında verilən tarixi qerklər, şərait qaydalarının mütəmadi verilməsi bu qəzeti daha tutumlu və oxunaqlı etmişdir. Bir sözlə, «İslam» qəzeti nəşrə başladığı gündən xalqın öz mənəvi dünyasına qayıtmasında əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

«İslam» qəzeti özünün 1991-ci il 13 iyun tarixli sayında «Nardaran müsabiqəyə dəvət edir» adlı yazı dərc etmişdir. Bu yazıda göstərilirdi ki, Cəlilabadın cümə məscidində Quran tilavəti müsabiqəsi keçirilmişdir. Altı saatdan çox keçən bu bəhs-ləşmədə 10-16 yaşlı 40-dan çox uşaq iştirak etmişdir. Bakı, Nardaran, Novxanı, Bülbülə, Maştağa, Xızı, Şamaxı, Masallı, Prişib /Göytəpə –M.Q./, Cəlilabad və s. yerlərdən gələn bu uşaqlar müsabiqədə Qurani-şərifin «Munafiqum» surəsini əzbərdən söyləmişlər.

Axırda münisflər heyəti yarışa yekun vurmuşdur. Şirin Şirinov /Şamaxı/ birinci, İlqar İsmayılov və Samir Həsənov /hər ikisi Cəlilabaddan/ ikinci-üçüncü yerləri tutmuşlar. Qaliblərə, habelə qalan yerə çıxanlara qiymətli hədiyyələr verilmişdir.

Sonra qəzet yazırdı ki, növbəti müsabiqə iyulun 6-da Nardaran cümə məscidində keçiriləcəkdir. Uşaqlar Quranın «İnsan» surəsini oxuyacaqlar. Surəni əzbərdən söyləyənlər əlavə 5 bal toplayacaqlar. Surənin tərcüməsini söyləyənlərə əlavə 3 bal veriləcəkdir...

«İslam»ın səhifələrində sonrakı illərdə də belə elan və bildirişlərə rast gəlinir. Qəzetdə müsabiqələrin yekunları barəsində də məlumatlar dərc olunur.

Bunlar bir daha göstərir ki, müstəqilliyimizdən sonra xalqın özünə qayıdışı necə sürətlə və cazibədar axında gedir. Kiçik yaşlı uşaqların Quran surələrinin əzbərdən demələri nə qədər fəxarətli bir hadisədir! Axı on illər boyu bizim balalar özgə dilində yad mahnılar, şerlər oxumuş, partiyani, Lenini, kom-somolu vəsf etmişlər...

Sevindirici haldır ki, indi Azərbaycanda islam mədrəsələrinin şəbəkəsi genişlənilir. Bu mədrəsələrdə təkcə oğlanlar təhsil almırlar. Bir çox şəhər və qəsəbələrdə qızlar üçün də mədrəsələr yaradılmışdır. Təbiidir ki, bu, gənc müsəlman qızlarının arzusu, istəyi ilə həyata keçirilir.

Ulu tanrıya iman gətirənlər-paklıq, saflıq, müqəddəslik yolunu tutmaq istəyənlər islam mədrəsələrində oxuyurlar.

Maştağa qəsəbəsində 1992-ci ildə Ağa məscidinin nəzdində mədrəsə açılmışdır. Orada 100-dən çox şagird təhsil alır (152, 3 sentyabr 1992).

Mədrəsədə şəriət dərslərində şagirdlərə mənəvi kamilliyin göstəricisi olan yüksək əxlaq və gözəl davranış qaydaları öyrədilir. Əsl saf islam mədəniyyəti, islam əxlaqı ən ülvəi duyğu və hisslərlə əlaqədardır. Burada İslamın yüksək bəşəri ideyaları, tərbiyəvi əhəmiyyəti qızlara elmi şəkildə təqdim olunur.

Mədrəsəyə «İnamlı dindar qadınlar» cəmiyyəti həm mənəvi, həm də maddi cəhətdən yardım göstərir. Bu cəmiyyətin sədri Bakı Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin dosenti Hacı Əsmət xanımdır.

Qeyd edək ki, Hacı Əsmət xanımın rəhbərlik etdiyi cəmiyyətin üzvləri tez-tez xeyriyyə tədbirləri keçirir, hərbi hissələrə sovqatlar göndərir, şəhid ailələrinə maddi yardım edirlər (152, 10 oktyabr 1993).

Bütün bunlar son illərdə kökümüzə, soyumuza qayıtmağın təzahürləridir. Azərbaycan respublikasında İslam dininin öz yerini tutması qadınlarımızı da haqq, iman, yoluna qaytarmışdır. Bu isə özlüyündə tarixi hadisədir. Əsrlər boyu xalqımız bu dinə bağlı olmuş, ondan bəhrələnməyə yaşamışdır. Dinimizin yasaq edildiyi ötən əsrin 70-ci ili ərzində də hər bir etiqadlı adam onu öz qəlbində yaşatmışdır. İndi isə müstəqil Azərbaycan Respublikası, islama etiqad edən azərbaycanlılar müsəlman aləminin və ümmətinin tərkib hissəsidir. Bu da əsrlər boyu yaşamış və

bizim üçün dayaq olan milli, dini mənəvi ənənələrimizin bərpa və inkişafının təzahürüdür.

Milli ənənələrimizə, dini-imanımıza qayıdışda müsəlman ölkələrinin yaxından köməyini bu son illərdə həmişə hiss edirik. Burada Türkiyənin rolunu xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir.

Son dövrlərdə Azərbaycan müstəqillik qazanandan xalqımız təkləndi, illərlə qardaş dediyimiz, sağlıqlarına ayağa qalxdığımız nankorlar bizə arxa çevirdilər, erməni mafiyasına, erməni lob-bisinə işıq tutdular, onları müdafiə etdilər.

Azərbaycan təklənəndə ona ilk əl uzadan, qolundan tutan qardaş Türkiyə respublikası və onun xalqı oldu. Türkiyə xalqı dərdi-sərimizə, sevincimizə şərik oldu.

Dinimizə qayıdış prosesində də türk qardaşlarımız öz köməyini əsirgəmədilər. Yuxarıda dediyimiz kimi, cəmiyyətimizdə İslam dini öz hüquq və fəaliyyətini bərpa etdikdən sonra dini ocaqların, məscidlərin bərpası və yenilərinin inşası artıq genişləndi. Ancaq Azərbaycan Respublikasının iqtisadi vəziyyətinin ağır olması mühüm məsələlərin həllində çox böyük çətinliklər yaradır.

Bu işdə də Türkiyə bütün vasitələrlə Azərbaycana əsl qardaşlıq yardımı göstərir (152, 19 aprel 1993).

Əsas 90-cı ilin yanvarında qoyulmuş Şəhidlər xiyabanı hər bir azərbaycanlının ən ağır və həm də ən müqəddəs yeridir. Belə bir yerdə məscid tikilməsi şəhidlərin ruhuna ən böyük ehtiramdır.

Hələ 1992-ci ilin əvvəllərində Bakıda olan Türkiyə Dəyanət Vəqfinin rəhbəri cənab Rza bəy Səlimbəy oğlu Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri, Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə ilə görüşübsöhbət etmişdi. Söhbət zamanı cənab Rza bəy şeyxülislama demişdir: «Azərbaycanlılar bizim həm din, həm də qan qardaşlarımızdır. Bax, elə buna görə də türk xalqı böyük

tarixi məqsədə çatmağınıza – suverenlik və müstəqillik əldə etməyinizə ikiqat sevinir. Bu azadlıq gərgin mübarizədə, igid şəhidlərimizin qanı bahasına qazanılmışdır. Onların əziz xatirəsinə dərin ehtiramımızı ifadə etmək üçün Şəhidlər xiyabanında qəhrəmanlarınızın adını daşıyacaq məscid ucaltmağı arzulayırıq «(152, 23 yanvar 1992).

Yeri gəlmişkən deyək ki, türkgardaşımız öz vədini yerinə yetirmişdir. Bakının Şəhidlər xiyabanında müasir dünya memarlıq sənətinin nailiyyətlərindən bəhrələnən, şərq məfkurəsinə cavab verən çox yaraşığı bir məscid – Şəhidlər məscidi tikilmişdir.

Bundan başqa, türk qardaşlarımız Qubada da yaraşığı bir məscid tikmişlər. Mömin müsəlmanlar üçün bundan böyük nə təhfə ola bilər!

Deyirlər dünyada ən böyük hakim zamandır. Tarixin, əsrlərin sınağından çıxmış bu kəlamı islam dini barəsində də söyləmək olar. Ucsuz-bucaqsız Sovetlər İttifaqında 70 il yasaq edilmiş islam dini 1990-cı ildən sonra yenidən canlandı, həyatı əhəmiyyət kəsb etdi. Müsəlmanların qəlbində kül altında göz kimi qalmış bu din alova çevrildi, odu-alovu göylərə bülənd oldu. Özünün əbədiliyini, bəşəriliyini bir daha sübuta yetirdi. Uzun illər adı yalnız tənqid obyektı olan, dövlət səviyyəsində varlığına biganə baxılan İslam dini müstəqilliyimizdən sonra yenidən xalqın azad surətdə sitayiş etdiyi din oldu.

İnstitut, texnikum və qeyri tədris ocaqlarında ateizm fənni tədris olunan Azərbaycanda indi din tarixi, islamşünaslıq öyrədilir. Bax, əsl ictimai-siyasi inqilab buna deyirlər.

Əvvəllər sovet adamını lap beşikdən ateizm ruhunda tərbiyə edilməyə yönəldilmiş bütün çürük ideya və metodlar indi tarixin zibilliyinə tullanmışdır. İndi hər bir müsəlman balası dünyəvi elmlərlə bərabər, öz doğma dininin tarixini, qaydalarını elmi şəkildə öyrənir, mənimsəyir.

Son illərdə ölkəmizdə yaranmış əlverişli ab-hava və islam dininə dövlət səviyyəsində hörmətin, qayğının sayəsində islam dinin tarixinə, keçdiyi yola, şəriətə, dini qaydalara və s. məsələlərə aid kitablar və broşurlar, dəyərli tədqiqat əsərləri nəşr olunmuşdur. Bu proses indi də davam edir, halbuki maliyyə çətinlikləri olmasaydı, daha geniş vüsət alardı.

Çox da böyük olmayan bu müddət ərzində işıq üzü görmüş dəyərli əsərlərdən biri şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin «Qafqazda islam» /Bakı, 1991/ kitabıdır. Kütləvi tirajla oxuculara çatdırılan bu kitaba görə şeyx həzrətləri tarix elmləri doktoru elmi adına layiq görülmüşdür. Şeyxülislamın «İslam» qəzetinin 1993-1994-cü illərdəki nömrələrində dərc olunmuş «Qurani-Kərimin ecazkarlığı» silsilə məqalələri özünün elmi tutumu, tarixi dəqiqliyi və məzmun dolğunluğu ilə islamşünaslığa layiqli hədiyyədir.

Şeyxülislamın ardıcılıqları olan Hacı Sabir Həsənoy, Hacı Cəbrayıl Mikayılzadənin, Hacı Salman Musayevin, Hacı Mirəziz Seyidzadənin, Hacı Abutalibin və başqalarının respublikanın dövrü mətbuatında dərc olunmuş məqalələri, radio və televiziya verilişləri din tariximizdə təqdirəlayiq hadisədir. Görkəmli ərəbist alim Hacı Vasim Məmmədaliyevin silsilə televiziya verilişləri öz elmi emosional təsir qüvvəsilə fərqlənir.

1991-ci ildə Tanrı möcüzəsi olan Qurani-kərimin Azərbaycan dilində nəşri XX əsr ictimai fikri tariximizdə özünəməxsus yer tutmuşdur (164). Bu ecazkar vəhylər toplusunu – Qurani-kərimi ərəb dilindən birbaşa dilimizə çevirən iki görkəmli alimimizdir – Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədaliyev. Bu əsər Azərbaycan tərcüməçilik sənətində hadisədir. Bu işdə məsləhətçi redaktorun – şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin zəhməti də son dərəcə şəərəflidir.

İslamın özülü və əsası olan Qurani-şərifin dilimizdə nəşr olunması dini azadlığımıza, müstəqilliyimizə, demokratiyaya və xalqın öz kökünə qayıtmasına əyani sübutdur.

Haqqında söhbət gedən dövrdə islam dini, islam tarixi və şəriət məsələlərinə dair xeyli ədəbiyyat çapdan çıxmışdır. Təkcə onu deyək ki, «İslam. Qısa məlumat kitabı» « az bir müddət ərzində – 5-6 ildə bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur və çapdan çıxmağı ilə satılıb qurtarması bir olmuşdur. Bu onu göstərir ki, əhalinin belə kitablara tələbatı olduqca böyükdür. Anri Massenin «İslam» kitabı da Azərbaycanda bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur.

Axund Əbdüssalam Axundzadənin «Müqəddəs peyğəmbərlər tarixi» /Bakı,1993/, Əli Kamal Bəlviranlının «İslam prinsipləri» /Azərbaycan-ca işləyən Ələddin Əliyev. İstanbul,1991/, Abdulla Əhədovun «Azərbaycanda din və dini təsisatlar» /Bakı,1991/, Qasım Kərimovun «Şəriət və onun sosial mahiyyəti» /Bakı,1967/, Şəhid Əllamə Mütəza Mütəhhərinin «Məhəmməd peyğəmbərin həyatı» /Mirzə Rəsul İsmayilzadənin tərcüməsində, qum şəhəri, 1992/ və s. kitablar və kitabçalar islam dini pərəstişkarlarına çatdırılmışdır. Kiçik həcmli cib kitabçalarını da bu siyahıya əlavə edə bilərik: «Həzrət Əlinin kəlamları», «Yasin», «Kəlmeyi-şəhadət», «Namaz» və s.

Azərbaycan ilk dəfə 1991-ci ildə Qafqazın şeyxülislamı Hacı Allahşükür Paşazadənin həyatı və ictimai dini, siyasi fəaliyyətindən bəhs edən « Şəfqətli və mərhəmətli qəlb» adlı kitab kütləvi tirajla buraxılmışdır. Müəllifi M.Quluzadədir. Yenə həmin müəllifin ssenarisi əsasında «İnəmə qayıdışı» adlı tammetrajlı film «Səlnamə» studiyası tərəfindən çəkilmişdir.

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Fizulinin sovet dövründə heç bir kitabına salınmayan, hətta adı belə çəkilməyən «Xoşbəxtlər bağçası» /»Hədiqətüs-südə»/ əsəri ilk dəfə 1992-ci ildə «Karvan» jurnalında dərc olunmuşdur (156, N 3, 1992).

Dini nəşrləri gücləndirmək məqsədilə 1995-ci ildə «İrşad» İslam araşdırmalar mərkəzi yaradıldı. Mərkəz respublikanın görkəmli professor və teoloqlarının köməyi ilə islam dəyərləri,

milli-mənəvi dəyərlərimiz barədə silsilə kitablar, monoqrafiyalar dərc etməyə başladı.

Yuxarıda qeyd etdik ki, sovet hakimiyyəti illərində dinə qarşı mübarizədə bədii ədəbiyyatdan da istifadə edilirdi. Belə ki, hər hansı bədii əsərdə dindar və ya din xadimi obrazı var idisə, o obraz hökmən müəllif tərəfindən mənfi planda verilməli idi.

Təbiidir ki, dövr, ictimai mühit belə tələb edirdi. Yazıçı və şair başqa cür qələm işlədə bilməzdi, onun qələmini sındırdılar.

Azərbaycan istiqlal qazanandan sonra mənəviyyat azadlığı ilə söz azadlığı, fikir sərbəstliyi də yarandı. Yaradıcı ziyalılar - alimlər, bəstəkarlar və yazıçılar çox şeyi görüb bildilər. Qara gölgələr ağardı, ağ gölgələr qaraldı, bir çox mətləblər aşkar oldu, bir sözlə, zaman öz köynəyini soyundu və bütün çıpaqlığı ilə göründü. Populist şüarları, əsəzsiz, özülsüz, şablon ideologiyayı qaldıranda yerində bir iz də qalmadı.

Ancaq kimin qəlbini dərinliklərində gül altında göz tək nə vardısı üzə çıxdı.

Şairlər, yazıçılar, alimlər azad nəfəslə boş-boş şeyləri rədd etdilər, ürəklərinin hökmü ilə allah eşqindən, peyğəmbər imanından yazmağa başladılar.

Görkəmli şair Nəbi Xəzrinin «Peyğəmbər» poeması (206), Bəxtiyar Vahabzadənin allah dərgahından bəhs edən silsilə şeirləri, Məmməd Arazın, Məmməd Aslanın ulu peyğəmbərlərimizi, qadir allahı vəsf edən şeirləri meydana çıxdı.

Azərbaycan şairləri dəfələrlə Türkiyə Respublikasında müsəlman şairlərin dini mövzuda yazılmış ən yaxşı əsərlərin müsabiqəsində qalib çıxdılar. B.Vahabzadə, N.Xəzri, M.Araz, M.Asan ən yüksək mükafata layiq görüldülər.

Öz təbii xalq deyimi ilə seçilən M.Asan 1995-ci ildə də Türkiyə müsabiqəsinin qalibi oldu (12, 21 may 1995).

Bu bir daha göstərir ki, azərbaycanlıların qəlbində, ruhunda allah eşqi, peyğəmbər məhəbbəti nə qədər güclü və sönməzdir.

Dünya və tarix bir həqiqəti dərk etməlidir. Müsəlman dahi olsa belə dininə, allahına arxa çevirmir. Ulu şeyx Nizami də belə olub, dərisi soyulan Nəsimi də, mövlənə Məhəmməd Fizuli də belə olub, cahana meydan oxuyan şeyx oğlu Şah İsmayıl Xətai də...

Müasir dünyamızda çox böyük müsəlman alimləri vardır ki, onlar həyatda, elmdə nə qazanıbsa Allahın, Quranın adı ilə bağlayırlar. Belə adamların müsəlman aləmində olması millətin-dən asılı olmayaraq xalqları öz dininə bağlılığını artırır.

Belə dünya şöhrətli müsəlman alimlərindən biri haqqında bir kəlmə.

Bu alim bir sıra ölkələrin elmlər akademiyalarının fəxri akademiki, Türkiyə, ABŞ, İngiltərə, Argentina, İsveç universitetlərinin fəxri doktoru, Stokholm Millətlərarası Sülh Araşdırmaları İnstitutunun direktoru, İtalyanın Triyest şəhərindəki Beynəlxalq Nəzəri Fizika Mərkəzinin başçısı, YUNESKO-nun bölmə rəhbəri, Nobel mükafatına layiq görülmüş ilk müsəlman fiziki Əbdüs Salamdır.

Əsrimizin tanınmış alimi özünün məşhur «İslam» əsərində yazır:

«Hər şeydən əvvəl mən müsəlmanlığa həm inanan, həm də ona əməl edən insanam. Mən bir müsəlmanam, çünki Quranın ruhi dəvətinə inanıram. Quran mənimlə kosmosdan, fizikadan, biologiyadan və tibbdən danışır.»

Dünya şöhrətli alim daha sonra deyir:

«Kainatın gözəllik, simmetriya, ahəng və intizam içərisində qarğışa /qalmaqal, səs-küy, dava-dalaş –M.Q./ yer vermədən Allah tərəfindən yaradıldığını düşünmək mənim islam mirasından gəlir. Bu səbəbdən mənim elm anlayışında İslamın böyük rolu var» (152, 15 aprel 1992).

XX əsrdə müsəlman intellektinin bərpa edilməsinin vacibliyini Əbdüs Salam yenə də dində görür:

«Bissmillah mənim üçün bir ümid qaynağıdır.»

Əslən pakistanlı, milliyyətə urdu olan Əbdüs Salam 25 yaşında professor, 53 yaşında isə Nobel mükafatı laureatına layiq görülmüşdür. O, bətdəki mikrokainatla ərşdəki makrokainatın vəhdətini kəşf edərək, dünya fiziklərinin zümərəsinə daxil olmuşdur.

Əbdüs Salam həm də böyük insan kimi şöhrətlidir. O, YUNESKO-nun tribunasından İslam ölkələrindən gələn alimlərə müraciət edərək demişdir:

«Allah bəzilərimizə böyük bir nemət, altmış milyard dollarlıq bir gəlir bəxş etmişdir. Başqaları xərcləməsə də, siz millətlərarası elmə milyardlar xərcləyin. Bir fond təşkil edin. Bu fond sadəcə İslam ölkələrinə açıq olmasın, inkişaf yolundakı bütün ölkələr bundan istifadə edə bilsinlər. Mənim bu fonda bəxşişim 60 min dollar olacaqdır» (152, 15 aprel 1992).

Belə bəşəri bir hisslərə malik bir müsəlman bütün millətlərə nümunədir, onun hərəkəti həm də dindarlar üçün bir nümunədir.

Məhz belə bəşəri əlamətlərinə görədir ki, indi dünyanın bir çox ölkələrində minlərlə özgə dindən olan şəxslər müsəlmanlığı qəbul edir, İslam dininə tapınırlar. Maraqlı cəhət budur ki, İslamı qəbul edən adamların əksəriyyəti, bəlkə də, hamısı tanınmış şəxsiyyətlər, elm, mədəniyyət, incəsənət sahibləridir.

Kommunist rejimində dinin rəsmən təqib olunduğu illərdə islam haqqında söylənen cəfəng fikirlərdən biri də bu dinin qılınc gücünə yayılması idi. İslamda həqiqətən qılınc vardır – həqiqət qılıncı. Işıq qaranlığı necə məhv edirsə, bu həqiqət qılıncı da yalanı kəsib doğrayır. Uzun illər missionerlər və ateistlərin səylərinə baxmayaraq, islam günü bu gün də insanların qəlbini fəth edir.

İndi xarici ölkələrdə müsəlmanlığı qəbul edənlərin bir neçəsi ilə tanış olaq (169).

Kit Stivens /indi Yusif İslam/. İngilisdır, bütün dünyada

tanınmış pop- müğənnidir. Əvvəlcə xaçpərəst olmuşdur. İslamı 1973-cü ildə qəbul etmişdir.

Leopold Veys /indi Məhəmməd Əsəd/. Avstraliyalıdır, jurnalist və yazıçıdır. İslamı 1926-cı ildə qəbul etmişdir. O deyir: «İslam mənim təsəvvürümdə kamil memarlıq yaradıcılığıdır. Onun bütün hissləri bir-birini ahəngdar surətdə tamamlayır və müdafiə edir...»

Boqdan Kopanski /indi Boqdan Ataullah Kopanski/. Mənşəcə polyak-dır, Amerikada yaşayır. Tarix və politologiya doktorudur. İslamı 1974-cü ildə qəbul etmişdir. O deyir: «Mənim Quranın həqiqətinə doğru gedən yolum ləng və nahamvar idi. 1974-cü ildə Türkiyədə olarkən... ideoloji tör-töküntüdən təmizləndim. Qəlbimdə Allah məhəbbəti duydu...»

Əhməd Holt. İngilisdır. İlahi həqiqət axtarış naminə xeyli səyahət etmişdir. Yəhudi dini, xristianlıq və islamın tədqiqi və müqayisəli öyrənilməsinə böyük zəhmət sərf etmişdir. İslamı 1975-ci ildə qəbul etmişdir.

Venqataçalam Adiyar /indi Abdulla Aliyar/. Hindlidir, tanınmış tamil yazıçısı və jurnalistidir. İslamı 1987-ci ildə qəbul etmişdir. O yazır: «Mən islamda yaranmış nəzəriyyəsi, qadın statusu, kainatın yaranışı və s. barədə məni üzən suallara müvafiq cavablar tapdım...»

Vilfred Hofman /indi Murad Hofman/. Sosial və diplomatiya üzrə alman mütəxəssisidir. Almaniyanın Əlcəzairdə səfirdir. İslamı 1980-ci ildə qəbul etmişdir. O belə deyir: «İnsan ət-rafımızda mövcud olan hər şeyin yaradıldığına inanmaya bilməz. Tam aydındır ki, islam ətraf gerçəkliklə ahəngdarlıq təşkil edir.»

Kassius Kley /indi Məhəmməd Əli Kley/ Amerika boksçusu, üç dəfə dünya çempionudur. İslamı 1965-ci ildə qəbul etmişdir. O, Həcc ziyarətinə getmiş, Məkkədə, Mədinədə olmuş və demişdir: «Burada şah da, yoxsul da bərabər olaraq Allaha pənah gətirmişlər. Bu, islamda bərabərlik anlayışının əməli nümayişidir.»

Bu siyahını hələ çox artırmaq olardı. Lakin bu qısa misallar da bir daha göstərir ki, İslam dini, İslam inamı ən müqəddəs və ülvə bir inamdır. Və xalqımız bundan belə İslam dininin həyatı, mənəvi dayaqlarından müstəqil vətənimizin daha da inkişafı naminə istifadə edəcəkdir.

4.3. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra xalqın dini-mənəvi dəyərlərinə yeni mğnasibətin yaranması

Yuxarıda gördük ki, böyük bir dövr SSRİ-də dinin dövlət səviyyəsində qadağan edilməsinə baxmayaraq, din xadimləri, dindarlar imkanları müqabilində Allah yolu ilə getməyə çalışmışlar. Azərbaycan dindarları, respublikanın dini idarəsi və Zaqafqaziya müsəlmanlarının başçıları olan şeyxülislam sülh, əmin-amanlıq, xalqlar arasında dostluq və əməkdaşlıq məsələlərində müəyyən işlər görmüşlər.

Azərbaycan müstəqillik əldə edən günə kimi Qafqaz müsəlmanları Dini İdarəsinin fəaliyyəti yalnız SSRİ çərçivəsində, sovet dövlətinin siyasəti əsasında qurula bilərdi və bu məqsədə də xidmət edirdi. Dini ideologiya ola bilməzdi. Yalnız dini baxışlar ola bilərdi və bunlar da bütünlükdə sovet ideologiyasına xidmət edirdi, onun təsiri altında idi.

Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra gənc dövlətin dinə münasibəti dəyişdi, nəticədə QMDİ-nin fəaliyyəti də görünməmiş dərəcədə genişləndi.

Müstəqil Azərbaycan respublikasının müstəqil daxili və xarici siyasəti olmalıydı.

Hər hansı bir millətin inkişafı, yaxud tənəzzülü həmişə və çoxşaxəli olur. Bu proses obyektiv və subyektiv səbəblər, şübhəsiz, az rol oynamır.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinə çox çətin bir şəraitdə nail oldu. Müharibə, qaçqınlar, köçkünlər problemi, iqtisadi-

siyasi və sosial çətinliklər yüz cür problem ortaya atdı. Respublikanın beynəlxalq aləmdə təklənməsi daha ağır idi.

Belə bir vaxtda Azərbaycana ilk növbədə kömək əli uzadanlar qonşularımız – Türkiyə və İran oldu. Sonra yaxın-uzaq ölkələr Azərbaycanla siyasi, iqtisadi əlaqələr yaratmaq təşəbbüsündə bulundular. Bu işin əvvəli, əlbəttə, ləng gedirdi. Çünki Azərbaycanın xarici siyasətində eyni zamanda bir neçə amil öz təsirini göstərirdi. Gənc respublika ilk əvvəl beynəlxalq səviyyədə erməni lobbisinin və erməni havadarlarının çirkəbindən, yalanından özünü təmizləməli, Azərbaycan həqiqətini dünyaya yaymalı idi. Düşmənlərimiz dünyada vəhşi azərbaycanlı obrazı yaratmışdılar. Azərbaycan böyük zəhmət hesabına informasiya blokadasından canını qurtardı və əsl həqiqəti aləmə car etdi. Bu proses indi də davam edir.

Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınmasında müsəlman ölkələrinin köməyi az olmamışdır. İlk maddi və mənəvi yardımı da Azərbaycan məhz bu ölkələrdən almışdır. Dünyanın ən mötəbər məclislərində – kofrans və konqreslərində müsəlman ölkələri başda olmaqla Türkiyə olmaqla öz etiraz səsini ucaltılar və təcavüzə məruz qalmış Azərbaycanı müdafiə etdilər.

Azərbaycanın dünya müsəlman ölkələri ilə əlaqələrin yaradılmasında bir cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır. O da bundan ibarətdir ki, müsəlman ölkələri ilə münasibəti nizama salmaq məqsədilə keçirilən bütün yuxarı məscidlərdə dövlət nümayəndələri ilə bərabər Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri, şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə Həzrətləri də iştirak etmişdir. Özü də respublikanın rəsmi nümayəndəsi kimi. Bu faktın özü bir daha sübut edir ki, Azərbaycan Respublikası dini idarəyə dövlətin bir atributu kimi baxır.

Azərbaycan imperiyanın tərkibində olduğu müddətdə respublikamız bir dövlət kimi heç bir dünya müsəlman ölkələri birliyinə daxil deyildi və ola da bilməzdi.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra isə Azərbaycan bir müsəlman ölkəsi kimi dünya ölkələrinin iqtisadi və siyasi birliklərinə qoşulmağa başladı.

1991-ci ildə İslam Kofransı Təşkilatının Seneqalın paytaxtında – Bakı ilə qardaşlaşmış Dakar şəhərində keçirilən iclasda Azərbaycan Respublikası bu təşkilata tam hüquqlu üzv qəbul olundu (152, 13 oktyabr 1991).

İslam Konfransı Təşkilatının Dakardakı məclisində dövlət başçıları iştirak edirdilər. Bu forumda Azərbaycanı QMDİ-nin sədri, şeyxülislam A.Paşazadə və Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti üzvü F.Muradəliyev təmsil edirdilər.

Belə bir mötəbər müsəlman təşkilatının üzvü olmaq gənc Azərbaycan Respublikası üçün dəyərli hadisə idi.

İslam Konfransı təşkilatı /İKT/ 1969-cu ildə Rabatda /Mərakeş/ müsəlman ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarının konfransında yaradılmışdır (149, s. 134-135). İlk əvvəllər 43 dövləti və Fələstin Azadlıq Təşkilatını birləşdirirdi. İKT Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə sıx əməkdaşlıq edir.

1972-ci ildə qəbul edilmiş nizamnaməyə görə İKT-nin ali orqanı dövlət və hökumət başçılarının üç ildən bir keçirilən konfransıdır. İKT-nin siyasi orqanı xarici işlər kofransı, icraçı orqanı isə baş katiblikdir. Baş katibliyin tərkibində bir sıra şöbələr, o cümlədən sosial-iqtisadi, elm və texniki, Asiya ölkələri, Afrika ölkələri, beynəlxalq məsələlər, informasiya, insan hüquqları və azsaylı dini icma məsələləri, müsəlmanların qeyri-hökumət təşkilatları məsələləri və s. şöbələri fəaliyyət göstərir.

Göründüyü kimi, bu təşkilat sözün əsl mənasında mötəbər bir təşkilatdır.

1991-ci ildən başlayaraq İran dindarları ilə Azərbaycan dindarlarının qarşılıqlı görüşləri yalnız dini çərçivəsində qapanıb qalmır, həm də iki ölkə arasında əlaqələrin yaradılmasına kömək edir.

1991-ci ilin avqustun 8-də İran Respublikasının din xadimlərinin nümayəndə heyəti məhərrəmlik mərasimində iştirak etmək üçün Azərbaycana gəldilər. Bu, ilk gəliş idi, o mənada ki, konkret məqsəddən ötrü gəlmişdilər.

Hadisələri, ümumiyyətlə xarici dövlətlərlə əlaqələrin inkişafı izləyəndə görürsən ki, 1990-cı ildən başlayaraq Azərbaycanın dünya müsəlman məmləkətləri ilə əlaqələri ildən-ilə artır, genişlənir. Özü də bu əlaqə rəngarəng və əhatəlidir.

1992-ci il mayın əvvəllərində Bakı şəhəri İcra hakimiyyəti İslam Paytaxları və Şəhərləri Təşkilatından /İPŞT/ məktub almışdı. Məktubda qeyd olunurdu ki, Ciddədə yerləşən İPŞT-nin Baş katibi Əbdülqədir Həmzə Kışak suveren, müstəqil Azərbaycana uğurlar diləyir və bakını bu təşkilata üzv olmağa dəvət edir.

İPŞT 1978-ci ildə İslam Kofransı Təşkilatına üzv olan dövlətlərin paytaxtlarında mədəniyyət abidələrini qorumaq və bərpa etmək məqsədilə yaradılmışdır (152, 20 may 1992).

Bu özlüyündə islam ənənələrinin qorunub saxlanılmasında şərəfli hadisə idi.

1992-ci ilin ortalarında Azərbaycan Respublikası daha bir müsəlman təşkilatlarının üzvlüyünə qəbul edildi. Bu, İslam İnkişaf Bankı idi /İİB/. 1974-cü ildə Lahorda /Pakistan/ müsəlman dövlətlərinin xarici işlər nazirləri kofransının qərarı ilə yaradılmışdır (152, 10 sentyabr 1992).

İİB-nin əsas məqsədi müsəlman dövlətlərinin «iqtisadi və sosial tərəqqisinə» yardım göstərməkdir. Bu bankın üstünlüyü ribanı-müamilə faiziniqadağan etmək haqqında islamın əməli göstərişinə uyğun olaraq hərəkət etməsidir: bank verdiyi borclara və qəbul etdiyi depozitlərə görə rəsmən faiz tutmur və faiz ödəmir.

Azərbaycan keçmiş Sovet İttifaqının müstəqil respublikaları arasında birinci olaraq bu banka üzv seçilmişdir. İslam Bankı bu qısa müddətdə Azərbaycan üçün xeyli faizsiz kredit ayırmışdır (152, 4 iyul 1992).

Uzun illər İrana və onun əhalisi ilə Azərbaycanın, demək olar ki, əlaqəsi ya heç olmamışdır, ya da çox cüzi olmuşdur. On illər boyu sərhədin o tayında olan canıbir, qanıbir qardaş - bacılarımızla – cənublu soydaşlarımızla görüşmək həm o tərəfə, həm bu tərəfə yasaq olunmuşdur.

Yaxşı ki, sərhədlər keçiləsi oldu. Nə qədər qohum-qardaş uzun həsrətdən sonra görüşdü. Gediş-gəliş yarandı, əlaqələr, münasibətlər genişləndi. Fərdi və rəsmi səfərlər başlandı.

1992-ci il iyulun 2-də Azərbaycan Qadınlar Cəmiyyətinin dəvəti ilə İran İslam Respublikasının qadınlardan ibarət nümayəndə heyəti Bakıya gəldi (152, 4 iyul 1992).

Tərkibində ictimai-siyasi xadimlər, deputatlar, elm və mədəniyyət işçiləri, jurnalistlər olan nümayəndə heyətinə İran Zənənlər Cəmiyyətinin sədri, fəlsəfə elmləri doktoru İmam Xomeyninin qızı Zəhra xanım Mustəfəvi rəhbərlik edirdi.

Bu, cavab görüşü idi. Azərbaycan Qadınlar Cəmiyyətinin nümayəndə heyəti İranda olanda rəfiqələrini Bakıya dəvət etmişdilər.

İranlı qadınlar Şəhidlər xiyabanında olmuş, Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizlərin ruhlarını yad etmiş, məzarlar üstünə əklilər qoymuşlar. Sonra qonaqlar Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutunda, Azərbaycan Xarici Pədoqoji Dillər İnstitutunda olmuş, Təzə Pir məscidində namaz qılmışlar. Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi sədrinin müavini, Hacı Sabir İran qadınlarının nümayəndə heyətini salamlamışdır.

Dünya müsəlman ölkələrinin Azərbaycana marağı son illərdə xeyli artmışdır. 1992-ci ilin dekabrında dünya müsəlman ictimaiyyətinin nümayəndə heyəti Azərbaycanla tanışlıq üçün Bakıya gəlmişdi. Nümayəndə heyətinin tərkibində İran, Türkiyə, Pakistan, Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, Misir, Livan, Liviya və s. dünya müsəlman ölkələrindən 158 nəfər alim, siyasətçi, biznesmen və s. peşə sahibləri vardır. Dəstəyə Türkiyənin müxalif

«Rifah» partiyasının Baş katibi, professor Nəcməddin Ərbakan başçılıq edirdi (152, 23 dekabr 1992).

Belə bir möhtərəm nümayəndə heyəti Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı ilə yaxından tanış olmuşdur.

Qonaqların respublikamız haqqında təəssüratları çox böyük olmuşdur. Belə böyük bir müsəlman nümayəndə heyətinin Azərbaycana gəlməsi onun həyatı ilə yaxından tanış olması dərin bir inam yaradır ki, müsəlman ölkələri birləşsələr, çox şeyə nail ola bilərlər.

Müsəlman ölkələri ilə əlaqələrin uzlaşdırılmasında QMDİ aparıcı rol oynayır. Bu proses bu idarənin fəaliyyətindən keçib gəlir. Başqa sözlə, əvvəlcə dini əlaqələr yaradılır, iki ölkə arasında dindarların gediş-gəlişi sahmana salınır ki, bu da son nəticədə ölkələr arasında dövlət səviyyəsində münasibətlərin özülünün qoyulmasına gətirib çıxarır.

Misir Ərəb Respublikası ilə də Azərbaycanın əlaqələri demək olar ki, dini idarə vasitəsilə yaranmışdır. Son illərdə bu dostluq telləri daha da möhkəmlənmişdir. Misir-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin prezidenti Mühəmməd Əbdül Xeyri şeyxülislam vasitəsilə respublika müsəlmanlarına 1993-cü ildə 1000 nüsxə Qurani-kərim göndərmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə Azərbaycanla Misir arasında əlaqələr daha da möhkəmləndi. Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevlə Misir Ərəb Respublikasının prezidenti Hüsni Mübarəkin bir neçə dəfə görüşməsi buna bir daha sübutdur.

QMDİ adından şeyxülislam 1993-cü ilin oktyabrında İslam dünyasının dövlət və hökumət başçılarına müraciətində deyilirdi:

«Biz müsəlmanlar həmişə Allah-təala qarşısında böyük məsuliyyət hiss edirik...

Beş ildir ki, Azərbaycan müsəlmanları, bütün xalqımız kafirlərin, ermənilərin təcavüzünə məruz qalmışdır. Düşmənlər müqəddəs ibadətgahlarımızı – məscidləri və möminlərimizin evlərini dağıtmışlar...

Müsəlman ölkələri Azərbaycana kömək əlini uzatmalı, onunla həmrəy olmalıdır...» (152, 15 iyul 1993).

QMDİ adından belə məktub və teleqramların ünvanı çox genişdir. Burda BMT-nin Baş katibi, Moskva və bütün Rusiyanın patriarxı II Aleks, ABŞ-ın konqresi, bütün ermənilərin patriarxı II Vazgen, ABŞ və Rusiya prezidentləri və başqalarının adı vardır.

QMRİ-nin sədri, şeyxülislam Hacı A.Paşazadə təkcə məktub və müraciətlərlə kifayətlənməyib, dəfələrlə dini başçılar və dövlət rəhbərləri ilə görüşmüş, onlarla vacib problemlər barəsində söhbət etmiş və bunun nəticəsində birgə kommünike, müraciət qəbul olunmuşdur (311, 312, 313, 314, 315, 316, 317).

Bu mənada QMRİ və onun rəhbər orqanları həm də siyasi qurum, siyasi orqan kimi çıxış edirdilər. Çünki Azərbaycan Respublikasının müharibə şəraitindən qurtarmaq üçün dindarların qüvvəsindən də istifadə olunması yalnız xeyir gətirə bilər.

Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsi indi, demək olar ki, bütün islam yığıncaqlarında, müsəlman konfrans və iclaslarında iştirak edir. Bu görüşlərdə Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan gedən nümayəndə heyətlərinə əsasən şeyxülislam özü başçılıq edir.

Müsəlmanların 1993-cü ilin dekabrında keçirilən Xartum məclisi yadda qalan, əhəmiyyət kəsb edən məclislərdən olmuşdur. Afrikanın ən böyük ölkəsi Sudanın paytaxtı Xartumda II Ərəb-Müsəlman xalq Kofransı keçirilmişdir. Bu beynəlxalq məclisə 80 ölkədən 500 nümayəndə toplanmışdı. Kofransda QMRİ-nin sədri, şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin başçılığı ilə nümayəndə heyəti iştirak edirdi.

Konfransda şeyxülislam böyük nitq söyləmişdir. O, Azərbaycanda yaranmış gərgin hərbi və iqtisadi vəziyyət barədə ətraflı məlumat vermişdir. Şeyx Azərbaycan respublikasının təkləndiyini xüsusilə vurğulamışdır. Nitqin sonunda müsəlman

dövlətlərinin rəhbərlərini respublikanın zəbt olunmuş əraziləri ermənilər tərəfindən boşaldılmayınca Ermənistanla bütün əlaqələri kəsməyə səsləmiş, qaçqınlarımıza, köçkünlərimizə humanitar yardım göstərməyə çağırmışdır.

Konfransın qətnaməsində Bosniya-Hersoqovinada, Azərbaycanda, Əfqanıstanda və fələstində baş verən hadisələrə münasibət bildirilmişdir.

Konfrans başa çatdıqdan sonra şeyxülislam Sudan respublikasının prezidenti, general Əl-Bəşirlə görüşmüş və ona Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin məktubunu vermişdir.

Bu da bir həqiqətdir ki, H.Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra dövlətin dinimizə mənəvi dəyərlərinə münasibət kökündən dəyişmişdir.

Azərbaycan prezidentinin müsəlman ölkələrinə səfərləri zamanı onu müşayiət edənlərdən biri də adətən şeyxülislam olur.

Prezidentin islam dininə və onun rəhbərlərinə hörmətini bir də onda görmək olur ki, dünya müsəlmanlarının bütün toplanış və iclaslarına məktublar göndərir.

1994-cü il fevralın əvvəllərində Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirilən Beynəlxalq Sülh və Səbr Konfransının iştirakçılarına məktub göndərmişdi. Prezidentin məktubunda deyilirdi:

«Möhtərəm konfrans iştirakçıları!

Ayrı-ayrı dövlətlərdə münafiqlərin gücləndiyi, xalqların qarşı-qarşıya qoyulduğu narahat zamanımızda bütün sülsevər qüvvələrin, xüsusilə də din xadimlərinin bir araya gəlməsi dünyada barış və əmin-əmanlıq üçün səy göstərilməsi təqdirəlayiq hadisədir. Adamları humanizmə, şəfqətə, nəciibliyə, yüksək mənəvi dəyərlərə səsləyən dinlərin bəşəri rolu əvəzsizdir...»

Daha sonra Azərbaycan prezidenti yazırdı:

«Ümidvar olduğumu bildirmək istəyirəm ki, toplantımız xalqlar arasında sülhün, dinc və mehriban qonşuluğu münasibətlərinin bərqərar olmasında öz sözünü deyəcəkdir...»

Azərbaycan prezidenti H.Əliyevin dünya müsəlman ölkələri ilə Azərbaycan Respublikasının əlaqəsinə xüsusi diqqət verir. Tez-tez müsəlman ölkələrinə səfərə çıxır, dövlət rəhbərləri ilə əməli söhbətlər, danışıqlar aparır.

Örət ilin yayında, yəni 1994-cü ilin iyulunda H.Əliyev Səudiyyə Ərəbistanına rəsmi səfərə getmişdi. Səfər üç gün-iyulun 12-dək davam etdi (12, 20 iyul 1994).

Azərbaycan Respublikasının prezidenti iki müqəddəs şəhərin xadimi, Səudiyyə Ərəbistanı kralı Fəhd ibn Əbdül Əziz əl-Səudun dəvətilə həmin ölkəyə getmişdir.

Hörmətli qonağın rəsmi səfərini Səudiyyə Ərəbistanının mətbuatı diqqət mərkəzində saxlamış, bu səfəri çox geniş işıqlandırmışdır. Məmələkətin bütün nüfuzlu qəzetləri – «Okaz», «Əl-Mədinə», «Ər-Riyad», «Əl-cəzirə», «Əl-Vətən» və s. Azərbaycan Respublikası prezidentinin səfər müddətində fəaliyyətinə xüsusi yer vermişdir. Bundan əlavə, qəzetlər səfərin gedişi bərdə geniş reportajlar, şərhlər və Azərbaycana həsr olunmuş məqalələr dərc etmişlər (12, 20 iyul 1994).

Azərbaycan Respublikası prezidentinin Ümumislam Təşkilatının rəhbərləri ilə görüşləri və görüşlər zamanı H.Əliyevin bu təşkilatlara Azərbaycanın ağır günündə əməkdaşlıq və daha artıq yardım göstərməyə çağırışı qəzetlərdə öz əksini tapırdı.

«Ər-Riyad» qəzeti yazır: «İslam dünyasında ən ağır bəlalara düşər edilmiş Azərbaycanın bu gün islam təşkilatlarının yardımına hamıdan artıq mənəvi haqqı var.»

«Əl-Mədinə» qəzetindən: «... Məlum qüvvələrə arxalanan kiçik ermənistanın əzəli Azəri-islam torpağı olan Yuxarı Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq «üçün etdiyi təcavüzü qətiyyətlə pisləyərək, «Bu təcavüzün nəticəsində qaçqına çevrilən bir milyondan artıq adam və bu müharibədə şəhid olanlar müsəlmanlardır,» – deyər dindəşları Azərbaycanla həmrəyliyə səsləyir (152, 10 avqust 1994).

Qəzetlər bunu da vurğulayırlar ki, Azərbaycan respublikası yeni müstəqil dövlətlər arasınca ən varlı, zəngin təbii sərvətlərə malik ölkədir. Ona görə Səudiyyə Ərəbistanının iş adamları Azərbaycanda sərmayə qoyuluşuna cəlb olmalıdır (152, 10 avqust 1994).

Azərbaycan Prezidenti Səudiyyə Ərəbistanında olarkən dünyaya müsəlmanlarının ziyarətگاهی olan və Həzrət Məhəmməd /s/ peyğəmbərin adı ilə bağlı olan Məkkə və Mədinə şəhərlərindəki müqəddəs yerləri də ziyarət etmişdir.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin Səudiyyə Ərəbistanına səfəri çox uğurlu olmuşdur. Belə ki, bu səfər zamanı hər iki ölkənin mənafeyi üçün sərfəli işlərin başlanğıcı qoyulmuşdur. Bu danışıqlarda həm iqtisadi, həm də siyasi məsələlərdə razılıq əldə edilmişdir.

Səudiyyə Ərəbistanına səfəri barəsində H.Əliyev Təzə Pir məscidində iyulun 20-də din xadimləri ilə görüşündə öz təəssüratını söyləmişdir. Bu görüşdə respublikada rəsmi qeydiyyatdan keçmiş 153 məscidin 250-dən çox nümayəndəsi habelə Bakı kəndlərində yaşayan din xadimləri iştirak edirdilər (12, 21 iyul 1994).

Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri, şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin başçılıq etdiyi respublika nümayəndə heyətinin müqəddəs Məkkə və Mədinə şəhərlərinə ziyarəti barədə geniş məlumat vermişdir və bu ziyarətdən sonra dindarların görüşünə gəldiyi üçün dövlət başçısına minnətdarlığını bildirmişdir.

Respublika prezidenti H.Əliyev dindarlar qarşısında çıxış edərək demişdir :

«Hörmətli qardaşlar, hörmətli həmvətənlər!

Sizin hamınızı və sizin simanızda islam dininə itaət edənləri, bütün azərbaycanlıları, müsəlmanları səmimi qəlbədən salamlayır, hər birinizə müstəqil Azərbaycanımıza bu ağır dövrdə dözümlü, dəyanət arzulayıram.»

Sonra respublika prezidenti Səudiyyə Ərəbistanına səfəri barəsində dindarlara ətraflı məlumat vermişdir. O bu səfərin hər iki tərəf üçün böyük gələcəyindən söhbət açmışdır. Prezident müqəddəs Məkkə və Mədinənin tarixi yerlərini ziyarət etdiyindən çox məmnun qaldığını bildirmişdir. O demişdir :

«Orada dua edərkən Allahdan bir arzum olmuşdur ki, Azərbaycanın müstəqilliyini daimi etsin, Respublikamızı bugünkü bəlalardan xilas etsin. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün bizə yardımını əsirgəməsin... » (12, 21 iyul 1994).

Dövlət başçısı ilə belə görüşlər dindarları çox razı salır. İndi dindarlar hər gün Allah-təaladan rica edirlər ki, böyük yaradan Azərbaycanın müstəqilliyini həmişəlik etsin. Onlar başa düşürlər ki, belə görüşlər, dövlət başçısının dindarların hüzuruna gəlməsi yalnız müstəqil dövlətdə mümkündür (12, 21 iyul 1994).

Sovet İttifaqında islama dair buraxılmış bütün kitablarda bu vaxta kimi yaradılmış beynəlxalq müsəlman təşkilatları haqqında yalnız tənqidi fikirlər yazılmışdır. Ən çox da islam təşkilatları, birlik və cəmiyyətlərin antikommunist xarakterində olduğu qeyd olunur. Lakin ateistlərin yazdıqlarını bir tərəfə qoyub, beynəlxalq müsəlman təşkilatlarının fəaliyyətini müşahidə etdikdə, onların gördükləri işlərə baxdıqda ünvanlarına söylənən fikirlərin yalan və iftira olduğunun şahidi olursaq.

Beynəlxalq müsəlman təşkilatları və cəmiyyətlərinin ancaq bir qayəsi vardır: müsəlmançılığı-islamı qoruyub saxlamaq, müsəlman ölkələrinin birliyini, dünya ölkələri və xalqlar arasında sülh, əmin-amanlığı, dostluq və əməkdaşlığı bərqərar etmək!

Belə müsəlman təşkilatlarından biri də «İslam çağırışı»dır . «İslam çağırışı» «nın məramı müsəlman ölkələri arasında əməkdaşlıq yaratmaq, ehtiyacı olan ölkələrə yardım etmək və müsəlman xalqlarını həmrəyliyinə nail olmaqdır.

1994-cü ilin sentyabrında Liviya Xalq Ərəb Cəmahiriyyə-sində olmuş «Əl-Fəth « inqilabının 25-ci ildönümü münasibəti

ilə çağrılan tədbirdə iştirak etmiş Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Hacı A.Paşazadə «İslam çağırışı» təşkilatının işindən razılıq etmişdir (12, 29 sentyabr 1994).

Belə yığıncaqlar həm də məsləhətləşmə, dərdləşmə toplantısı olur. Bu dəfə də belə idi.

Seyx həzrətləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin məktubunu Liviyanın rəhbəri Cüəmmər Qəzzafi cənablarına təqdim etmişdir. Məktubda deyilirdi:

«Sizi və xalqınızı «Əl- Fəth» inqilabının 25-ci ildönümü münasibətilə ürəkdən təbrik edir, «Yaşıl kitab» ın xalqınızın qarşısında qoyduğu vəzifələrin bütövlükdə həyata keçməsinə arzular yıram. Tarix, dini, adət-ənənələri bir olan xalqlarımız arasındakı qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etməsi Allah-təaladan diləyirəm.»

Liviyaada olarkən Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı bir sıra dövlət rəhbərləri ilə görüşmüş, ermənistanın Azərbaycana təcavüzü haqqında və təcavüzün faciəli nəticələri barəsində onlara məlumat vermişdir.

Səfər zamanı Azərbaycan nümayəndə heyəti və Ümumdünya İslam Çağırışı Cəmiyyəti müştərək müşavirələr keçirmiş, tərəflər arasında dini, mədəni-ictimai sahələr üzrə qarşılıqlı əməkdaşlığa perspektivləri müzakirə olunmuşdur.

Ümumdünya İslam Çağırışı cəmiyyətinin Azərbaycanda öz şöbəsini açmaq və informasiya mübadiləsi aparmaq da qərara alınmışdır.

Mərakeşin Kasablanka şəhərində İslam Konfransı Təşkilatının 1994-cü ilin dekabrında keçirilmiş zirvə toplantısında Azərbaycan prezidenti H.Əliyev başda olmaqla nümayəndə heyəti iştirak etmişdir (12, 19 dekabr 1994).

Bu toplantı böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki İKT -nin 25 illiyi qeyd ediləcəkdə.

Dekabrın 15-di İslam Kofransı Təşkilatının Zirvə toplantısında Azərbaycan Respublikası Prezidenti H.Əliyev təbrik nitqi

söyləmişdir. O öz nitqində Azərbaycanın müasir durumu barədə müsəlman nümayəndələrinə məlumat vermiş, təcavüzkar Ermənistanı cilovlamaqda müsəlman ölkələri qüvvələrinin birləşdirilməsi zərurətini qeyd etmişdir.

Belə mötəbər məclisdə Azərbaycan həqiqətlərini bəyan etmək Azərbaycanın dünya miqyasında tanınmasında müəyyən rol oynamışdır.

İKT-nin zirvə toplantısı günlərində Azərbaycan nümayəndə heyəti, şəxsən onun başçısı H.Əliyev olduqca gərgin işləmişdir.

Belə ki, həmin günlərdə respublika prezidenti Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmrəllə, İordaniya kralı Hüseyn ibn Təlalla, Misir prezidenti Hüsnu Mübarəklə, Fələstin rəhbəri Yasir Ərafatla, Pakistanın baş naziri Benəzir Buhutto ilə, Maldin adalarının prezidenti Mömun Abdul Qəyyumla, Malaziyanın baş naziri Mahaddi Mühəmmədlə, İranın xarici işlər naziri Əli Əkbər Vilayəti və başqaları ilə görüşmüşdür (12, 20 dekabr 1994).

Azərbaycanın dövlət başçısı görüşdüyü dövlət xadimləri ilə ətraflı söhbətlər etmiş, Ermənistanın təcavüzü barədə və Azərbaycanın İqtisadi çətinlikləri barədə danışmışdır.

Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin başçısı öz ölkəsinin Azərbaycana yardım edəcəyinə söz vermiş və bildirmişdir ki, gərək bütün müsəlman ölkələri bu işdə yaxından iştirak etsinlər.

Bu görüşlərin həm siyasi, mənəvi, həm də maddi cəhətdən xeyri olacağına əmin olan Azərbaycan nümayəndə heyəti bütün səviyyələrdə görüşlər keçirmiş, söhbətlər aparmışdır. Şeyx-ülislam A.Paşazadə və xarici işlər naziri H.Həsənov da bu görüşlərdə fəal iştirak etmişlər. Hərəsi təmsil etdiyi idarənin mənafeyi baxımından məsələlərə diqqət yetirmişlər (12, 20 dekabr 1994).

Zirvə toplantısında iştirak edən bütün dövlət başçıları Azərbaycan prezidenti H.Əliyevin çıxışını bəyəndiklərini bildirmişlər.

Pakistanın baş naziri B.Bhutto söhbətlərin birində bildir-mişdir ki, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində altı ildən bəri davam edən müharibədə Pakistan daim Azərbaycanı dəstəkləmişdi. Baş nazir onu da bildirmişdir ki, onun ölkəsi bundan sonra da Azərbaycanın haqq işini müdafiə edəcək, öz maddi və mənəvi köməyini qardaş Azərbaycan xalqından əsir-gəməyəcək.

Misir prezidenti H.Əliyevə müraciət edərək demişdir ki, siz İslam dünyasının qarşısında vəzifələri çox yaxşı təhlil etdiniz və dəyərli təkliflər verdiniz (12, 19 dekabr 1994).

Misir prezidentinin fikrincə, İslam aləmi üçün ən böyük təhlükə daxili çəkişmələrdir və bunların aradan qaldırılması üçün lazımi tədbirlər görülməlidir.

Kasablanka Zirvə toplantısında iştirak edən 52 müsəlman dövlətinin nümayəndə heyətləri Azərbaycanla həmrəy olduq-larını yekdilliklə bildirmişlər.

Zirvə toplantısında Azərbaycanla əlaqədar üç qətnamə qəbul edilmişdir. Birincisi, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünün pislənməsi, ikincisi, Azərbaycanın düşdüyü ağır vəziyyətlə əla-qədar İKT-nin və onun üzvü olan dövlətlərin respublikamıza iqtisadi və humanitar yardımın göstərilməsi, üçüncüsü, Yekun Bə-yannaməsində Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü ilə əlaqədar xüsusi bölmənin yazılması. Həmin bölmədə Azərbaycanın düş-düyü ağır vəziyyət qeyd olunur və tələb olunur ki, Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan torpağını qeyd-şərtsiz tərk etsin. Şuşa və Laçın şəhərlərinin azad olunması məsələsi də həmin bölmədə öz əksini tapmışdır (12, 19 dekabr 1994).

Müsəlman ölkələri ilə əlaqələrin yaradılması Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq nüfuzunu artırmaqla bərabər, çətin maddi şəraitlə üzləşmiş Azərbaycana müxtəlif müsəlman ölkə-lərindən humanitar yardımlar da edilir. Bu sahədə Türkiyə, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Pakistan, Misir və digər müsəlman məm-

ləkətlərinin fəaliyyəti olduqca dəyərlidir. Bəzi müsəlman ölkələri Azərbaycanda özlərinin xüsusi cəmiyyətlərini yaratmış və bu cəmiyyətlər vasitəsilə respublikamızın qaçqın düşərgələ-rində yaşayanlara maddi və mənəvi kömək göstərirlər.

Səudiyyə Ərəbistanının «İslam nıcat cəmiyyəti», İran və Tür-kiyənin Azərbaycan xalqına sırf humanitar yardım göstərməkdən ötrü yaratdıqları cəmiyyətlər buna əyani sübutdur.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlətin dinə olan münasibətlərində ardıcıl bir mövqe vardır. Xalqın dininə, milli dəyərlərinə olan əsl humanist münasibət ildən-ilə durulur, genişlənir və daha da əhatəli olubdur. Gənc Azərbaycan respub-likası möhkəmləndikcə, onun beynəlxalq nüfuzu artdıqca, da-xildə sabitlik yarandıqca dövlətin milli dəyərlərə diqqəti də artır.

Burda bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər, bu, Azər-baycanın müsəlman dövlətləri ilə münasibətləri bütün sahələrdə, iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələri möhkəmləndikcə beynəlxalq islam konfrans və simpoziumları Bakı şəhərində daha tez-tez keçirilməyə başladı. İndi artıq dünya islam ölkələri görür və hiss edirlər ki, milli Azərbaycan dövləti dinə və milli dəyərlərə mü-nasibətdə keçmiş Sovet quruluşu vaxtından 180 dərəcə don-muşdur.

1996-cü ilin noyabrında Bakıda Beynəlxalq islam simpoziu-mu keçirildi. Bu toplantıda dünya müsəlman ölkələrinin nüma-yəndələri iştirak edirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev simpoziumun işində yaxından iştirak etmişdir. H.Əliyev simpoziumda çıxışındı demişdir: «...İslam dinin bəşə-riyyəyə bəxş etdiyi bütün nemətlərdən hər bir azərbaycanlı səmərəli istifadə etməli və xüsusən, cəmiyyətdə davranışda islam dininin tələblərinə uyğun olaraq özünü göstərməlidir» (101, N 12, 1999). Müasir dövlət quruculuğunda islam dəyərlərindən səmərəli istifadə etməyi dövlət başçısı ısrarla tövsiyə edir, bunun əhəmiyyətini döənə-döənə qeyd edir. Yeni dövrdə yeni nəslin,

gənclərin öz dininə, milli dəyərlərinə yiyələnməyi əsas işlərdən sayır... Gənclərimizin islam dinini mənimsəməsi üçün tədbirlər görülməlidir. Çünki bu tədbirlərin olmaması nəticəsində bəzi mənfi hallar meydana çıxır, ayrı-ayrı qruplar gənclərə fanatizm əhvali-ruhiyyəsi aşılamaq istəyirlər» (101, N 12, 1999).

Dövlət başçısının bu fikirləri saf, təmiz islam dinimizi yad ünsürlərdən təmizləməkdə «həyacan təbili» adlandırmaq olar. Dini saflığını qorumaq və onu gələcək nəsillərə aşılamaq hamının borcudur.

1998-ci ildə Bakıda iki böyük islam toplantısı keçirildi. Bunlardan birincisi həmin ilin sentyabrın axırı oktyabrın əvvəlində keçirildi. «Beynəlxalq islam konfransı və Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayı» adlanan bu toplantı dini mənəvi dəyərlərə həsr olunmuşdu. Toplantıda Azərbaycan prezidenti H.Əliyev parlaq bir nitq söylədi.

Ölkə başçısı bu nitqində özünün islam dininin tarixinə və bu dinin məziyyətlərinə bələd olduğunu bir daha göstərdi. «Bütün dinlər dünyada yüksək mənəviyyəti təbliğ edirlər. O da məlumdur ki, bəşər tarixində insanlar öz şüurunu, adət-ənənələrini və cəmiyyətlərdə yaranan qayda – qanunları əsasən dini dəyərlərdən, dinin insanlara bəxş etdiyi keyfiyyətlərdən götürürlər» (103, s. 9).

H.Əliyev konfrans və qurultay nümayəndələrinə keçmiş Sovet hakimiyyəti dövründə və Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra xalqın dininə və mənəvi dəyərlərinə dövlətin münasibətini müqayisə edərək demişdir:

«Bu gün dövlətimiz, konstitusiyamız insanlara bütün azadlıqları verərək, o cümlədən vicdan azadlığını din azadlığını öz siyasətinin əsas hissəsi hesab edir.»

Ötən dövrlərdə «... kommunist ideologiyasının bəşəriyyətə vurduğu zərbələrdən ən böyüyü 70 il müddətində dinə qarşı aparılan təbliğat və xüsusən dinin qadağan olunması və dinin təhrif

edilməsi olmuşdur. Ancaq din, o cümlədən bizim mənsub olduğumuz islam dini o qədər qüdrətə malikdir ki, heç bir ideologiya, heç bir hakimiyyət – heç bir hökmdar onunla bacara bilməz və 70 illik tarix də göstərdi ki, bunu bacara bilmədi» (103, s. 10).

Sonra prezident konfrans nümayəndələrini əmin etdi ki, «... Azərbaycanda mənəviyyətin, mənəvi dəyərlərin, islam dininin mənəvi dəyərlərinə sadıq olacaq və Azərbaycanda mənəviyyətin, mənəvi dəyərlərin, islam dininin yüksək dəyərlərini inkişaf etdirilməsini təmin edəcəyəm» (103, s.30).

Azərbaycan dövlət başçısının nitqini dünyanın hər yerindən gəlmiş Bakı toplantısının nümayəndələri hərarətlə alqışladılar. Bu alqışlar həm də azadlıq və milli istiqlaliyyət əldə etmiş, müstəqil Azərbaycan milli hökumətinə olan alqış idi...

1998-ci il dekabrın 9-da Bakıda «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda ilk beynəlxalq simpozium keçirildi. Simpoziumda Azərbaycan prezidenti H.Əliyev «Xalqımız öz tarixi, milli-mənəvi dəyərləri, doğma dili ilə, islam dininə, mədəniyyətinə, mənəviyyətinə mənsub olması ilə fəxr edir « mövzusunda geniş və parlaq nitq söylədi. Bu nitq təkcə Azərbaycan xalqının deyil, dünya müsəlman xalqlarının mənəviyyatında, mənəvi, milli dəyərlərində islam dininin roluna verilən qiymət idi.

H.Əliyev bir daha keçmiş bolşevik dövrünə qayıdaraq demişdir: «Sovet İttifaqının mövcud olduğu 70 il ərzində onun ərazisində din yasaq, qadağan edilmiş, ateizm təbliğatı aparılmışdır. Dinə qarşı çox kəskin mübarizə aparılmış, allahsızlıq, dini inkar etmək o illərdə kommunist ideologiyasının əsasını təşkil etmişdir... Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra tarixi nöqteyi nəzərdən qısa bir zamanda dinin, o cümlədən islam dininin nə qədər dərin kökləri olduğunu daha da çox dərk edə bilmişik» (103, s. 37).

Bu nitq Azərbaycan dövlətinin bu gün dinimizə, mənəviyyətimizə olan parlaq ifadəsiydi.

Konfransda H.Əliyevin nitqində dini-mənəvi dəyərlərin müasir dövrdə əhəmiyyəti məsələsinə geniş yer verilmişdir. O göstərmişdir ki, «müasirlik və dini-mənəvi dəyərləri» bir-biri ilə bağlanmalıdır. Dini-mənəvi dəyərlərdən biz müasir həyatımızın daha da genişlənməsi və inkişaf etməsi üçün istifadə etməliyik. Dini-mənəvi dəyərlər bizi geri çəkməməlidir, irəli aparmalıdır. Çünki İslam dininin mənəvi dəyərləri insanları həmişə inkişafa aparmışdır, insanlara həmişə qarşıdakı uzaq və işıqlı yolu göstərmişdir və insanları daha da irəli getməyə, daha da savadlanmağa, mədəniyyətə, daha da qovuşmağa, müasir həyatın bütün vasitələrindən öz həyatını, öz millətinin həyatını, xalqının həyatını daha da yaxşılaşdırmaq üçün daha da səmərəli istifadə etməyə yönəldilmişdir (103, s.13).

Dövlət başçısı din xadimlərinə tövsiyə verir ki, onlar İslam dininin çox yaxşı, dünyəvi dəyərlərini, onun heç zaman əhəmiyyətini itirməyən mənəvi dəyərlərini müzakirə etsinlər, bu dəyərlərdən insanların bəhrələnməsinə, onların həyat tərzinin yaxşılaşmasına istifadə etsinlər.

H.Əliyev konfransların, ümumiyyətlə islam toplantılarına dəyərli qiymət verir və göstərir ki, hər bir İslam konfransının tövsiyələri cəmiyyətdə mənəviyyətin daha da yüksəlməsinə kömək etməlidir.

O, daha sonra demişdir ki, Azərbaycan müstəqil dövlət olaraq demokratiya yolu ilə gedir. Biz öz müstəqilliyimizi əldə edəndən sonra Azərbaycanda demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq yolunu tutmuşuq və bu yolla da gedirik. Azərbaycan xalqı üçün bu yolun doğru, düzgün olduğunu dövlət başçısı göstərmişdir. Demokratik, hüquqi dövlət insanlara bütün azadlıqları verir və bunlar Azərbaycanın 1995-ci ildə qəbul etdiyi ilk demokratik Konstitusiyasında öz əksini tapıbdir. Dövlətimiz, Azərbaycan Konstitusiyası insanlara bütün azadlıqları verərək, o cümlədən vicdan azadlığını, din azadlığını öz siyasətinin əsas

hissəsi hesab edir. Konstitusiya din azadlığını elan etmişdir, biz isə dövlət kimi bunun təmin olunmasının qarantıyıq, bunu öz üzərimizə götürmüşük (103, s.14).

Milli dövlətimizin başçısı dedi ki kimi də gündəlik fəaliyyətdə insan, millət və xalqın vicdan azadlığına humanist münasibət bəslənilir. Bu bir daha göstərir ki, bu gün bizim dövlət dünyəvi dövlətdir və bu dövlət dindən ayrıldıdır. Bu gün Azərbaycanda dövlətlə din arasında əməkdaşlıq vardır. İslam dinin qiymətli mənəvi dəyərlərindən respublika əhalisinin yüksək əxlaqi və mənəvi cəhətdən formalaşmasında istifadə olunmasının əhəmiyyəti ölçüyə gəlməzdir. Belə münasibət isə insanların demokratiyanı, həqiqi vətəndaş azadlığının nə olduğunu başa düşməsinə, anlamasına, görməsinə səbəb olacaqdır.

Demokratiya yolunu tutan ölkənin vətəndaşları da təbii ki, demokratiyanı özbaşınalıq, kaos kimi düşünməməlidirlər. Demokratiya yüksək mənəviyyət deməkdir. Dövlət başçısı çox böyük ürək açıqlığı ilə göstərir ki, bu yüksək mənəviyyəti, yüksək mədəniyyəti hər bir Azərbaycanda yaratmaq üçün, gənc nəsli bu əsaslarda tərbiyələndirmək üçün və böyütmək üçün İslam dininin mənəvi dəyərləri çox gərəkdir.

Hansı quruluşda yaşamasından asılı olmayaraq xalqın dininə, minillik adət-ənənəsinə dövlət səviyyəsində hörmət edilməli, qayğı göstərməlidir.

Qafqazda yaşayan xalqların əksəriyyəti müsəlmandırlar. Qafqaz müsəlmanları böyük tarixə malikdirlər. H.Əliyev çox doğru qeyd edir ki, Qafqaz elə bir yerdir ki, ayrıca bir kənd də özünün müstəqil dili ilə və qədim tarixi ilə seçilir. Bunları Sovet hakimiyyəti vaxtı hesaba almırdılar, saymırdılar, hamını bir hesab edirdilər. Hətta belə bir ideya vardır ki, Sovet xalqı adamların yeni tarixi birliyi. Şübhəsiz ki, belə bir ideya tarixin sınağından keçə bilmədi, dağıldı. Amma xalqlara, o cümlədən Qafqaz xalqlarına çox ziyan gətirdi, bizim xalqlarımızın bəzi

adət-ənənələrinin ləğv olunmasına, yaxud y nudulmasına gətirib çıxardı (103,s.25).

Ona görə də biz bu keçmiş tarixi düzgün qiymətləndirməliyə və buraxılan səhvləri aradan qaldırmalıyıq.

Tarixi bir həqiqətdir ki, İslam heç zaman yerində saymamış, o da qeyri dinlər kimi həmişə tərəqqidə olmuşdur. Dünya inkişafdadır, bəşəriyyət inkişafdadır. Belə olan halda islam da donub əvvəlki vəziyyətdə qala bilməz. Təbii ki, bu inkişaf dinin tarixi köklərinə, onun qoyduğu ənənələrə müxalif olmamışdır, tarixi təcrübə göstərir ki, heç vaxt da inkişaf, tərəqqi dini etiqadları, dəyərli adət-ənənələri yox etmişdir. Kökə bağlılıq, ənənələrə bağlılıq, onlara sədaqətlik nəsildən nəsilə bir varis kimi keçmiş, yaşamışdır.

Hər yeni nəsil öz xalqının milli mənəvi dəyərlərinə, əxlaqi çaralarına bağlanmalı, tarixi kökləri daha gücləndirməyə çalışmalıdır.

Azərbaycan dövlət başçısı H.Əliyevin təbirincə desək, bu gün islam mədəniyyətinin, islam milli-mənəvi ənənələrinin ümumbəşəri mənəvi dəyərlərlə vəhdətindən doğulan Azərbaycanlıdır.

Biz bu yolla gedəcəyik. Azərbaycan dünya tərəqqisindən kənardə qala bilməz. Dünya xalqlarının tərəqqi yolu ilə müsəlmanlar da getməlidirlər, o cümlədən azərbaycanlılar da getməlidirlər.

Bakı simpoziumunda çıxış edənlər, o cümlədən QMİ-nin sədri Şeyxülislam Hacı A.Paşazadə, Türkiyədə İRSİKA-nın baş direktoru Ekmələddin İhsanoğlu, Rusiya EA Afrika İnstitutunun elmi əməkdaşı prof. L.Medvedenko, İranın mədəniyyət naziri əvəzi Məhəmmədəli Təsxiri, Fransız Araşdırmaları Mərkəzinin professoru Jan Lui Qrammo, Nyu-York mərkəzi kollecinin direktoru Kiril Qlessin, Yuneskonun xüsusi nümayəndəsi Roza Qureron vəb. çıxış etmiş, H.Əliyev cənablarının nitqinin onlara

təsirindən danışmış və islam dininin bəşəri dəyərlərini göstərmişlər (12, 11 dekabr 1998).

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkədə söz, mətbuat və vicdan azadlığı yaradıldı. Cəmiyyətdə demokratiya həyatın bütün sahələrinə nüfuz etdi. Ancaq çox təəssüflər olsun ki, demokratiyanın gen-bolluğundan bəziləri sui istifadə etməyə başladılar. Belə hallar dini məsələlərdən də yan keçmədi. Qara qüvvələr istər ölkənin daxilində və istərsə də xaricdə müxtəlif dini cərəyanlar, birliklər yaradaraq öz mənafələrini həyata keçirmək üçün hər cür əmələ əl atdılar. Xarici missionerlər müxtəlif yollarla Azərbaycana ayaq açdılar. Onlardan bəziləri ölkədə islam dinini parçalamaq, xristian, yəhudi, hind dinlərini və s yaymaq məqsədilə xalq arasında müxtəlif ədəbiyyatlar yaymağa başladılar. Bəzi savadsız insanlar belə təbliğata uyur, öz dinini, mənəviyyatını ücüz qiymətə dəyişir, satırlar. Unutmaq lazım deyil ki, dinint satan, vətəninə də satar.

O da bir həqiqətdir ki, islamı parçalamaq xalqı, vətəni parçalamaqdır. Və bu gün ölkəmizdə bərqərar olan söz, mətbuat və vicdan azadlığı məfhumları da milli dövlətimizin mənafəinə xidmət etməlidir.

Bu məqsədlə bəzi müsəlman ölkələrinin mövqeyi və hərəkəti də təəssüf doğurmaya bilmir. Bəzi müsəlman ölkələrindən respublikamıza gələn xeyriyyə təşkilatlarının xeyriyyə pərdəsi altında müxtəlif təriqətlərdən çıxış etmələri təhlükəli xarakter almışdır.

Bütün bunların qarşısını almaq üçün Azərbaycan dövləti xüsusi tədbir görmüş və görməkdədir. 1997-ci il yanvarın 8-də ölkə başçısının fərmanı ilə Azərbaycan respublikasında hər cür missionerlik fəaliyyəti qadağan edilmişdir (12, 9 yanvar 1997).

Bu isə beynəlxalq qanunlara tam uyğundur. Belə ki, insan hüquqlarının müdafiəsinə dair əsas sənədlərdən olan Avropa konvensiyasının 9-cu maddəsində deyilir : hər hansı dinin azlığı

intizamının, sağlamlığının saxlanması, başçıların hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün ictimai təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə məhdudlaşdırılmalıdır. Avropa Şurasının təlimatına görə isə, «üzv dövlətlərin hökumətləri yeni dini cərəyanları avtomatik olaraq qeydiyyatdan keçirməməyə çağırılırlar, onlar əvvəlcə həmin cərəyanların fəaliyyətində cinayət ünsürləri olub-olmamasını öyrənməlidirlər (113, N 19, 1998).

Ancaq hələ də ölkədə missioner təşkilatlar legal, qeyri legal fəaliyyət göstərməkdədirlər. Bunlar Azərbaycan Respublikasının qanunlarını pozmaq deməkdir. Əlbəttə belələrində qarşı inzibati qaydada mübarizə aparılmalıdır.

Azərbaycanın Şimal rayonlarında Vəhhabilik, Gəncə bölgəsində xristianlıq, cənub bölgələrində isə təriqət ayrılığını yaymağa cəhd göstərilir. Təkrardan çəkinmədən deyək ki, az da olsa dinini, təriqətini dəyişənlərə rast gəlirik.

Yolunu, mənəviyyatını satanlar cəmiyyətdə onlar ifşa olunmalıdır.

Bu gün «Nizbut-təhrir», «Vəhhabilik», «Nurçular», «Məhəmməd naminə» və s. bu adlar altında fəaliyyət göstərən təşkilat və cərəyanların mahiyyətində pozuculuq, xalqı parçalamaq, dindən özlərinin ekstremist cəhdlərini və ən nəhayət isə hakimiyyəti ələ keçirmək siyasəti gizlənilir.

Bu da bir həqiqətdir ki, missionerlərə, dinimizi, xalqımızı parçalamağa çalışan, milli dövlətçiliyimizə xələl gətirməyə çalışanlara qarşı mətbuatda, radio və televiziya da kəskin çıxışlar vardır. Ümumi ictimaiyyətin fikri belələrində qarşı mənfidir. Belələrində qarşı mübarizə aparanların cərgəsində alimlər, din xadimləri, ziyalılar çoxluq təşkil edirlər.

Missionerlərə, təriqətçilərə qarşı mübarizədə f.e.d. professor Əsədulla Qurbanovun xidmətləri böyükdür. Onun mətbuatda dərc olunmuş silsilə məqalələri, kitabları ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmışdır (173, 174, 175, 176).

Alimin bir fikri ilə tam razılaşmaq lazımdır ki, Azərbaycanda anti islam və hər cür missionerlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün ölkədə islamşünaslığı inkişaf etdirmək, gənclərlə bu barədə ardıcıl iş aparılmalıdır. Bu fikir yaxşı ki, dövlət səviyyəsində də səslənir. Azərbaycanın dövlət rəhbəri də islam konfranslarında, lin xadimləri ilə görüşlərdə Azərbaycanda islamşünaslığı inkişaf etdirməyi, gəncləri-mizi milli kökə, milli mənəviyyala bağlı ruhunda tərbiyə etməyi mühüm məsələ kimi irəli sürmüşdür.

Bu günkü Azərbaycan cəmiyyətində din dövlətdən ayrılır. Ancaq bütün sahələr kimi dini qurumların fəaliyyətinə nəzarət etməlidir. Azərbaycanda «Dini etiqad azadlığı haqqında» qanun qəbul edilmişdir. Bu qanun o demək deyildir ki, dini etiqaddan istifadə edərək bəzi adamlar dindən şəxsi maraqlarına görə, siyasi baxışlara görə istifadə olunsun. Sivil ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan respublikasında da dinin siyasətləşməsinə yol verilməməlidir. Buna cəmiyyət özü maraqlı olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının milli ideologiyasında islam dininin başçıları tərəfindən istifadə olunmalıdır.

Dövlət başçısının daxili siyasətində, milli durumun yaradılmasında dinimizin ali dəyərlərindən istifadə etməsi və bunu hamıdan tələb etməsi xalq tərəfindən müsbət qarşılanır.

Dövlət tərəfindən qəbul olunan qərar və fərmanların yerlərdə icrasına nəzarət dövlət idarəçiliyimizdə əsas formalardan biridir. Bunun üçün səlahiyyətli nümayəndələr tərəfindən hər sahəsinin ayrı-ayrı və mütəmadi yoxlamalar keçirilir. Bu yoxlamaların nəticələri barədə ictimaiyyətə məlumat verilir.

Bu mənada «Dini etiqad azadlığı haqqında» qanunun respublikada tətbiqi ilə bağlı bölgələrə səlahiyyətli nümayəndələr göndərilir. Belə nümayəndələr prezident aparatından, dini idarənin səlahiyyətli işçilərdən təşkil olunur.

1995-ci ildən başlayaraq belə məsul nümayəndələrin yox-

lamaları haqqında mütamadi olaraq, «Azərbaycan», «Respublika», «Xəlf nəzarəti»ndə, ətraflı məlumatlar verilir.

Qəzetləri izləyəndə məlum olur ki, hələ də ayrı-ayrı yerlərdə, ayrı-ayrı hallarda Azərbaycan Konstitusiyası kifayət qədər tətbiq olunmur, nəticədə «Dini etiqad haqqında» qanunun pozulmasına yol verilir (12, 14 apr. 1998).

Konstitusiyaya qanunlarının və hökumət qərarlarının həyata keçirilməsində və bu qanunların icrasında yol verilən sapmaların aradan qaldırılmasında zona müşavirləri üçün çox müsbət rol oynayır.

Dini etiqad, milli adət-ənənələrlə bağlı keçirilən bölgə müşavirlərində əsasən respublika prezidentinin milli siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri H.Orucov, Qafqaz Müsəlmanları Dini İdarəsinin Sədri hacı A.Ş.Paşazadə və b. məsul şəxslər iştirak edirlər.

Belə müşavirlərdə qanunların, milli siyasətin həyata keçirilməsi məsələləri ilə yanaşı, həm də qarşıya çıxan bəzi qeyri-qanuni, qeyri etik, dinimizə, mədəniyyətimizə ziyanlı olan məsələlərdə müzakirə olunur və onların aradan götürülməsi yolları müəyyənləşdirilir.

Bir həqiqətdir ki, Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra demokratiya, insanların hərtərəfli azadlıqları yönümündə mühüm işlər görüldü. Ancaq çox təssüflər ki, demokratiyanı xaos, hərcmərclik kimi başa düşənlər də cəmiyyətimizdə tapıldı. Xarici ölkələrin bəzi ara qarışdıran, hərcmərclik toxumu səpən emissarlar da ölkəmizdə bərqərar olmuş demokratiya və sərbəstlikdən sui istifadə etməyə başladılar.

Hamı tərəfindən qəbul edilən bir həqiqət var ki, həm islamda, həm də başqa dinlərdə narahatlıq doğuran və tarixən cəmiyyəti düşündürən qeyri-ənənəvi meyillər olmuşdur və indi də vardır. Söhbət burada ənənəvi dini təriqətlərdən getmir. İstər islamdakı, istərsə də xristianlıqdakı o təriqətlərin ki, Azər-

baycanda ənənəsi var, onlar heç vaxt ciddi problem yaratmamışdır və indi də yaratmır.

Azərbaycanın həm Konstitusiyasında (6,mad.48), həm də «Dini etiqad azadlığı haqqında» qanunda dini etiqad azadlığı təsbit olunmuşdur. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, bu qanun o qədər humanis, o qədər demokratikdir ki, buradakı məqamlar geniş sərbəstliyə də apara bilər. Belə ki, bu qanuna görə, 10 nəfər bir yerə yığılıb bir dini igmə yarada bilər. Həmin dini icma Azərbaycan üçün qeyri-ənənəvi olan ayrı-ayrı bir dini təriqət də ola bilər. Qanunda o da göstərilir ki, dini icma yaradıldıqdan sonra qeydiyyatdan alınandan sonra müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına etdikləri müraciət üçün 15 gün müddətində cavab almalıdırlar. Ancaq yeni yaranan icmanın fəaliyyətində hansı məqsədlərin güdüldüyünü 15 gün müddətində öyrənmək, müəyyən etmək yəqin ki, çətin, bəlkə heç mümkün də deyildir...

Qanunumuzun bu humanistliyi, aliliyi bəzən neqativ halların, bəzi şəxslərin maraqlarının həyata keçməsi üçün şərait yaradır. Belə məqamdan hətta müəyyən dairələr və bir sıra xarici dövlətlərin xüsusi xidmət orqanları da istifadə edirlər. Özlüyündə çox kiçik görünən belə məqamlar mənfi nəticələr də törədə bilər.

Azərbaycan Prezidentinin Dini qurumlarla iş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması yəqin ki, bu zərurətdən irəli çılmışdır. Bu qurum dini mərkəzlə bir yerdə belə neqativ halların qarşısını ala bilər.

Burada bir məsələyə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. Bu gün cəmiyyətdə dinin təbliğinə, yəni bu sahədə təbliğatın, təşviqatın artırılmasından çox danışılır. Bəzilərinin fikrincə dini sapmalardan qurtarmaq üçün dini təbliği genişləndirmək lazımdır. Doğrudur, təbliğat bütün sahələrdə lazımdır. Saf islamın bəşəri dəyərlərindən danışmaq, istifadə etmək lazımdır. Ancan islam dini xalqımızın genindədir. Təbliğatla yanaşı bu dinin

əxlaqi və mənəvi dəyərlərindən istifadə etmək hər bir cəmiyyət üzvünün borcudur. Din siyasətdən nə qədər uzaqlaşdırılsa o qədər qazanar. Təkrardan çəkinmədən deyək ki, din insanla Tanrı arasında bir ünsiyyət vasitəsidir. Bu vasitə-din xalqımızın mənəvi dünyasıdır. 70 illik kommunist recimi dövründə ateizm təbliğatının bütün vasitələrlə tüğyan etməsinə baxmayaraq xalqımız öz dinindən, imanından ayrılmadı. Nə qədər qadağalar olsa da xalq öz dinini qoruyub saxladı.

Ədalət naminə onu da demək lazımdır ki, ötən dövrdə bu günkü yad meyllər yox dərəcəsindəydi. Bu gün isə yad meyllərin olması təbliğatın nəticəsidir. Deməli, anti təbliğatla yanaşı dövlət səviyyəsində bu sahədə inzibati tədbirlər də görülməlidir. Dövlət isə yuxarıda dediyimiz kimi hər cür tədbirlər görür.

Bu işdə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi də öz təbliğatından və qeyri təsir vasitələrindən istifadə edir. Bu işdə isə bizə belə gəlir ki, cəmiyyət və onun hər bir üzvü iştirak etməli, bu sahəyə başqa sözlə, ictimai nəzarət güclənməlidir. Onda isə ziyalılar, nüfuz sahibləri, ağsaqqallar getməlidirlər. Vaxt aşırı tutarlı yazılar, dini məsələləri hər tərəfli işıqlandırma bilən yazılar, əsərlər, tədqiqatlar dərc olunmalıdır.

Gənc ölkəmizdə insan hüquqları, vətənpərvərlik, insani hisslərin təşəkkülündə, milli mentalitetin qorunmasında islam qanunlarının əhəmiyyəti xalqa çatdırılmalıdır. Xüsusən də gənclərin islam dəyərlər yönümündə tərbiyə olunması cəmiyyəti nə qədər bələlərdən xilas edə bilər.

Cəmiyyətdə belə proseslər gedərsə, onda bir sıra xarici vətəndaşların emissarlığı, yaxud bəzi yerli vətəndaşların insanları yad təriqətlərə cəlb etmək cəhdlərinin qarşısı alınar. Burada yenə dinin siyasətləşməsinin qarşısının alınmasından danışmaq lazımdır.

Bu gün Azərbaycan dövləti dinimizə, milli dəyərlərə qayğı, diqqət göstərməklə bərabər cəmiyyətdə dinin siyasətləşməsinə

imkan yaratmağa çalışır. Dünyanın sivil dövlətlərində də din siyasətindən uzaqdır. Bu prinsip Azərbaycanın müvafiq qanunvericiliyində də qeyd olunmuşdur.

Müstəqil Respublikamızda din dövlətdən ayrı olduğundan dini təbliğ də dövlət səviyyəsində aparıla bilməz. Ancaq dövlət sivil dövlətlərdə olduğu kimi insanların dini əqidələrinə, onların etiqad azadlığına şərait yaradır. Bu sivil bir prinsipdir, ali bir normadır. Ancaq yenə də dövlət dini sahələrin idarə olunmasına nəzarət edir. Bu da bir sivil normadır. Başqa sözlə, Azərbaycan dövləti çalışır ki, din də qanunlara uyğun fəaliyyət göstərsin.

Başda Prezident olmaqla, dövlət və hökumətin dinə və dini təsisatlara belə yüksək münasibətdir ki, qeyri müsəlman respublikalarından fərqli olaraq ölkəmizdə dini durum bu gün sabitdir.

Bütün bunlarla yanaşı o da göstərilməlidir ki, bəzi xarici dövlətlərin göstərişlərini yerinə yetirən, yaxud da bir sıra dönük adamların səyi ilə yaradılan gizli dini icmalar da yaradılmışdır ki, onlar gizlində dövlətçiliyimizin əleyhinə iş görür, qanunlarımızın işlənməsinə mane olur, ətrafında olan adamları dövlət atributlarına hörmət etməyə, gəncləri orduda xidmətdən yayınmağa çağırır. Təbii ki, belə hallar qəbul edilməzdir. Belələri ilə, belə dini icmalara qanunun dili ilə danışılmalıdır. Din pərdəsi altında Azərbaycan dövlətinə, Azərbaycan xalqına qarşı mənəvi terrorun qarşısı vaxtında alınmalıdır. Belələri inzibati yolla ciddi cəzalanmalıdırlar.

Yaxşı haldadıdır ki, başda Şeyxülislam olmaqla dini idarə də belə prosesdə dövləti müdafiə edir, ali qanunlarımızın kimlər tərəfindən pozulmasına qarşı çıxır, mübarizə aparır.

İslam dinini sonuncu din, Məhəmməd peyğəmbəri axırıncı peyğəmbər sayanlar min dəfə haqlıdırlar. İslam cəhanşümul bir dindir. Qurani-kərimdə və Peyğəmbərimiz Həzrəti Məhəmmədin sözlərində bu məsələ çox açıq şəkildə izah edilib. Bundan da

belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Allahın insanlara bildirmək istədiyi əmr və qadağalar tamam olduğuna görə artıq nə yeni bir dinə, nə də bir peyğəmbərə ehtiyac var.

Bunun həqiqət olduğu göz qabağındadır. İslam yaranandan bəri çox böyük bir dövr keçdiyinə baxmayaraq yer üzünə yeni bir din, yeni bir peyğəmbər gəlmişdir. Və gəlməyəcəkdir. Bu dünya olan əxlaqi, mənəvi dəyərlər, yaxud da qadğalar bütün dünya xalqlarına lazımdır.

İnsanın daxili və xarici dünyası vardır. Onu istiqamətləndirən daxili aləmdir. Xarici aləmində xəşbəxt olmaq üçün insanın mütləq daxili aləmiylə bərişiq olmalıdır və buradakı məsələlərini həll etməlidir (İs.....).

Daxili aləmdəki məsələlərə cavab verə biləcək əən yaxşı həll yolu mütləq bir dinə imana ehtiyacının təmin edilməsidir.

İslam dini bütün insanları özünə tabe olmağa dəvət edirsə və bu mənada cəhanşümul din olduğunu bildirirsə bundan iki nəticə ortaya çıxır. Birincisi, bütün insanların ehtiyaclarına cavab verə biləcək xüsusiyyəti olmalıdır. İkincisi, müəyyən bir zamanda yox, bütün dövrlərdə öz sözünü deməyə qadir olmalıdır. İslamda bu xüsusiyyətləri (İs.....).

İslam dininə yaxşı bələd olanlar görürlər ki, bütün insanların ehtiyacı olan, hər zaman və məkanda insanların ehtiyac hiss etdiyi, onların mənafeələrinin sabit olduğu mövzularda islam dini sabit hökmlər gətirib ki, bunları da dəyişməyə ehtiyac yoxdur. Məsələn, «Nisa» surəsinin 23-cü ayəsində kimlərlə evlənmək olmaz hökmü verilmişdir. Yəni insanın anasıyla, qızıyla qadınların anasıyla evlənməsi qəti qadağandır. Bu gün də belədir, dünən də belə idi, sabah da belə olacaqdır. Bu Azərbaycanda da eynidir, bşqa bir ölnədə də. Bunları dəyişməyə ehtiyac yoxdur. Bundan başqa sələmlə bağlı hökmü götürək. Allahtalanın Quranda sələmin olduqca yaramaz bir iş olduğu, İnsanların bu yola getməmələri qəti olaraq göstərilir.

İnsan insandan borc ala bilər. Ehtiyacı olana imkan daxilində borc verilməlidir. Ancaq borc alan öz borcunu söz verdiyi vaxtda da qaytarmalıdır. Hökmdə göstərilir ki, borc verən verdiyi borc üçün faiz, yəni sələm almamalıdır. Bu haramdır.

Son hadisələr, xüsusən də 90-cı ildən sonra elə bizim öz vətənimizdə faizlə pul vermək dəb aldı. Bu hal elə bir eybəcər şəkil aldı ki, faiz verənlər yeni-yeni şərtlər irəli sürdülər.

Dövlət dağıldığından əmanət bankları da fəaliyyətdən dayandı. Pullu adamlar ehtiyacı olanlara, dara düşənlərə nə bilim, biznesə qurşananlara böyük faizlə pul verdilər. Çoxları faizləri vaxtında ödəyə bilmədiklərindən vardan-yoxdan çıxdılar. Bu, cəmiyyətdə əsl faciə şəklini almışdır. Sələmçilik nə qədər ailəni dağıtdı, həyatlarını dəhşətlərə saldı. Bu işdə bir-birini öldürən, həbsə saldıran sələmin ucbatından tərki-vətən olanlar istənilən qədərdir...

Daha sonra ibadət hökmlərini (namaz, oruc, zəkat, həcc, qurban və s.) göstərmək olar. Bunlar da dəyişməz hökmlərdir və bunların dəyişməsinə ehtiyac yoxdur.

İslamda hüquq sahəsində nə qədər qanun-qaydalar göstərilmişdir. Bu ona görədir ki, gələcək hüquqçular bunlardan hüquqi normalarda istifadə etsinlər. Burada əsas olan şey dəyişməz prinsiplər içində dəyişən həyatın ehtiyaclarını təmin edə bilməkdir. Çünki hər şeyin dəyişdiyi bir şəraitdə bunlar nəzərə alınması qarışıqlıq və xaos ortaya çıxar. Bunların müəyyən prinsipləri olmalıdır ki, sabit hökmlərlə həll edilə bilsin (İ.....3 may, 1992)

Hər bir xalq öz dininə lap uşuqlıqdan bələd olmalıdır. Hər bir ailə öz övlədina dinini öyrətməlidir. Bütün dinləri yox, öz dinini. Öz dininə, dilinə, mənəvi dəyərlərinə bələd olan, onları sevən şəxs başqa din və mənəvi dəyərlərə hörmətlə yanaşar.

Dinə hörmət etmək üçün onu dərk etmək lazımdır. Bunun üçün isə dinin tarixi, qanunlarını, höki və qaydalarını bilmək

lazımdır. Dinimizi olduğu kimi öyrənmək onu elə dərk etmək deməkdir. Azəri xalqı məğrur xalq olsa da İslamı çox sevmə xalqdır. Lakin uzun illər, Sovet hakimiyyəti illərində bu xalq çox əzilib, dini onun qəlbandən, ruhundan çıxarmaq üçün nələr edilməyib. Həqiqət budur ki, sovetlər vaxtı lap bağçadan uşaqları gələcək nəsli tamamilə dindən uzaq bir yönümdə tərbiyyə ediblər. Bəzilərinin qəlbində böyüyəndə də hardasa bir inamsızlıq, biganəlik yaranmışdır. İndi də, müstəqillik, azadlıq qazandıqdan sonra da bunlar özünü göstərir.

Son dövrlər ayrı-ayrı yerlərdən gələn missionerlər bəlkə də bunu bildiklərindəndir ki, Azərbaycana belə çox gəlirlər. Boşluq olan yerə belələri daha çox can atmışlar.

Bu da bir həqiqətdir ki, bu gün missionerlər keçmiş sovet məkanında da, yəni Rusiyada, Ukraynada və başqa yerlərdə də görünürlər, iş aparırlar. Çünki o yerlərdə də boşluq vardır. Katoliklər katoliki, xristianlar xristianlığı yayırlar.

Azərbaycanda qeyri dinlərlə yanaşı, dediyimiz kimi İslamın özündə olan təriqətlərin də yayılmasına təşəbbüs göstərilir. Buna görə də belələrinə qarşı barışmaz mübarizə aparılmalı, İslama isə cəmiyyətdə böyük xidmət etməli, dəstək verilməlidir.

Yeri gəlmişkən deyək ki, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra burada xristianlığın protestant təriqətinə aid olan müxtəlif missioner cərəyanları daha çox fəallıq göstərmişlər. 1991-ci ildən bəri həmin cərəyan tərəfindən 20-dən çox təşkilat yaradılmışdır. Həm də bu təşkilatlar Azərbaycanda öz xeyirlərinə xeyli işlər görmüşlər. Belə ki, onlar öz sıralarına beş minlərtən artıq köklü azərbaycanlı cəlb edə bilmişlər (137, s. 4).

Bu əməlləri üçün missioner təşkilatları küllü miqdar da pul xərcləyirlər. Respublikada xristianlığı yaymaq məqsədi ilə onlar 15-20 milyon dollar xərcləmişlər (137., s. 4).

Bu missioner təşkilatları kortəbii yox, olduqca ölçülüb-biçilmiş işlər görmüşlər. Azərbaycan ərazisində onlar seminarlar

keçirmiş, 100 mindən çox müxtəlif adlar altında ədəbiyyat dərc etmiş və yaymışlar (137, s. 4).

Qərbin müxtəlif xristian mərkəzləri respublikamızda öz maraq dairələri üçün çox geniş və heç kimlə hesablaşmadan iş görürlər. «Qreyter-Qreyts Uorld Austritş» («Həyatverici lütf») ümumdünya kilsəsi də adlanır, «həyat sözü» kilsəsi, 7-ci Gün Qodventistlərinin Presviterianlığı, Beşonluqçular (Pyatiidesayatiklər) təriqəti, «Yəhvanın Şahidləri» Birliyi, «Gidson Qardaşlığı», «İxtus» kilsəsi kimi beynəlmiləl baptist təriqətciləri təşkilatları xüsusi fəallıq göstərirlər. Təriqətciləri missionerlərin qarşıya qoyduqları məqsədlərinin miqyasını «İncilləşdirmə-2000» proqramı çox aydın göstərir. Bu proqram 2000-ci ilədək hər beşinci azərbaycanlı ailəsində Bibliyanı yaymaq və respublika vətəndaşlarının beşdən birinin xristian missioner təşkilatlarına qəbul etmək planları nəzərdə tuturdu (137, s.5).

Xaricdən ölkəmizə gələn mənfur fikirli missioner təşkilatları təkə öz planlarını həyata keçirməklə kifayətlənmirlər. Onlar həm də xalqımızın milli inancına, İslama, milli adət-ənənələrimizə qarşı olduqca ziyanlı, pozucu təbliğat-təşviqat aparırlar. Onlar dinimizi əhalinin gözündən salmaq üçün onun ünvanına hər cür böhtanla dolu təhqirli sözlər işlətməkdən belə çəkinmirlər. Missioner təriqətcilər öz mənzillərində ulu əcdadlarımızdan bizə miras qalan, bütün dinlərdən özünün bəşəriyyəti, əxlaqi dəyərləri ilə seçilən dinimizi, islamımızı «vəhşi», «totalitar» və «şeytan» adları ilə təhqir edirlər. Onlar xristianların müsəlmanlardan üstün olduqlarını söyləyirlər (137, s. 5).

Bu hər şeydən əvvəl xarici təriqətcilərinin mərkəli istəklərinin mayasından dövlətçiliyimizə, milli mentalitetimizə təcavüz etməkdir.

Xarici missionerlərin hərəkət istiqamətini müəyyənləşdirdəndə görürsən ki, onlar ilk zamanlar Azərbaycanda çox ehtiyatla hərəkət ediblər. Ancaq ölkədə yaranmış müharibə, siyasi

qarışıqlıq avə iqtisadi çətinliklər gəlmələr üçün münbit şərait yaratdı . Artıq 1992-ci ildən başlayaraq missionerlər Azərbaycan gənclərinin və hətta bəzi boş təbiətli və ideyalı intelegentləri xristianlaşdırmağa səy göstərməyə başladılar (137, s. 7).

İlk zaman onlar əsasən rusdilli əhali arasında təbliğat aparırdılar. Ancaq xarici dövlətdən gələn belə «qonaqlar»ın fəaliyyətlərinə nəzarət olunaydı. Bu nəzarəti dini təşkilatlar, inzibati orqanlar, ideoloji orqanlar vaxtında görməliydilər. «Dəmiri isti isti döyərlər» ifadəsi elə belə deyilmiş məvhumdur...

Xristian missioner təriqətçi təşkilatları Azərbaycanda möhkəmləndikcə öz fəaliyyət dairələrini də genişləndirirlər. 1991-ci ildə respublikamıza gəlmiş 12 nəfərlik keşik briqadası «Bakı Bibliya Cəmiyyəti» adlı yerli dini icma yaradırlar. Təəccüblüsü odur ki, bu 12 nəfərlik keşik briqadasında 2 azərbaycanlı da var idi (137, s.10).

Keşik briqadasında fəallıq göstərmiş Müşfiq Bayramov və Fuad Tərverdiyev ABŞ-da təcrübə kursuna da göndərilir (s.10).

Belə missioner təşkilatlar ölkəmizdə ilanlı şəkildə fəaliyyətə başlayırlar. Mərhələ- mərhələ öz planlarını həyata keçirirlər. Beləki, birinci mərhələdə öz təriqətləri ilə yanaşı maddi yardım göstərmək, xarici ölkələrə zamlar maraqları ilə adamları özlərinə cəlb edirlər.

Ancaq bu da həqiqətdir ki, dünyada heç şey elə belə olmur. Artıq ikinci mərhələdən sonra üçüncü mərhələdə xristianlığa cəlb olunanların sadıqlığı yoxlanır. Yoxlanışdan sonra dördüncü mərhələdə artıq cəlb olunanlar «öz dinlərini» əhali arasında yaymalı, «İncil» təbliğatı aparmalı, dini ədəbiyyat yaymalıdırlar. Beşinci mərhələdə xaç suyuna çəkilmə ayini olmalıdır, sonra da keşiklərin ayrı-ayrı tapşırıqlarını yerinə yetirməlidir (137, s.11).

Xarici missionerlərin təbliğatında ermənilərə «din qardaşı» gözü ilə baxmaq da vardır. Deməli, dinini dəyişsən müsəlman azərbaycanlı Qarabağ məsələsini, milli dövlətimizi unutmalı,

düşməyə təkcə dost kimi yox, həm də din qardaşı kimi baxmalıdır.

Missionerlər ölkədə bütün təbəqələr arasında və bütün milli tərkib arasında öz işlərini görürlər. Məsələn, onların tora saldıkları insanların 45% -i azərbaycanlı, 10%-i ləzgi və ingiloylar, 50%-i qadınlar, 35%-i tələbələr, 30%-i ziyalılar, 25%-i iş adamlarıdır (137,s.13).

Missionerlər öz fəaliyyətlərini sıralarına qatdıqları adamlar vasitəsilə aparırlar. Ən çox da əhalinin sıx olan yerlərində öz məqsədlərini həyata keçirirlər. Azərbaycan dilində xristian dininə aid olan çoxlu ədəbiyyat nəşr olunur və kütlələrə havayı paylanırlar.

Xarici təriqətçilər yeni qəbul etdikləri yerli təriqətçiləri respublikanın rayonlarına göndərməkdən çəkinmirlər (137, s.17).

Müsəlman əhalisinin xristianlaşdırılması işi ilə beynəlxalq missioner təriqətçi təşkilatı «Ümid səsi» daha çox fəallıq göstərir. Bu təşkilatın əsas metodu müsəlman mühitində xristian təbliğatı aparmaq üçün missioner kadrları hazırlamaqdır. Təşkilatın nəşr etdiyi ədəbiyyatlar müsəlman dininə qarşı yönəldilmişdir və hər bir ədəbiyyatda xristian dəyərlərinin «üstünlüyü» barədə gen-bol təbliğat vardır.

Bu təriqətin iki nəşriyyat qrupu ardıcıl fəaliyyət göstərir. Bunlardan biri «Həyat işığı» (Avstiya), o biri isə «Xeyirxah yol» (İsveçrə) Azərbaycana külli miqdarda ədəbiyyat göndərir (137, s.21).

Bu təşkilat yerlərdə özlərinin məktəblərini yaradır, iclas və konfranslar keçirirlər.

Xarici təriqət yayıcıları təkcə Azərbaycanda deyil, uzaq ölkələrdə də azərbaycanlıları xristianlaşdırmaq siyasəti aparırlar. Məsələn, ABŞ-ın Texas ştatında yaşayan 5000 nəfər azərbaycanlının 200-ü xristianlığı qəbul etmişlər (137, s. 21).

Faktlar onu da göstərir ki, hazırda xristian təriqətçi missio-

ner təşkilatların fəaliyyətində erməni izi də müşahidə olunur. Ermənilər dini təriqət məsələlərində də Azərbaycan xalqına qarşı terror işi aparırlar. Ermənilər Azərbaycanın qazandığı uğurları, onun dövlət başçısının beynəlxalq nüfuzunu gördükcə dəridən-qabıqdan çıxır, müxtəlif üsullardan istifadə edərək Azərbaycanın nüfuzuna xələl gətirməyə çalışır. Onlar dini təriqət pərdəsi altında ideoloji və psixoloji terror aparırlar (137, s.23).

Erməni separatizmi bu gün də yüzlərlə azərbaycanlının öz dədə-baba torpaqlarından qovulmalarına haqq qazandırmaya çalışırlar. Ermənilər hər yerdə, hətta hərbi hissələrdə də təbliğat aparırlar. «Məhisi qardaşlara məhəbbət» və «ermənilərə yeni baxış» ideyaları erməni hərbi – siyasi məniyə maraqlarına cavab verir. Talış, tat, ləzgi, udi, ingiloy və s. bu kimi milli azlıqların xristianlaşması və bu yolla Azərbaycan xalqlarının ümum-mədəni, ümummillət əsaslarının pozulması ermənilərin strateji planlarına uyğundur (137, s.25).

Xristianlığı qəbul edən hər hansı Azərbaycan vətəndaşının həqiqi vətəndaş ola biləcəyinə hər cürə inanmaq olmaz. Kim zəmanət verə bilər ki, cibində «Azərbaycan vətəndaşı» pasportu daşıyan, bu pasport arxasında erməni din qardaşlarına həmrəy olan ürəyini cizlədən bu insanlar ümum-xristian qardaşlığı ideyaları əsasında düşən dövlətin xüsusi xidmətinin Azərbaycan əleyhinə yönəlmiş geniş miqyaslı fəaliyyətində iştiraka cəlb ediləcəklər (137, s.32).

Missioner təşkilatların fəaliyyətində bütün ictimaiyyətimiz üçün qorxulu olan bir cəhət də ondan ibarətdir ki, bu fəaliyyətdə anti-islam yönümünün əsas olmasıdır. Yuxarıda dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi azərbaycanlıların dini dəyərlərinə, İslama açıqdan-açıq təhqirli, yalan, böhtan yolu təbliğatın aparılması, min nüsxələrlə anti İslam, anti-müsəlman təbliğatının aparılmasıdır.

Cüzmaqara «İslamda Allah» adlı kitabça Məhəmməd Peyğəmbər «(s) «İblis», Quran isə «İblis kitabı» adlandırılır.

«İbrahimin sınımış şəracəsinin sağaldılması» adlı başqa bir kitabda isə, bütün müsəlmanlar «qeyri-qanuni doğulmuşlar nəsl» adlandırılır. Belə fikirləri onlar canlı söhbətlərində də söyləyirlər (137, s. 32).

Belə hərəkətlər dövlətimizin əsas Qanununun-Konstitusiyasının kobudcasına pozulmasıdır.

Özgə vətəninə pozuculuq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq azı-azı mənəviyyatsızlıq, siyasi əxlaqsızlıqdan başqa bir şey deyildir.

Burada bir məsələni də qeyd etmək ədalətli olar. Hələ bu vaxta kimi nə yazılı, nə də şifahi tərzdə heç bir din haqda güldən ağır söz deyilməyib. Bizim din xadimlərimiz, dini təşkilatlarımız başqa dinlərə, xristianlara, yəhudi dininə həmişə hörmətlə yanaşmış və ölkəmizdə həmin dinlərin azad fəaliyyətləri üçün dövlət səviyyəsində şərait yaradılmışdır. Və heç kim deyə bilməz ki, Azərbaycanlı kimsə müsəlman dinini başqa xalqlar içərisində yaymaq üçün missionerlik etmişdir. Bu bir daha göstərir ki, bizim xalq nə qədər yüksək mənəviyyətə və əxlaqi dəyərlərə malik xalqdır.

Doğrudur, islam dini bu gün dünya xalqları içərisində yayılır. Bu yayılma, başqa dinlərdən İslama keçmə prosesi könüllülük prinsipinə əsaslanır. Bu, İslam dininin təbiətindən doğan bir haldır. İslam dininin heç bir missionerliyə ehtiyacı yoxdur. Bir din ki, ədəbiyyatla, başqa dinləri yamanlamaqla, pul xərcləməklə yayılacaqsə təbii ki, belə dinin saflığından və uzunömürlülüyündən danışmaq olmaz.

Missioner təriqətlərin Azərbaycana maraq göstərmələrinin səbəblərindən biri di onun müsəlman ölkələrlə – Türkiyə, İran, Orta Asiya dövlətləri ilə qonşu olmasıdır. Missionerlər öz fəaliyyətlərini ətraf müsəlman ölkələrində yaymaq üçün Azərbaycandan bir baza və meydan kimi istifadə etməyə çalışırlar. «Həyatverici Lütf» təriqətinin «gəlmə» keşişi Don Makkareu

öz moizəsində demişdir: «Siz şahid olacaqsınız ki, bizim dinimiz həyatverici bərəkətinin Bakıdan çıxan nurd Türkiyəni, İrani, Pakistani və Orta Asiyani əhatə və fəth edəcəkdir» (137, s.41-42).

Azərbaycan xalqının və dövlətinin humanistliyindən bəhrələnən xarici missionerlər daha da azğınlaşırlar. Onlar ölkənin şimal və cənub sərhəddəki bölgələrində öz filiallarını yaratmağı, Bakının geniş müsəlman ölkələrinə qarşı təriqətçi yürürlərinin mərkəzinə çevirməyi qarşılarına qoymuşlar.

Missionerlərin planında Bakı nəinki müsəlman ölkələri üçün, Həm də keçmiş MDB ölkələri (Ermənistandan başqa) üçün də mərkəz olmalıydı. Bunu Ukrayna və Rusiya dövlətlərində də hiss etdilər. Ona görə də Ukraynada «Ac qardaşlar», Rusiyada isə «Həyat sözü» təriqətləri vaxtında aşkar edildi və onlara qarşı qəti tədbirlər görürdü (s.43).

Azərbaycanda xarici təriqətlərin məkrli siyasətlərindən biri xalqların qarışıq yaşadığı rayonlarda milli qarşı durma yaratmaq, onlara xristian dinini qəbul etdirməyə çalışmaq və nəhayətdə isə kəndlərin adını dəyişdirmək idi. Təriqətçilərin moizələrində bu da vurğulanırdı ki, guya nə vatsa bu ərazilər xristian knyazlıqları olub və indi də həmin köklərə qayıtmaq lazımdı (137, s. 45).

Bir daha aydın olur ki, təriqət missionerlərinin istəkləri, dinlə bağlılıqları siyasətlərinin arxasında neçə məkrli terrorçuluq dayanır. Missionerlər müasir dövrlə «ayaqlaşan» əsərlər də yazdırırlar və təbliğ edirlər.

«Müsəlmanlar arasında çalışan xristianların konfransında» adlı əsərdə belə deyilir: «Biz, xristian sosial fəaliyyətləri ilə insanların münasibətlərinin hamısında xilaskar İsayə aid prinsipləri tətbiq olunmasına çalışırıq. Müsəlmanlar insanlığın bütün ictimai ehtiyaclarına İslamın cavab verdiyini iddia edirlər. Buna görə də bizim mədəni silahlarla İslam dininə qarşı mübarizə aparmağımız tələb olunur..» (137, s. 55).

Şərhə ehtiyac yoxdur. Bir daha görünür ki, missionerlər

xalqların daxilində qorxulu bir yaradır və bu yaranı bütün vasitələrlə kəsib atmaq lazımdır.

Ölkədə dini məsələlərə daha yaxından nəzarət etmək üçün 2001-ci il iyulunda dövlət başçımızın fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət komitəsi» yaradılmışdır. Komitənin rəhbərliyinə isə f.e.d. professor R.Əliyev təyin olunmuşdur (12, 21 iyul 2001).

Rafiq müəllim islamşünaslıqda xeyli öz əsərləri ilə tövhə verən ailimlərimizdəndir. O, neçə illərdir «İrşad» islam araşdırmalar mərkəzinə rəhbərlik etmişdir.

Yaradılmış bu komitə dini fəaliyyət sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm iş görəcəkdir. Bütün bunlar Azərbaycan dövlətinin, respublika rəhbərinin xalqın dininə, milli mədəniyyətinə olan münasibətlərdən, qayğıdan və diqqətdən irəli gəlir.

İndi Sovet dövründə olduğundan fərqli olaraq dindar və din xadimlərinə dövlət səviyyəsində qayğı və diqqət ildən-ilə nəinki azalmır, əksinə daha da artır. Din dövlətdən və siyasətdən ayrı olsa da dini qurumlara milli dövlətin bir atributu kimi baxılır. Dini qurumlara, orda işləyənlərə hörmətlə yanaşılır.

1999-cu ildə Qafqazın Şeyxülliblisləri hacı A.Paşazadənin 50 illiyi münasibətilə ölkə prezidentininin fərmanı ilə o, «İstiqlal» ordeni ilə təltif olunmuşdur. Bu, Azərbaycan Prezidentinin dinimizə, din xadimlərinə, bir sözlə, milli mədəniyyətə göstərdiyi diqqətin parlaq ifadəsi sayıla bilər.

Son illər Azərbaycan Respublikasının dünya müsəlman ölkələri ilə münasibətləri təkcə siyasi sahədə deyil, iqtisadi, mədəni sahələrdə də sürətlə genişlənmişdir. Bu ölkələr sırasında Türkiyə, İran, Pakistana, Qazaxıstan, Özbəkistanı və s. göstərmək olar.

Bu ölkələrlə qarşılıqlı münasibət hər iki tərəfə həm mədəni, həm də iqtisadi xeyir verir.

Müsəlman ölkələrindən respublikamıza gələn görkəmli din xadimləri və dini idarələrin başçılarını işinin gərgin olmasına baxmayaraq Prezident H.Əliyev cənəbları şəxsən özü qəbul edir, onlarla söhbətlər aparır.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, bu gün Azərbaycanda dinə, mənəvi dəyərlərə tarixdə görünməmiş münasibət, qayğı və böyük diqqət vardır.

Azərbaycan Respublikasının dünya müsəlman ölkələri ilə əlaqələri get-gedə artır və möhkəmlənir. Bütün müsəlman ölkələri gənc, suveren Azərbaycan Respublikasını qorumaq və müdafiə etmək üçün səylərini daha da artırmışlar. İndi o ölkələrin çoxu ilə aviasiya əlaqəsi təşkil edilmişdir. Azərbaycan həmin ölkələr arasında mədəni əlaqələr çiçəklənməkdədir.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, dövlətin və dinin mənafeyi üst-üstə düşəndə daha böyük işlər görmək olar və görülür də. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bu mənafların birləşdirilməsi, əl-ələ verib xalqın səadəti naminə fəaliyyət göstərilməsi müqəddəs kitabımızın – Qurani-kərimin ruhuna uyğundur.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda ötən əsrin yetmiş illik bir müddətində islam dininin vəziyyəti, bu illər ərzində Sovet dövləti və hökumətinin İslama, onun ayin və mərasimlərinə, din xadimləri və dindarlara qarşı apardığı mübarizə, müsəlman Azərbaycan xalqının özünün çoxəsirlik dini etiqadlarını qorumaq əzmi və bu yolda rastlaşdığı məhrumiyyətlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bolşeviklərin hakimiyyətdə olduğu bütün bir dövrdə ulu dinimiz və onun daşıyıcıları – ruhanilər, dindarlar ağlagəlməz bir miqyasda represiyaya məruz qalmışlar. Və bu siyasət həmişə dövlət səviyyəsində aparılmış, antidin cəbbəxanasında olan bütün təbliğat vasitələrindən maksimum istifadə olunmuş, iqtidarın yalançı ideologiyası ilə əsaslandırılan elmi ateizm konsepsiyası hazırlanmışdır.

Ölkədə elmi ateizmin məqsədi təkcə ayrı-ayrı dinlərə qarşı deyil, ümumiyyətlə bütün inamlara qarşı mübarizə aparmaqdı. Dövlətin bu mübarizədə məramı beləydi ki, xalqın özünün başlıca istinadkəhindən – İslam dinindən uzaqlaşdırsın və onun mənəvi ruhunu məhv etsin. Sovet hökuməti məhz bu məqsədlə də ilk gündən başlayaraq dinə qarşı mübarizəni ön plana çəkdi.

Doğrudur, 1917-ci il Oktyabr iqlabından sonra Rusiyada yaşayan müsəlmanlara və onların dini inamlarına əvvəlcə bir qədər ehtiyatla yanaşıldığı hiss olunur. Ancaq bu ondan irəli gəlir ki, inqilabdan sonra Rusiya siyasi və ideoloji cəhətdən Qərbdən qopub ayrılmışdı və ağqvardiyaçılara, xarici müdaxiləçilərə qarşı vuruşurdu. Belə bir şəraitdə bolşeviklər vaxtilə çarizmdən və Qərb dünyasından cəhətdən narazı qalan qüvvələrdən özlərinə müttəfiq tapmaq məcburiyyətində idilər. Belə bir müttəfiq isə Rusiyada və onun qonşuluğundakı məmləkətlərdə yaşayan müsəlmanlar ola bilərdi.

Bolşeviklər bütün sahələrdə olduğu kimi burda ad çox incə

bir siyasət işlətdilər. 1917-ci ilin noyabr ayının 2-də Sovet hökuməti «Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi»ni qəbul etdi. Həmin Bəyannamədə bütün xalqların bərabərliyi və müstəqilliyi, öz müqəddəratını təyin etmək ixtiyarına malik olması qeyd olunurdu.

Həmin ilin 22 noyabrında isə «Rusiyanın və Şərqi bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə» adlı müraciətnamə qəbul edildi. Bolşeviklər bu müraciətlərində də müsəlman zəhmətkeşlərinə geniş hüquqlar vəd edirdilər.

Müraciətnamədə deyilirdi: «...İndi sizin dininiz və adət-ənənələriniz, milli və mədəni təsisatlarınız azad və toxunulmaz elan edilir...

Bu inqilabı və onun səlahiyyətli nümayəndələrini müdafiə edin»(407, 5 dekabr 1917).

Sonralar da müsəlmanların dini və adət-ənənələri barədə belə vədlər sovet rəhbərləri tərəfindən dəfələrlə təkrar olunmuşdur.

Sovetlərin «Şərqi bütün müsəlmanlarına» çağırışı da həmin vaxta təsadüf edir. Bu sənəd 1917-ci il dekabrın 5-də «Pravda» qəzetində dərc olunmuşdur. Bu çağırışda türklərin, farsların, ətqanların və qeyri müsəlman xalqlarının dünya miqyasında hüquqlarının qorunmasından söhbət açılırdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu vaxt Türkiyə qərb ölkələri ilə müharibə vəziyyətində idi və Əfqanıstanda İngiltərə arasında ciddi münaqişə vardı.

Sovetlərin müsəlmanlara «qayğısı» bolşevik siyasətindən doğurdu. Məqsəd “daxili” müsəlmanlarla “xarici” müsəlmanları qarbə qarşı bir cəbhədə birləşdirmək idi.

Onu da demək lazımdır ki, sovet liderləri islam təlimi məsələlərində naşı deyildilər. Onlar bilirdilər ki, müsəlman ruhəniləri qeyri dinlərin başçılarından da daha səbatlı və dəyənətlidilər. Onlar bilirdilər ki, İslamda həm də vətəndaşlıq-siyasi məzmun vardır. Onlar bilirdilər ki, şəriət müsəlmanların bütün həyat normalarını əhatə edir. Deməli, belə böyük həyati qüvvəyə

malik bir ideologiya ilə mübarizədə ehtiyatlı tərpənmək lazımdır. Daha mühüm amil- müsəlman əhalisinin sürətli artımı da bu siyasətdə az rol oynamırdı...

Tədqiq edilən dövrlə bağlı sənəd və ədəbiyyatların araşdırılması göstərir ki, bolşeviklərin İslam dininə ehtiyatlı yanaşması müvəqqəti xarakter daşımışdır. Bolşeviklərin ayağı yer tutduqca, yəni Sovet hakimiyyəti möhkəmləndikcə, keçmiş Rusiya imperiyasının əraziləri yarıxoş-yarızor qaytarıldıqca dinə qarşı münasibət də dəyişilir, başqalaşır.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda milli, qanuni hakimiyyət olan Azərbaycan Demokratik Respublikası devrildi və Sovet hakimiyyəti quruldu. Bolşeviklər ilk gündən etibarən Azərbaycanda da Sovet Rusiyasının iqtisadi, ictimai sosial səciyyəli qanunlarını həyata keçirməyə başladılar. Demək olar ki, Rusiyanın yeni quruluşu olduğu kimi Azərbaycana köçürüldü.

Bolşeviklər hər yerdə olduğu kimi Azərbaycanda da xalqın olan qalanını əlindən almaqla kifayətlənməyib, onun mənəvi-etik dəyərlərinə də hücum edirdilər.

Ancaq bu iş son dərəcə ustalıqla görüldü. İlk gündən güclü təbliğata əl atıldı. Bir tərəfdən dini cəmiyyətin həyatından təcrid etmək üçün hər cür vasitələrdən istifadə edilir, o biri tərəfdən, aləmə car çəkilib ki, dünya müsəlmanlarının azadlığı yalnız Sovet İttifaqı ilə əlaqədən asılıdır, güya buna görə də müsəlman ölkələri sovet dövlətini müdafiə etmişdir. Bu təbliğatda bolşeviklərin vədlərinə inanan azərbaycanlı dindarlar da fəal iştirak edirdilər. Və bu inamın məntiqi nəticəsi dindarların rəsmi və qeyri-rəsmi çıxışlarında özünü biruzə verirdi:

«Biz müsəlmanlar ... bütün qüvvə və bacarığımızı Sovet Federasiyasının möhkəmlənməsinə sərf etməli, ölkənin müdafiəsi üçün canımızdan keçməyə belə hazır olmalıyıq. Ələlxüsus Sovet Vətənimizin-Azərbaycanın qüvvətlənməsi naminə çalışmalıyıq» (340, 28 may 1923).

Şübhəsiz ki, azərbaycanlı dindarların bu cür çıxışları səmimi qəlbdən gələn bir inamın ifadəsi idi.

Lakin ölkədə din əleyhinə təbliğat gündən-günə genişlənir, müsəlman əhalisi arasında ateizm toxumları səpilir.

Faktlar göstərir ki, sovetlərin hakimiyyəti gücləndikcə onların xalqlara vəd etdikləri azadlıqlar unudulur, kağız üzərində qalır, bunun əvəzində avtoritar tədbirlər həyata keçirilirdi. Sovetlərin təbliğat maşını yalnız bir istiqamətdə – keçmişə nifrət istiqamətindən hərəkət edirdi.

Keçmişdən nə qalıbsa hamısına «köhnəlik «adı verib, üstündən qara xətt çəkmək! Yeni proletar mədəniyyəti, proletar incəsənəti, proletar ədəbiyyatı, hətta yeni-proletar dini yaratmaq! Bu idi Sovetlərin əsas şüarı, hamını inandırmağa çalışırdılar ki, dünyada fəvqəlbəşər bir ideya vardır ki, oda materializmdir. Yeni nəslə də məhz bu ruhda tərbiyələndirmək lazımdır.

Yerlərdə «məxfi « qrifi ilə göndərilən əmrlərdən, tapşırıq və göstərişlərdən antidin fəaliyyətində geniş istifadə edilirdi. Belə əmr və göstərişlər əsasən Moskvadan gəlirdi.

Dinə qarşı mübarizədə bolşeviklər həm leqal həm də qeyri leqal mübarizə formalarından istifadə edirdilər. Bu mübarizə global səciyyə daşıyırdı.

1924-cü il yanvarın 8-də AK /b/ P Siyasi bürosunun iclasında «Din əleyhinə təbliğatın aparılmasına dair « məsələ müzakirə edildi və nəticədə «din əleyhinə komissiya « yaradıldı. Bu komissiyanın tərkibində R.Axundov, İ.Çakin və İ.Kasparov daxil edilir. Mayın 19-da komissiyanın iclası keçirilir və məktəblərdə şəriət dərslərinin keçilməsi kəskin tənqid olunur (236, v. 1).

Tədqid olunan dövrün sənəd və materialları ilə tanışlıqdan, habelə bir çox şəxslərin şifahi-yazılı ifadələrindən bəlli olur ki, sovetləşmənin ilk illərindən başlamış din əleyhinə mübarizə N.Nərimanov Azərbaycandan uzaqlaşdırıldıqdan sonra daha da şiddətlənmişdir.

Xalqını, vətəninə böyük məhəbbətlə sevən N.Nərimanov onun dini, mənəvi hissələrinə də hörmətlə yanaşırdı. O, İslam dininə münasibətdə də obyektiv mövqedə idi. O, dində mövhumatın, xürafatın tamamilə əleyhinə idi. Ancaq xalqın dininə, adət-ənənəsinə hörmətlə yanaşır onu müdafiə edirdi. Dini məsələlərdə Nərimanov inanırma metoduna üstünlük verir, təbliğatda milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasını tələb edirdi.

Azərbaycanda Sovet Hakimiyyətinin ilk illərindən xalqın dininə, adət-ənənəsinə qarşı aparılan represiyalara qarşı doktor bütün varlığı ilə mübarizə aparırdı.

Faktlar göstərir ki, N.Nərimanov dinə münasibətdə bir çox rəhbərlərin mövqelərinə qarşı açıqdan-açığa çıxır, xalqın milli hissələrinə hörmət və diqqət etməyi göstərirdi.

N.Nərimanov sonralar ürək ağrısı ilə yazırdı ki, mənim olmamğımdan istifadə edən (bu zaman o, Genuyada idi) bəzi respublika rəhbərləri matəm günlərində «şaxsey-vaxsey» yürüşünü qadağan etmişlər. Nəticədə əskərlərlə fəhlələr arasında toqquşma olmuşdur (202, s.5).

Nərimanovun fikrincə, ateizm təbliğatında inandırma və izah etmə metodundan istifadə olunmalıdır.

Belə inandırma və izah etmə metodundan o, özü həmişə istifadə edir və müsbət nəticə də alınırdı. Onun camaatla görüşlərinin çoxu yerlərdə, kənd və qəsəbələrdə, məscidlərdə olurdu. O, bir dövlət başçısı kimi xalq arasında olan çox böyük nüfuzunun olmasına baxmayaraq görkəmli din xadimlərinin köməyi ilə bir sıra məsələləri həl edirdi.

N.Nərimanov xalqın uzunəsirlik adət-ənənəsinə qarşı olduqca ehtiyatlı olmağı tələb edirdi. O, göstərirdi ki, həyatın inkişafı özü tədricən köhnəliyin qalıqlarını aradan qaldıracaqdır. Tarix bu böyük insanın nə qədər haqlı olduğunu sübut etdi.

1921-ci ilin yayında Azərbaycan partiya təşkilatına rəhbərlik S.M.Kirova həvalə edildəndən sonra respublikanın dövlət

aparatında gəlmələr – ermənilər və ruslar çoxluq təşkil etməyə başladı. Bununla da yerli xalqa, onun adət-ənənələrinə yad baxışlar qabarıq şəkil aldı. Rəhbərlikdə olan azərbaycanlılar da təsir altına düşdülər, bir çox tale yüklü məsələlərdə öz xalqına biganə qaldılar.

Kirov-Mirzoyan kampaniyası dinə qarşı mübarizə pərdəsi altında Azərbaycan xalqını simasızlaşdırmaq siyasəti yeridirdi.

1924-cü ildə Bakıda «Allahsızlar cəmiyyəti» təşkil edildi. Az sonra bu cəmiyyətin yerlərdə şöbələri peyda oldu. 1926-cı ildə isə Cəmiyyətin Bakı bürosu yanında dinə qarşı üç aylıq axşam kursları açıldı (8, s. 154).

Təbiidir ki, belə cəmiyyətə azərbaycanlıları cəlb etmək asan deyildi. Adamlar «Allahsızlar cəmiyyəti»nin üzvlərinə küçədə rast gələndə yollarını dəyişirdilər...

1929-cu il aprelin 9-da AK /b/ P MK Bakı Komitəsi ilə birlikdə «Məişətdə dini qalıqlara qarşı mübarizə»/çadranın, papağın atılması və s./ ilə bağlı məsələ müzakirə etmişdir. Məruzəçi L.Mirzoyan idi.İşə bax ki,müsəlman dini və geyimi haqqında erməni L.Mirzoyan məruzə edirdi.

Azərbaycanda islama qarşı təbliğat nəinki səngimir, hətta get-gedə daha ardıcıl və mürtəcə xarakter alırdı.

Antidin təbliğatı birinci növbədə dini ayinlərə və bayramlara qarşı yönəldilmişdi.Bu siyahıya məhərrəmlik, oruçluq, Qurban bayramı və s. daxildi.

Sovet hakimiyyəti hər yerdə hər şeyi, yeraltı, yer üstü sərvətləri, torpağı milliləşdirdi. Bir dekretlə Azərbaycanda məktəbi məsciddən ayırdı. Bununla kifayətlənməyib kilsə və məscidlərin, habelə din xadimlərinin vəqf torpaqları və sonra onlara məxsus nə vardi sa hamısı əllərindən alındı.

Din xadimlərinin ailə-nigah məsələlərinə qarışması qadağan edilmədi. Bütün bunlara baxmayaraq müsəlman din formaları xristian dindarlara nisbətən daha təmkinli hərəkət elədilər.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, Rusiyanın özündə və kənarlarında xristian dindarları Sovet hakimiyyətinə qarşı açıq çıxışlar etmiş, antisovet bəyanatlar vermiş, bir sözlə, yeni quruluşa qarşı mübarizə aparmışlar.

Müsəlman dindarları isə, nə bəyanat verdilər, nə də öz narahılıqlarını bildirdilər. Bunun da köklü səbəbi vardı. Oktyabr inqilabı xristianlar üçün inqilab, Rusiyada köhnə rejimin dəyişilməsi idisə, ancaq müsəlman dindarları üçün isə yeni bir qüvvənin yeni islası idi. Yeni çarizmi Sovet rejimi əvəz eimişdir.

Ucqarlarda çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini görmüş müsəlman dindarları yeni quruluşdan nəse gözləyə bilərdilər.

Bolşeviklər sözdə ən humanist, ən demokratik cəmiyyət yaratdıqlarını iddia etsələr də, həqiqətdə humanizm və demokratiyadan tamam yan keçirdilər. Zorakılıqla hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklər dinə qarşı mübarizədə də zorakılıq üsullarından istifadə edirdilər.

Beləliklə, uzun bir dövr ərzində din və dindarlar tənqid və təhdidə, zülm və əsarətə məruz qaldılar. Və bu zaman kəsiyində dindarların sosial ətaləti və passivliyi təkcə «dini mövhumat» dairəsi ilə izah oluna bilməz. Bu ətalət və passivlik həm də şəxsiyyətə pərəstiş və durğunluq illərində deformasiyaya uğramış ictimai münasibətlərin nəticəsi idi.

Sovet dövlətinin ilk illərindən dindarlar ictimai fəaliyyətdən məhrum idilər. Bu «Özgələşdirmə» cəmiyyətdə sossial ədalətsizliklər yaratdı, kütlələrin dininə, inam və etiqadlarına, adət-ənənələrinə biganəlik adamlarda mövgud ictimai quruluşa inamsızlıq yaratdı. Şəxsiyyətə pərəstiş illərinin amansız terroru dini təsisatları, ruhaniləri və dindarları da öz mənhus caynağına almışdı.

1941-ci ildə başlamış Böyük Vətən müharibəsi dinə qarşı mübarizəni və ateist təbliğatını arxa plana çəkdi. Lakin müharibə illərində də Azərbaycanda din əleyhinə bir ədəbiyyatlar, kitab və broşuralar dərc olunmuşdur.

Almanların ilk vaxtlar SSRİ-nin içərilərinə soxulması, bir çox ərazilərin zəbt edilməsi, bəzi mürtəce rühanilərin, xristian təriqətpəhləvinin və digərlərinin canlaşmasına səbəb oldu. Bəzi xristian ruhaniləri hətta almanlara öz xidmətlərini də göstərdilər.

Rusiya dindar və din xadimlərindən fərqli olaraq, Azərbaycanın müsəlman dindarları müharibə illərində yüksək vətənpərvərlik nümunələri göstərmiş, xalqı alman faşizminə qarşı səfərbərliyə çağırmışlar.

Müharibə illərində kəndlərdə yaşlı mollalar tarlalarda kolxozçu qadınlarla çiyin-çiyinə çalışmış, bütün kişi işlərinin görülməsində, xeyr-şər məclislərində camaata ağsaqqallıq etmiş, sözün həqiqi mənasında insanlara arxa olmuşlar. Bu bir daha göstərir ki, Azərbaycanın müsəlman dindarları ən çətin anlarda, vaxtlarda belə öz insani və mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamışlar.

Dinə və dindarlara qarşı inzibati və mənəvi təzyiq Böyük Vətən müharibəsi illərində müvəqqəti zəifləsə də, 50-ci illərin sonu – 60-cı illərin əvvəllərində ölkədə hökm sürən siyasi və ideoloji volyuntarizm nəticəsində yenidən şiddətləndi. Minlərlə məscid və digər ibadət ocaqları bağlandı. Beləliklə adamların dini hissələri, ilahi inamları bir növ kilidləndi.

Bu illər elmi ateizm təbliğatının tüğyanı kimi səciyyələnilir. Artıq bütün ölkədə dinə qarşı mübarizənin yeni metodları müəyyənləşdirilirdi.

Başqa sözlə desək, kommunistlərin xəyalplov kimi baxdıqları və N.S.Xruşşovun yuxuda gördüyü kommunizm quruculuğu dövründə iqtidarla din arasında heç bir barışıq ola bilməzdi.

Sov.İKP MK-nın 1963-cü il iyun plenumundan sonra Azərbaycan partiya təşkilatı ideoloji işdə dönüş yaradıldığı barədə hesabat verirdi.

Artıq 60-cı illərdən başlayaraq orta və ali məktəblər üçün «elmi ateizm» fənni yaradıldı. Onlarla yox, yüzlərlə kitab, broşura, monoqrafiya yazıldı, nəşr olundu. Yeni «Elmin» öz tədqiq-

atçıları ortaya çıxdı və onlar hıqqana-hıqqana neçə-neçə namizədlik və doktorluq dissertasiyası yazdılar və bütün bu çıxmağaclarla etiraz əlaməti olaraq birçə nəfər də səsinə çıxarda bilmədi və çıxara da bilməzdi, çünki bütün bu «tədqiqatlar» şəhərli bir çubuğun işarəsilə yerinə yetirilirdi...

1985-ci ildən başlanan və tarixə «Yenidənqurma» adı ilə daxil olan prosesdən sonra cəmiyyətdə müəyyən qədər demokratiya və aşkarlıq yarandı. Bu şəraitdə dini təsisatlara və dindarlara pozitiv münasibət meydana çıxdı. Dindarların təqibi, dinə zidd təbliğat tədricən dayandırıldı və bununla da xalqın özünə qayıdışı, özünün dərk etməsi başlandı ki, bu da dini inamların özünü bürüzə verməsinə gətirib çıxardı. Respublikamızın müxtəlif rayonlarında məscidlər açıldı, bəziləri bərpa edildi. Mədrəsələrin və dini universitetin açılması, müsəlmanların müqəddəs yerlərə ziyarətə getməsi respublika müstəqillik qazandıqdan sonra yeni bir vüsət aldı.

Təkcə 1990-cı ildə Azərbaycandan 161 nəfər həcc ziyarətinə getmişdir (311, v. 11). Bu xalqın tarixində böyük hadisə idi. Bu rəqəm ötən əsrin 20-ci illərindən bəri bütün Zaqafqaziyadan Həccə gedənlərin sayından xeyli çox idi.

Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra respublika Prezidentinin fərmanı ilə Qurban bayramı, Novruz bayramı istirahət günü elan edildi.

Milli və dini bayram günlərində həm dövlət rəhbərləri, həm də din xadimləri mətbuat, radio və televiziya vasitəsilə xalqa müraciət edir, vətəndaşları təbrik edirlər. Bütün bunlar əsl azadlıqdır, suverenlikdir, xalqa, onun dininə, milli mənəvi dəyərlərinə hörmət və diqqətin nümunəsidir.

Sovet dövründə isə bunlara xəyala belə gətirmək olmazdı.

Beləliklə, Azərbaycanda İslam dininin 1920-2000-ci illərdəki vəziyyətini araşdırıb. Azərbaycanda İslam dininin keçdiyi yolu izləməklə müəyyən edilmişdir ki :

- Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti qurulduqdan dərhal sonra Respublikada İslam dininə, xalqımızın milli adət və ənənələrinə qarşı geniş və hərtərəfli mübarizə başlanmışdır;

- Azərbaycan dindarları və ruhaniləri sovet hökumətinə qarşı ilk gündən loyallıq göstərmişlər, nə hakimiyyətə qarşı, nə də sosializm quruluşuna qarşı heç bir çıxış etməmişlər, əksinə, onlar sovet hökumətini müdafiə etdiklərini dəfələrlə bildirmişlər;

- Azərbaycanda dini ayinlərə, azərbaycanlıların çox əsirlik milli bayram və adətlərinə, «keçmişin qalığı» damğalarının vurulması əhalidə kəskin etirazlar doğurmuşdur;

- Müsəlmanların dini etiqadlarına qarşı dövlət səviyyəsində aparılan mübarizə mərkəzin, Sov.İKP MK-nın siyasəti idi və bu siyasət yerlərdə danışıqsız həyata keçirilirdi;

- İslam dininə qarşı aparılan amansız mübarizə nəticəsində Azərbaycanda yüzlərlə tarixi abidə, məscid, mədrəsə, ocaq və pirlər dağıdılmış, məhv edilmişdir. Nə qədər sənət əsərlər, tarixi və dini kitablar yandırılmışdır. Minlərlə molla, seyid, ruhani, üləma və adlı-sanlı din xadimləri Stalin repressiyasının qurbanı olmuşdur;

- Böyük Vətən müharibəsindən sonra İslam dininə qarşı təbliğat və təşviğatin miqyası daha da genişlənmişdir. Mətbuat, radio və televiziya vasitəsilə antidin, antiislam kompaniyası aparılmışdır. Müsəlmanlığı və İslamı tənqid və həcv edən kitablar nəşr edilib yayılmışdır. Ali və orta məktəblərdə hakim ideologiyaya xidmət edən xüsusi «elmi ateizm» fənni tədris edilmişdir. Azərbaycan Ruhaniləri və dindarları Dünya müsəlman ölkələrindən təcrid olunmuşdur. Sovet Təbliğati dünya müsəlmanları arasında həmişə təfriqə toxumu səpmişdir. Azərbaycan dindarlarını müsəlmanların müqəddəs yerlərinə – Məkkə, Mədinə, Kərbəla, Nəcəf, Məşhədə və s. gedişi qadağan olunmuşdur;

- 1991-ci ildə – Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra xalqın öz kökünə, öz dininə qayıdışı başlandı. Yeni məscidlər

ucaldıldı, köhnələri bərpa olunub istifadəyə verildi, pirlər, ocaqlar fəaliyyətə başladı, müqəddəs yerlərə zəvvarların gedişi təşkil olundu. Vəcdan azadlığı sözdə deyil, əməli işdə həyata keçirilməyə başladı ...

- Müstəqil Azərbaycan Respublikasında xalqın dininə, milli adət-ənənələrinə dövlət səviyyəsində münasibətin dəyişməsi ilə yanaşı din xadimlərinə, dini təşkilat və qurumlara, habelə dindarlara da hörmət və diqqət yarandı.

- Azərbaycanda mollaların, dindarların, din xadimlərinin hər cür təhdid və hücumlardan azad olmaları onların respublikamızda yeni həyatın, yeni hüquqi dövlətin qurulmasında yaxından iştirak etmələrinə şərait yaratdı.

- Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan respublikasının dünya müsəlman ölkələri ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri yarandı. Bu isə Azərbaycanın müsəlman ölkələri tərəfindən müdafiə olunmasına, ona mənəvi və iqtisadi yardım göstərilməsi üçün geniş şərait yaratdı.

Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti qurulduqdan sonra xalqın mütəfəkkir ziyahıları, o cümlədən nüfuzlu din xadimləri min bir bəhanə ilə ləkələndirilərək aradan götürülmüşdür. Bilavasitə Moskvanın göstərişi ilə Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradıcılarından M.Ə.Rəsulzadə, F.X.Xoyski, Ə.Ağayev, C.Hacıbəyov, Ə.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə və başqaları düşmən ünsür hesab edilmiş, onlardan ələ keçəni öldürülmüş, qalanları pərən-pərən salınmışdır. Az sonra bolşeviklər bütün həyatını xalqın azadlıq mübarizəsinə həsr etmiş, böyük cəfakəş N.Nərimanovun üstünə düşmüş, ölümündən sonra da ondan əl çəkməyərək, bu böyük vətəndaşı “xalqçı”, “millətçi” adları ilə ləkələməyə çalışmışlar və bu işdə İ.Stalin, A.Mikoyan, S.Kirov, L.Mirzoyan, İ.Sərkis, M.Bağırov və başqaları xüsusi olaraq fərqlənmişlər.

Bolşeviklər Azərbaycanı siyasi rəqiblərindən öz bildikləri

kimi «təmizlədikdən « sonra din xadimlərini, ruhaniləri bir-bir yox etməyə başlamışlar...

Öyrənilən problemlərlə bağlı saysız hesabsız sənəd və materialların araşdırılması göstərir ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra müsəlman dini rəhbərlərinin bəzi səhv hərəkətləri də olmuşdur. Fikrimizcə, həmin səhvləri təxminən aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Azərbaycan dindarlari ilk gündən etibarən sovetlərə, yəni hakimiyyətə loyallıq göstərmişlər. Onlar Sovet Hakimiyyətinin hücumu qarşısında əks tədbirlər görməmişlər. Daha doğrusu din xadimləri və dindarlar birləşə bilməmişlər;

- müsəlman dindarlari və ruhaniləri bolşeviklərin vaxtaşırı təşkil etdikləri dissaksiya məclislərində öz dinlərini müdafiə etmək üçün istifadə etməmişlər, bəzən hətta belə tədbirlərdən yayınmışlar. Bu da onların qorxaqlıqdan və din tarixini yaxşı bilmədiklərindən irəli gəlirdi;

- müsəlman dini rəhbərləri və dindarlari digər dinlərin, məsələn, pravoslav dininin rəhbərləri və dindarlari nisbətən az cəsarətli idilər. Bu adamların bir qismi də bolşevik vədlərinə uyub öz dini - imanına qarşı təbliğat aparırdı;

- müsəlman dini rəhbərləri, ruhaniləri çox vaxt mövhumata, xürafata meyl göstərirdilər ki, bunun da nəticəsində islamın bəşəri dəyərləri kölgədə qalır, özünü müdafiə qüdrətini itirirdi...

Biz belə hesab edirik ki, müasir dünyanın reallıqları nəzərə alınmaqla tədqiqatın əhatə etdiyi dövrdən islam dininin vəziyyəti, keçdiyi keşməkeşli yol müstəqilliyi bərpa olunmuş, Azərbaycan Respublikasının daxili və hüquqi siyasət platformasının hazırlanmasında nəzərə alınmalıdır.

Müasir dövrdə respublikamızda dindən uzaqlaşma halları azalmış, din təsisat və ibadət ocaqlarının fəaliyyəti sabitləşmiş, vaxtilə insanların ürəklərindən perik düşmüş ilahi inam hissi yenidən ürəklərə qayıtmışdır.

Hazırda Azərbaycan dindarlariının dünya müsəlman ölkələri ilə əlaqələri genişlənməkdədir. Ölkədə maarifin genişlənməsi, dini mədrəsə və institutların yaradılması, dindarlari dini savadla yanaşı, dünyəvi fənnlərin öyrədilməsi müsbət hal kimi qiymətləndirilməli, dindarlariin cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mədəni həyatında fəal iştirakı üçün ilkin şərt hesab edilməlidir.

1920-2000-ci illərin tarixi təcrübəsi və dünya müsəlman ölkələri ilə münasibətlərin müasir meyilləri nəzərə alınmaqla ;

- müstəqil Azərbaycan respublikası köhnə ittifaqın müsəlmanlara və onların dininə bəslədiyi yad, qeyri humanist prinsipləri rədd edib, dünya müsəlman birliyinin tərkib hissəsi kimi hesab edilə bilər;

- strateji mövqeyə malik Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə, xüsusən də müsəlman ölkələrində nüfuzunun artırılmasında və həmin ölkələrlə əməkdaşlıq və mədəni əlaqələrin genişlənməsində Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin gücündən dövlət səviyyəsində istifadə edilə bilər;

- Azərbaycan Respublikasının dini idarələri ilə dünyanın bir çox ölkəsinin dini idarələri arasında qarşılıqlı informasiya əlaqələrinin yaradılması zəruri sayıla bilər;

- Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsi və onun rəhbərliyi mollaların və ruhanilərin dini və dünyəvi təhsil almalarına daim say göstərməli, kənd yerlərində yaşayan və fəaliyyət göstərən dindarlari üçün daimi kurslar təşkil etməlidir. Müasir molla, axund və digər din xadimləri hər tərəfli biliyə malik olmalıdır. Bu, camaat arasında din xadimlərinin nüfuzunun artmasına səbəb ola bilər;

- müstəqil Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi və ali dini ocağımız olan Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin başçıları hər cür mövhumat və xürafatdan uzaq bir amalın - pak islam əqidəsi, islam kamilliyinin bərqərar olunmasından ötrü öz qaygısını əsirgəməməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, həqiqi dini baxış-

ların formalaşmasında paklıq, ilkinlik və bakirlik əsas şərtidir;

- Respublikada demokratiya bərqərar olmuşdur. Ancaq bəzi ünsürlər bu demokratiyadan öz ambisiləri üçün istifadə etməyə çalışırlar. Xaricdən ölkəmizə gələn bir çox emissarlar burada İslam dinini gözdən salmaq üçün ədəbiyyat yayır, müxtəlif yollarla adamları xristianlığa çağırırlar. Belə halların qarşısı Azərbaycan qanunları ilə alınmalıdır;

- ölkədə islami dəyərlərin qorunmasına, insanın, insan hüquqlarının, vətənin qorunması kimi baxılmalı və bu sahədə təbliğat genişlənməlidir. Belə olarsa, respublikanın ayrı-ayrı vətəndaşlarının yad dini təriqətlərə uymasının qarşısı alınar;

- Bu gün Azərbaycanda çoxlu mədrəsələr açılmışdır. Yaxşı olar ki, bu mədrəsələrdə şəriət dərsləri ilə bərabər dünyəvi fənlər, xüsusən də Azərbaycan tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyət tarixi və s. fənnlər keçirilsin;

- Azərbaycanda din dövlətdən ayrılır. Ancaq dövlətin bütün sahələri qanunla tənzimləndiyi kimi, dinin fəaliyyətin də qanunlarla tənzimlənməsinə nəzarət etmək lazımdır.

Beləliklə, böyük məmuniyyətlə qeyd edə bilərik ki, hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikasında dini təsisatların və orqanların səmərəli fəaliyyəti üçün hər cür imkan vardır. Belə ki, cəmiyyətimizin ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən əsaslı dəyişikliklər dini təsisatların, dindarların və ruhanilərin fəaliyyətini və statusunu da əhatə edir. Bu o deməkdir ki, artıq dövlət ilə din arasında SSRİ dövründə mövcud olan münasibətlər yaxşı mənada dəyişilmiş, İslam dini əsassız təzyiq və qadağalardan xilas olunmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəticələr üzrə. Bakı, 1990.
2. Azərbaycan Soveti Ensiklopediyası. Bakı, Azərnəşr, 1983, 624 s.
3. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990.
4. Azərbaycan Demokratik Respublikası. (1918-1920). Bakı, 1991.
5. Azərbaycan tarixi. Dərslik. 2 c. Bakı, 1998.
6. Azərbaycan SSR-nin Konstitusiyası. Bakı, 1978.
7. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri. Bakı, 1964.
8. Azərbaycan tarixi. 3. c. Bakı, Azərnəşr, 1973.
9. Azərbaycan jur., (azərb. dilində), Bakı, 1950, 1951, 1969, 1975, 1980, 1991, 1992, 1993.
10. Azərbaycan Kommunisti jur., (azərb. dilində). Bakı, 1961-1990.
11. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. Bakı, 1988-1993.
12. Azərbaycan qəz., (azərb. dilində). Bakı, 1918-1919, 1989-2001.
13. Azərbaycan gəncləri qəz., (azərb. dilində). Bakı, 1950-1995.
14. Azadlıq qəz., (azərb. dilində). Bakı, 1990-1995.
15. Azərbaycanın dini işlər müvəkkilliyinin arxivi. Təzəpir məscidinin işi. Bakı, 1940-1995.
16. Ayna qəz., (azərb. dilində). Bakı, 1991-1995.
17. Aydınlıq qəz., (azərb. dilində). Bakı, 1991-1995.
18. Araz qəz., (azərb. dilində). Bakı, 1973, 13 aprel.
19. Ateistin cavabları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971, 180 s.

20. Ateizm məsələləri. (məqalələr məcmuəsi). Bakı, Elm, 1960.
21. Ateistin kitabxanası. Bakı, Azərnəşr, 1960.
22. Ateizmə dair məqalələr. Bakı, Bilik, 1960.
23. Axund Əbdüssəlam Axundzadə. Müqəddəs peyğəmbərlər tarixi. Bakı, Azərnəşr, 1973, 140 s.
24. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı, 1987.
25. Ayətullah Mürtəza Mütəvhəri. Son yüzillikdə islam hərəkat-larının xülasə təhlili. Bakı, 1993.
26. Ailə, kəbin və din. Bakı, 1941.
27. ARDƏİA. f. 218, siy 1, iş 15
28. ARDƏİA. f. 218, siy 1, iş 16
29. ARDƏİA. f. 218, siy 1, iş 17
30. ARDƏİA. f. 218, siy 1, iş 30
31. ARDƏİA. f. 218, siy 1, iş 35
32. ARDƏİA. f. 218, siy 2, iş 7
33. ARDƏİA. f. 218, siy 2, iş 11
34. ARDƏİA. f. 218, siy 2, iş 57
35. ARDƏİA. f. 218, siy 5, iş 10
36. ARDƏİA. f. 218, siy 5, iş 15
37. ARDƏİA. f. 218, siy 5, iş 18
38. ARDƏİA. f. 218, siy 5, iş 19
39. ARDƏİA. f. 218, siy 5, iş 20
40. ARDƏİA. f. 218, siy 17, iş 4
41. ARDƏİA. f. 218, siy 17, iş 9
42. ARDƏİA. f. 218, siy 17, iş 11
43. ARDƏİA. f. 218, siy 18, iş 67
44. ARDƏİA. f. 218, siy 18, iş 68
45. ARDƏİA. f. 218, siy 18, iş 69
46. ARDƏİA. f. 218, siy 18, iş 70
47. ARDƏİA. f. 218, siy 21, iş 3
48. ARDƏİA. f. 218, siy 21, iş 4

49. ARDƏİA. f. 218, siy 21, iş 5
50. ARDƏİA. f. 218, siy 21, iş 6
51. ARDƏİA. f. 218, siy 21, iş 7
52. ARDƏİA. f. 218, siy 21, iş 9
53. ARDƏİA. f. 301, siy 21, iş 1
54. ARDƏİA. f. 301, siy 10, iş 4
55. ARDƏİA. f. 301, siy 10, iş 9
56. ARDƏİA. f. 301, siy 10, iş 11
57. ARDƏİA. f. 301, siy 11, iş 1
58. ARDƏİA. f. 301, siy 11, iş 2
59. ARDƏİA. f. 301, siy 11, iş 3
60. ARDƏİA. f. 301, siy 11, iş 4
61. ARDƏİA. f. 301, siy 18, iş 3
62. ARDƏİA. f. 301, siy 18, iş 5
63. ARDƏİA. f. 301, siy 18, iş 6
64. ARDƏİA. f. 301, siy 18, iş 9
65. ARDƏİA. f. 301, siy 18, iş 10
66. ARDƏİA. f. 302, siy 2, iş 5
67. ARDƏİA. f. 302, siy 2, iş 6
68. ARDƏİA. f. 302, siy 2, iş 7
69. ARDƏİA. f. 302, siy 2, iş 8
70. ARDƏİA. f. 302, siy 3, iş 6
71. ARDƏİA. f. 302, siy 3, iş 8
72. ARDƏİA. f. 302, siy 3, iş 9
73. ARDƏİA. f. 302, siy 12, iş 1
74. ARDƏİA. f. 302, siy 12, iş 2
75. ARDƏİA. f. 302, siy 12, iş 9
76. ARDƏİA. f. 302, siy 12, iş 10
77. Alarlı Bilal. Haqqın dərgahına doğru. Bakı, Araz. 2000.
78. ARDİMA. f. 1, siy 1, iş 1
79. ARDİMA. f. 1, siy 1, iş 2
80. ARDİMA. f. 1, siy 2, iş 3

81. ARDİMA. f. 1, siy 2, iş 4
82. ARDİMA. f. 1, siy 2, iş 6
83. ARDİMA. f. 1, siy 2, iş 10
84. ARDİMA. f. 1, siy 3, iş 1
85. ARDİMA. f. 1, siy 3, iş 2
86. ARDİMA. f. 1, siy 3, iş 3
87. ARDİMA. f. 1, siy 11, iş 15
88. ARDİMA. f. 1, siy 11, iş 16
89. ARDİMA. f. 1, siy 2, iş 17
90. Balayev M.A. İslam və onun ictimai-siyasi həyatda rolu. Bakı, Azərənşr, 1991, 155 s.
91. Balayev E.A. İslam: mənşəyi, təkamülü və ictimai həyatda rolu. Bakı, 1992.
92. Bağirov H. Din nədir? Bakı, 1961.
93. Bəhai icması: təməli, məqsədi və niyyəti. Bakı, 1998.
94. Bəxşayışı doktor Əqiqi. Allahın elçisi Məhəmməd. Tərcümə ed. Faiq Vəli oğlu. Qum, Nəvidi-İslam. 1999.
95. Bakı qəz., (azərb. dilində) Bakı, 1963-1995.
96. Bünyadov Z.M. Qırmızı terror. Bakı, Azərənşr, 1993, 331 s.
97. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VIII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərənşr, 1989, 336 s.
98. Budaqov B. Həcc ziyarəti. Bakı, Şirvan nəşr, 2000.
99. Çəmənzəminli Y.V. Seç. əsərləri. 3 c. Bakı, 1977.
100. Çəmənzəminli Y.V. Müstəqilliyimizi istəyiriksə. Bakı, Gənclik, 1994, 72 s.
101. Dirçəliş jur., (azərb. dilində) . Bakı, 1996-2001.
102. Elmi ateizmin əsasları. Bakı, Azərənşr, 1963.
103. Əliyev H.Ə. Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir. Bakı, İrşad mərkəzi, 1999, 165 s.
104. Əliyev H.Ə. Ölkəmizdə elmin inkişafına qayğı dövlət siyasətinin mühüm istiqamətidir. Azərbaycan jur., fevral, 1997.
105. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında . Yeni nəsilər evi, Bakı 2001, 55 s.
106. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1997.
107. Əliyev R.Y. İslamda ailə və nigah münasibətləri. Bakı, İrşad mərkəzi, 1999, 235 s.
108. Əliyev R.Y. Şeyxülislam ictimai xadim, alim. Bakı, İrşad mərkəzi, 1999, 100 s.
109. Əliyev M., Landesman N.A. Kommunist ideali ilə dini ideal barışmazdır. Bakı, 1965.
110. Əlişir Nəvai. Fərhad və Şirin. Daşkənd, 1989.
111. Ələkbərov Z. Kommunistlərin dinə münasibətini necə anlamalı. Bakı, 1961.
112. Ələkbərov S. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı və ateizmin tərbiyəsi. Bakı, 1984.
113. Əlizadə hacı Hikmət. Kərbəlanı istəmə. (Kərbəla faciəsinə doğru). Bakı, Azərənşr, 2000.
114. Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, Elm, 1989.
115. Əllamə Mürtəza Müttəhhəri. Materializmə yönəlmənin əsas səbəbləri. Qum (İran) 1992.
116. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993.
117. Əhədov A. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı, 1991.
118. Əhədov.A. Gənclərin ateist tərbiyəsi. Bakı, 1961.
119. Əhməd L. Həzrəti Məhəmmədin həyatı. Karvan jur., Bakı, 1990.
120. Əhmədov Ə.M. Sabir . Bakı, 1958.
121. Əfəndi Hacı Sabir. Məhəmməd peyğəmbərin Merac Səfəri. Bakı, Göytürk, 1999.
122. Əhmədov A. Əmək və din. Bakı, 1965.
123. Əhmədov A. Gənclərin ateist tərbiyəsində komsomol təşkilatlarının vəzifələri. Bakı, 1959.

124. Ədəbiyyat və incəsənət qəz., (azərb.dilində). Bakı, 1950-1992.
125. Gənclik jur., (azərb .dilində) Bakı, 1985-1993.
126. Günay qəz., (azərb.dilində). Bakı, 1993-1995.
127. Gilarbəyli Firudin. Azər oğlu Qorqud Allahımız qayıdır. Bakı, Qanun jur., 1988.
128. Hacıyev B. Azərbaycan dramaturgiyasında ateizm motivləri. Bakı, 1972.
129. Hacıbəyli C. İlk müsəlman respublikası Azərbaycan. Bakı, 1999.
130. Həmidə Məmmədquluzadə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələr. Bakı, Azərənşr, 1967, 112 s.
131. Həsənov C.P. Ağ ləkələrin qara kölgəsi. Bakı, 1991.
132. Həsənov Ş. Kənddə ateist işi. Bakı, 1973.
133. Həyat qəz., (azərb.dilində). 1992-1995.
134. Həməd Əhməd Əş-Şeybani. İslam davranış tərzinin formalaşmasında ibadətlərin rolu. Bakı, İrşad mərkəzi, 1997, 183 s.
135. Xəzər jur., (azərb. dilində) 1987-1993).
136. Xristian missioner təşkilatları Azərbaycanda siyasi, mənəvi və ideologiya təxribatları. Bakı, Azərbaycan Dövlət kitab palatası, 1997, 63 s.
137. Xristian: Təriqətçi-missioner təşkilatları Azərbaycanda: Siyasi, mənəvi və ideologiya təxribat. Bakı, 1997.
138. İbrahimov Z.İ. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı, 1970.
139. İbayev V.Ə. İslam konfransı təşkilatı. Bakı, Elm, 1998, 96 s.
140. İslam Bakı, 1985.
141. İbayev V.Ə. Qafqaz müsəlmanları idarəsi və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı, İrşad, 1999.
142. İslam. Bakı, 1989.
143. İslam. Bakı, İrşad mərkəzi, 2000.
144. İslam dünyagörüşü. Bakı, İrşad mərkəzi, 1999.

145. İslam araşdırmaları. 1-10. Buraxılış. İrşad mərkəzi, 2001, 166 s.
146. İsa Məhəmməd Saleh Əl Reys: İslam idarəetməsi və şəriətdə ona hörmət üsulları. Bakı, İrşad Mərkəzi, 1998, 261 s.
147. İslami birlik qəz., (azərb.dilində) 23 aprel, 1992.
148. İslami xəbərləri qəz., (azərb.dilində), 1991-1993.
149. İslam. Qısa məlumat kitabı. Bakı, ASE, 1989, 156 s.
150. İman işığında. Bakı, gənclik, 1996, 225 s.
151. İmanzadə S. İslam dini və qadın məsələsi. Bakı, 1958.
152. İslam qəz., (azərb.dilində) Bakı, 1991-1995
153. Kərimov Q. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. Bakı, Azərənşr, 1987, 222 s.
154. Kitabı Dədə-Qorqud. Bakı, 1988.
155. Köçərli F. Müasir dindarın mənəvi aləmi. Bakı, 1971.
156. Karvan jur., (azərb. dilində). Bakı, 1986-1994.
157. Karl Mark. Qota proqramının tənqidi. Bakı, 1978.
158. Kommunist qəz., (azərb. dilində) .Bakı, 1920-1991.
159. Kirpi jur., (azərbaycan dilində). Bakı, 195-1993.
160. Komarov V.P. Dünyanın axırı olacaqmı? Bakı, 1982.
161. Kommunizm yolu qəz., (azərbaycan dilində). 1973, 14 aprel.
162. Krıvelyov Ç. Qadın və din. Bakı, 1939.
163. Qanun jur... Bakı, 1998.
164. Qurani-Kərim. Bakı. 1991.
165. Quliyev C.B. V.İ.Lenin və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1957.
166. Quluzadə M.N. Mərhəmətli və şəfqətli qəlb. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 1991.
167. Quluzadə M.N. Dinimiz dünən və bu gün. (1920-1995). Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyat poliqrafiya birliyi, 1996, 152 s.

168. Quluzadə M.N. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında din münasibətləri. Bakı, Ağrıdağ nəşriyyatı, 1999, 48 s.
169. Quluzadə M.N. (toplanmış məlumatlar). Bakı, 1970-2000.
170. Quluzadə M.N. İnəmə qayıdış. Sənədli film. (Səlnamə yaradıcı-lıq birliyi). Bakı, 1993.
171. Quliyeva M.A. Sosializm şəraitində Azərbaycan qadınları arasında kütləvi ateizmin inkişafı. Bakı, 1978.
172. Qasımzadə F. İki fenomen və islam. Bakı, İrşad mərkəzi, 1999, 147 s.
173. Qurbanov Ə. İslam zəminində Azərbaycan diplomatiyasının uğurları. Bakı, 1998.
174. Qurbanov Ə. Azərbaycanda islamşünaslığın aktual problemləri. Bakı, 1997.
175. Qurbanov Ə. Sovet həyat tərzı və zəhmətkeşlərin elmi ateist tərbiyəsi. Bakı, 1979.
176. Qurbanov Ə. Beynəlxalq münasibətlərdə din - İslam amili. Bakı, Universitet nəşriyyatı, 2000, 329 s.
177. Qurbanov Ə. Nəzəri dinşünaslığa giriş. Bakı, 1994.
178. Qurbanov Ə. Nəzəri islamşünaslığa giriş. Bakı, 1996.
179. Qurbanov Ə. Gənclərin ateist tərbiyyəsi. Bakı, 1982.
180. Qızıl bayraq qəz., (azərb.dilində). 1973, 14 aprel.
181. Qələbə qəz., (azərb. dilində) 1973, 17 aprel.
182. Lenin V.İ. Azərbaycan haqqında. Bakı, Azərnəşr, 1970.
183. Lenin V.İ. Əsərlərin tam külliyatı 4 .c. Bakı, 1978.
184. Lenin V.İ. Əsərlərin tam külliyatı. 5 .c. Bakı 1978.
185. Lenin V.İ. Əsərlərin tam külliyatı 15. c. Bakı, 1979.
186. Lenin V.İ. Əsərlərin tam külliyatı 27.c. Bakı, 1985.
187. Lenin V.İ. Əsərlərin tam külliyatı 33. c. Bakı, 1986.
188. Leninçi qəz., (azərb.dilində). Bakı, 1973, 19 aprel.
189. Məmmədov M., Mahmudov P., Cəlilov M. Cəmiyyət, din və ateizm. Bakı, Azərnəşr, 1985, 260 s.
190. Məhəmməd peyğəmbərin həyatı. Bakı, Azərnəşr, 1990.
191. Məmmədov M. Din və estetik şüur. Bakı, Azərnəşr, 1972.
192. Məmmədquluzadə C. Əsərləri 3. c. Bakı, 1973.
193. Mahmudov P. Muasir ideoloji mübarizə və din. Bakı, gənclik, 1979.
194. Meybullayev Hacı Məhəmməd Həsən. İslam iqtisadiyyatı. Bakı, Ünsiyyət, 2001.
195. Məmmədov M. İncəsənət və din. Bakı, 1971.
196. Medvedev N.V. Elm və din psixi hadisələr haqqında. Bakı, 1956.
197. Maksim Qorki. Lenin haqqında xatirələr. Bakı, 1979.
198. Masse Amri. İslam. Bakı, ASE, 1991, 256 s.
199. Millət qəz., (azərb. dilində). 1991-1995.
200. Muxalifət qəzeti., (azərb.dilində). 1992-1995.
201. Nəsimzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990.
202. Nərimanov N.N. Ucqarlarda partiyamızın tarixinə dair. (İ.V.Stalinə məktub). Bakı, Azərnəşr, 1992.
203. Nərimanov N.N. Məqalələr əə nitqlər.1.c. Bakı, Azərnəşr, 1988, 376 s.
204. Nərimanov N.N.Məqalələr və nitqlər. 2 c. Bakı, Azərnəşr, 1989, 768 s.
205. Nəbiyev N. Riyaziyyatın tədrisində ateizmin tərbiyəsi. Bakı, 1972.
206. Nəbi Xəzri. Peyğəmbər. Bakı, 1994.
207. Nəcəfov B. Sovet rejiminin islam dininə və xalqımızın adət ənənələrinə qarşı mübarizəsi. (1920-1930). Bakı, Çaşıoğlu, 2001.
208. Nemət M. Azərbaycanda pirlər. Bakı, Gənclik, 1989, 768 s.
209. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, Gənclik nəşriyyatı, 1991.
210. Ordubadi M.S. Bab və Bəha. Bakı, 1940.
211. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti haqqında ümumi məlumat. Azərbaycan jur., (azərb. dilində). Bakı, 1992, N I.

212. Ramazanov F. Azərbaycan ictimai fikrində dini əxlaqın tənqidi. Bakı, Azərənşr, 1965.
213. Rüstəmli İ. İslam dini və məişət. Bakı, Azərənşr, 1964.
214. Respublika qəz., (azərb. dilində). 1920-2000.
215. Rəsulov T. Elmi dünya görüşün formalaşmasında ateizmin təbliğatının rolu. Bakı, 1964.
216. Sarovski P. Taleyə inam dinin tərkib hissəsidir. Bakı, Azərənşr, 1972.
217. Sədixanova S. Klubda ateizmin tərbiyəsi. Bakı, 1966.
218. Səttarov M. Şəriətin mahiyyəti və qalıqları. Bakı, Azərənşr, 1973.
219. Səməd vurğun. Dram əsərləri. Bakı, 1959.
220. Səhər qəz., (azərb. dilində). 1990-1995.
221. Sovet kəndi qəz., (azərb. dilində). Bakı, 1955-1990.
222. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, Azərənşr, 1989, 376 s.
223. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, 1960.
224. Sidorov D. Dini mövhumat və xurafatın zərəri haqqında. Bakı, 1955.
225. SSRİ Konstitusiyası. Bakı, 1928.
226. Sov. İKP qurultayları, konfransları və MKP Plenumlarının qətnamə və qərarları. I h., Bakı, Azərənşr, 1954.
227. Sov İK(b) P-nın proqramı. Bakı, 1937.
228. Sov İKP-nın proqramı. Bakı, 1978.
229. Sadiq İmam Cəfər. Məhəmməd peyğəmbərin vəsiyyəti. (rəvayət). Tərc. ed. S.N. Nəsirzadə. Bakı, Maarif, nəşr 2001.
230. SPİHMDA. f.1. siy 1. iş 18.
231. SPİHMDA. f.1. siy 1. iş 19.
232. SPİHMDA. f.1. siy 1. iş 21.
233. SPİHMDA. f.1. siy 1. iş 22.
234. SPİHMDA. f.1. siy 1. iş 32.
235. SPİHMDA. f.1. siy 1. iş 130.

236. SPİHMDA. f.1. siy 1. iş 136.
237. SPİHMDA. f.1. siy 1. iş 138.
238. SPİHMDA. f.1. siy 2. iş 18.
239. SPİHMDA. f.1. siy 2. iş 19.
240. SPİHMDA. f.1. siy 27. iş 16.
241. SPİHMDA. f.1. siy 74. iş 1.
242. SPİHMDA. f.1. siy 74. iş 5.
243. SPİHMDA. f.1. siy 74. iş 6.
244. SPİHMDA. f.1. siy 74. iş 8.
245. SPİHMDA. f.1. siy 74. iş 63.
246. SPİHMDA. f.1. siy 74. iş 81.
247. SPİHMDA. f.1. siy 74. iş 82.
248. SPİHMDA. f.1. siy 74. iş 83.
249. SPİHMDA. f.1. siy 74. iş 88.
250. SPİHMDA. f.1. siy 74. iş 281.
251. SPİHMDA. f.1. siy 74. iş 288.
252. SPİHMDA. f.1. siy 74. iş 89.
253. SPİHMDA. f.1. siy 78. iş 20.
254. SPİHMDA. f.1. siy 78. iş 26.
255. SPİHMDA. f.1. siy 103. iş 30.
256. SPİHMDA. f.1. siy 103. iş 31.
257. SPİHMDA. f.1. siy 111. iş 8.
258. SPİHMDA. f.1. siy 125. iş 16.
259. SPİHMDA. f.1. siy 125. iş 19.
260. SPİHMDA. f.1. siy 125. iş 21.
261. SPİHMDA. f.1. siy 125. iş 22.
262. SPİHMDA. f.1. siy 125. iş 23.
263. SPİHMDA. f.1. siy 130. iş 1.
264. SPİHMDA. f.1. siy 130. iş 36.
265. SPİHMDA. f.1. siy 130. iş 37.
266. SPİHMDA. f.1. siy 136. iş 19.
267. SPİHMDA. f.1. siy 136. iş 20.

268. SPIHMDA. f.1. siy 136. iş 28.
269. SPIHMDA. f.1. siy 136. iş 31.
270. SPIHMDA. f.1. siy 136. iş 89.
271. SPIHMDA. f.1. siy 220. iş 9.
272. SPIHMDA. f.1. siy 226. iş 6.
273. SPIHMDA. f.1. siy 226. iş 8.
274. SPIHMDA. f.1. siy 226. iş 19.
275. SPIHMDA. f.1. siy 226. iş 21.
276. SPIHMDA. f.1. siy 228. iş 5.
277. SPIHMDA. f.1. siy 228. iş 6.
278. SPIHMDA. f.1. siy 228. iş 8.
279. SPIHMDA. f.1. siy 228. iş 9.
280. SPIHMDA. f.1. siy 228. iş 11.
281. SPIHMDA. f.1. siy 228. iş 12.
282. SPIHMDA. f.1. siy 228. iş 35.
283. SPIHMDA. f.1. siy 247. iş 33.
284. SPIHMDA. f.1. siy 288. iş 4.
285. SPIHMDA. f.1. siy 288. iş 11.
286. SPIHMDA. f.1. siy 288. iş 35.
287. SPIHMDA. f.1. siy 288. iş 36.
288. SPIHMDA. f.1. siy 288. iş 87.
289. SPIHMDA. f.1. siy 288. iş 89.
290. SPIHMDA. f.1. siy 288. iş 90.
291. SPIHMDA. f.1. siy 288. iş 91.
292. SPIHMDA. f.1. siy 338. iş 35.
293. SPIHMDA. f.1. siy 341. iş 5.
294. SPIHMDA. f.1. siy 341. iş 6.
295. SPIHMDA. f.1. siy 341. iş 9.
296. SPIHMDA. f.1. siy 361. iş 3.
297. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə. Qafqazda islam. Bakı, Azərneşr, 1991, 223 s.
298. Şakirzadə Ə. Dinə qarşı mübarizədə elmin rolu. Bakı,

- Azərneşr, 1956.
299. Şah İsmayıl Xətai. Bakı, 1982.
300. Şirvani Seyid Əzim. Əsərləri. I.c. 1985.
301. Şükürov A. Mələk simalı insanlar. Bakı, Şuşa nəşriyyatı, 2001.
302. Şəki fəhləsi qəz., (azərb.dilində). Bakı, 1973, 19 aprel.
303. Şəhid Əllamə Mürtəza Müttəhhəri. Materializmə yönəlmənin əsas səbəbləri. Azərbaycanın Ründakı mədəniyyət ocağı. 1992, 203 s.
304. Şəhid Mütəfəkkir Ustad Murtuza Mütəhhəri. Son yüzillikdə islam hərəkatlarına xülasə təhlil. Bakı, sabah, 1991, 118 s.
305. Tarix qəz., (azərb. dilində). Bakı, 1965-1989.
306. Təşviqatçı jurnalı., (azərb. dilində). Bakı, 1965-1989.
307. Ustad Cəfər Sübhani. Vəhhabi məzhəbi. Bakı, İrşad mərkəzi, 1999, 248 s.
308. Vahabzadə B. Gəlin açıq danışaq. Bakı, 1988.
309. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988.
310. Yeni Ordubad qəz., (azərb.dilində). Bakı, 1973, 15 aprel.
311. ZMRİA. Xarici Əlaqələr şöbəsi, 1983, iş 1.
312. ZMRİA. Xarici Əlaqələr şöbəsi, 1940-1945, iş 2.
313. ZMRİA. Xarici Əlaqələr şöbəsi, 1979, iş 4.
314. ZMRİA. Xarici Əlaqələr şöbəsi, 1979, iş 5.
315. ZMRİA. Xarici Əlaqələr şöbəsi, 1990, iş 10.
316. ZMRİA. Xarici Əlaqələr şöbəsi, 1990, iş 15.
317. ZMRİA. 1940-1990 ci illər.
318. Zəhmətkeş qəz., (azərb.dilində). Bakı, 1973, 14 aprel.

Rus dilində

319. Azerbaydcan cur., (na russkom əzike). Baku, 1953.
320. Axmedov A. Soüialğnaə doktrina islama. Moskva, 1982
321. Aliev A.Q. Duxovnaə kulğtura i reliqia. Bakı, 1985.

322. Aliev R. İslam v kontsepiyax natsionalnogo sotsializma (arabskie strany). Baku, 1989.
323. Axmedov E.M. Filosofiya azərbaycanskoqo prosvecheniya. Baku, 1983.
324. Axmedov A. İslam v sovremennoy ideyno-politicheskoy bor'be. Moskva, 1985.
325. Abdullayev M.A. Kritika kontsepii nesovmestimosti sotsialisticheskogo obraza chizni s prirodoy vostochnogo cheloveka. Baku, 1978.
326. Adam Meü. Musalğmanskiy renessans. Moskva, 1973.
327. Arskiy R. Kavkaz i ego znachenie dlya Sovetskoy Rossii. Moskva, 1931.
328. Aşurini A.İ. Oçerki panislamizma i panturkizma v Rossii. Moskva, 1931.
329. Aşirov N. Revolütiya islama v SSSR. Moskva, 1973.
330. Aşurbeyli Sara. Qosudarstvo Şirvanşaxov. Baku, 1983.
331. Asfendiyarov S.D. Materialy k izučeniю istorii Vostoka. Samarkand, 1928.
332. Ateistiçeskie vospitanie. Seriya V. Vypusk 2.3. Moskva, 1981.
333. Axadov A.F. İslam v sovremennom Azerbaydçane. Baki, 1989.
334. Bartol'd V.V. İstoriya kul'turnoy chizni Turkestana. Moskva, 1963.
335. Beläev E.A. Arabı, islam i arabskiy xalifat v rannee srednevekovge. Moskva, 1965.
336. Belova.V., Şilkin A.D. Zapadnie reliqioznie üentri na slucbe antikommunizma. Moskva, 1974.
337. Bertels E.Z. Sufizm i sufiyskaya literatura. Moskva, 1965.
338. Bolotin İ.S. Kritika antikommunisticheskix kontsepiy sovremennoqo reliqioznogo natsionalizma. Moskva, 1984.
339. Bayramov E. Bez zakonov şariata. M., 1966.

340. Bolğşay Sovetskaya Enüklopediya. t.18. Moskva, 1953.
341. Bakinskiy rabochiy qaz..., (na russkom azıke). 1920-2000.
342. Vasiläev A.S. İstoriya vostochnix reliqiy. Moskva, 1983.
343. Vilkinson Filipp, Pollard Maykl. Maqıçeçeskiy Vostok. M., Lit. press. 1988.
344. Vasilğev Q., Drunov Q. Podarki dvoynim dnom. M., 1966.
345. Vasilğev A.M. Pruätanis islama. Moskva, 1967.
346. Vışka qaz..., (na russkom azıke). Baku, 1945-1995 qq.
347. Veliçko V.A. Kavkaz: Russkoe delo i mecduplemennie voprosı. Baku, 1990, 224 s.
348. Voprosı nauçnoqo ateizma. Vypusk 1, Moskva, 1960.
349. Voprosı nauçnoqo ateizma. Vypusk 2, Moskva, 1962.
350. Voprosı nauçnoqo ateizma. Vypusk 3, Moskva, 1964.
351. Voprosı nauçnoqo ateizma. Vypusk 4, Moskva, 1966.
352. Voprosı nauçnoqo ateizma. Vypusk 5, Moskva, 1968.
353. Voprosı nauçnoqo ateizma. Vypusk 6, Moskva, 1970.
354. Qadcibeyli Dc. İzbrannoe. Baku, 1993.
355. Qeradot. İstoriya. Leningrad, 1972.
356. Qoldsier İ. Kulğt svätix v islame. Moskva, 1938.
357. Quliev Dc.B. Pod znamenem Leninskoy natsionalnoy politiki v Azerbaydçane v 1920-1925 qq. Baku, 1972.
358. Qolos Rossii qaz..., Mosva, 1919.
359. Qidulänov P.V. Otdelenie üerkvi ot qosudarstva. M., 1926.
360. Qubaədulin A.S. Vaqfnoe imuhestvo v Azerbaydçane. İzvestiya, Azerbaydçan cur., 1927.
361. Qrəunebaum Q. Klassiçeskiy islam. Moskva, 1988.
362. Daqestanskaya pravda. 1934, 18 ənvare.
363. Dcalilov M.F. Vzaimosvazğ nauçno-texniçeskoy revolütiyi i ateistiçeskoe mirovoztrenie. Baku, 1987.
364. Doroşenko E.A. Zoroastriçstvo v İrane. Moskva, 1982. Edinaya Rossiya. M., 1919.
365. Zakonodatelğstvo o reliqioznix kulğtax. Moskva, 1971.

366. Zarə Vostoka qaz..., Tbilisi, 1921-1925 qq.
367. İslam v SSSR. Moskva, 1983.
368. İslam i sovremennaa ideologičeskaa borğba. Maxaçkala, 1985.
369. İonev A.İ. Musulğmanskiy naüionalizm v sovremennoy İndonezii. M., 1972.
370. İntervğö dannoe korrespondentu izvestnoy Franüuzskoy qazeti. «Le Temps» vo vremə Qenuievskoy konferentiüi. «Le Temps» ot 1-qo maa, 1922, q.Paric.
371. İvanov A.P. Proisxocdenie i suhnostğ reliqioznix prazdnikov. Leninqrاد, 1958.
372. Kursedov A.V. Reliqiə i üerkovğ v Sovetskom obşestve. Moskva, 1984.
373. Krasikov P.A. İzbrannie ateističeskie proizvedeniə. Moskva, 11970.
374. Klimoviç L.İ. İslam. M., 1965.
375. Klimoviç L.İ. İslam i cenhina. M., 1958.
376. Klimoviç A.İ. İslam i üarskaa Rossiə. M., 1936.
377. Klimoviç A.İ. Kniqa o Korane, eqo proisxocdenii i mifoloqii. M., 1986.
378. Klimoviç L. Soüialističeskoe stroitelğstvo na Vostoke i reliqii. M., 1929.
379. Kalinin V. Dinamika rosta v soüialğnoqo sostava. SOB. M., 1937.
380. Krımskiy A. İstoriə arabov i arabskoy reliqioznoy literaturı. (Koran, Fikxa, sunni i dr.) ç. i. M7, 1912.
381. Krımskiy A.E. İstoriə musulğmanstva. M., 1912.
382. Krıvelev İ.A. İstoriə reliqiy. t.2. M., 1976.
383. Kerimov Q.M. Pozitiüə musulğmanskoqo duxovenstva v sobitiəx na blicnem Vostoke. Moskva, 1980.
384. Kerimov A. Modernizm v ideoloqii sovremennoqo islama. Moskva, 1972.

385. Kerimov Q.M. İslamskiy antikommunizm na sovremen-nom gtape. Reliqiə v planax antikommunizma. Moskva, 1970.
386. Kerimov Q.M. Allğ-qazali i sufizm. Baku, 1969.
387. Kobetski M. Bezbocğe sredi naüionalğnostey SSSR. M., 1940.
388. Korennie sdviqi v mirovozrenii trudəhixsə mass SSSR. M., 1935.
389. Konfereüiə vsəx reliqiy i reliqioznix objedineniy SSSR, posvəşenniə voprosam zaşiti mira. M., 1952.
390. Literaturnaa qazeta. Moskva, 1987.
391. Lunaçarski A.V. Ob ateizme v reliqii. Moskva, 1972 .
392. Leturno Ş. Soüioloqia. S P, 1896.
393. Muxammediev F. Puteşestvie na tot svet. Duşanbe. 1980.
394. Musulğmane Sovetskoqo vostoka. Moskva, 1976.
395. Mamedova F.Ç. Političeskaa istoriə i istoričeskaa qeoqrafia Kavkazskoy Albanii. Baku, 1986.
396. Mamedov G. Klassovaa borğba v azerbaydcanskoy derev-ne nakanune sploşnoy kollektivizatiüi i selğskoqo xozəyst-va (1927-1929 qq). Baku, 1961.
397. Mirza Aleksandr Kazımbek. «Möridizm i şamil», «Rus-skoe slovo» kn. XII. SPb. 1859.
398. Marzanov İ.V., İqnatenko A.A. İslam na poroqe XXI veka. Moskva, 1989.
399. Narimanov N. Statği i reçi. t.1. Baku, 1971.
400. Narimanov N. İzbrannie proizvedeniə. Baku, 1988.
401. Nauka i reliqia . cur., Moskva., 1951-1990 qq.
402. Nalivkin V.P. Tuzemüi rannie i teperğ. Taşkent, 1913.
403. Ob antireliqioznoy propaqande. Sbornik. Moskva, 1937.
404. Psixoloqičeskaa voyna. (sbornik statey). Moskva, 1972.
405. Polonskaa P.M. İvanova A.İ., Raqotin A.A. İslam na sovremennom Vostoke. Problemi politiki, ideoloqii. Moskva, 1990.

406. Palvanova B.P. Gmansipatiə musulğman. Moskva, 1982.
407. Pravda qaz .., Moskva, 1917-1992.
408. Pozdnev P. Dərvişi v musulğmanskoy mire. Orenburq, 1886.
409. Petruşevskiy İ.P. İslam v İranə v VII-XX vekax. Leninqrad 1966.
410. Politika Sovetskoy vlasti po natiionalğnomu voprosu za tri qoda. 1917-1920.
411. Paşəev N. Razvitie Soüialistiçeskoy kulğturi v Azerbaydane. (1920-1955). Baku, 1957.
412. Problemi mira i soüializma. cur., M., 1970.
413. Reliqiə i obhestvennaə mıslğ stran Vostoka. Moskva, 1974.
414. Reliqioznie deəteli za mir, razorucenie i spravedlivie otnoşeniə mecdü narodami. Moskva, 1978.
415. Reliqiə Kitə. Xrestomatia. (M.E.Ermakov i dr.) Red.sost. E.A. Qorçikov; Sankt-Peterburqskiy qos.un-t, filosofskiy fakulğtet.2001.
416. Raqimov Dc. Likvidaüia politiçeskoqo zemlevladieniə v Azerbaydane v 1920 q. Baku, 1962.
417. Sovetkov P. Dcixad v Korane i v cizni. SP.,1912.
418. Sovetkov T. İslamizm. Aşxabad, 1913.
419. Smirnov N.A. Mörifizm na Kavkaze . Moskva, 1963.
420. Sinql M. Oçerovatelğnaə Qavaə. M., 1983.
421. Siökiəynev V. Musulğmanskoqo prava. M., 1986.
422. Sadaqdar M.İ. Osnovi musulğmanskoqo prava. M., 1968.
423. Trever K.V. Oçerki istorii i kulğturi Kavkazskoy Albanii. Moskva- Leninqrad, 1959.
424. Tokarev A. Reliqiə u raznix narodov v proşlom i nas-toəhem. M.,1961.
425. Usmanov M. Osnovnie gtapi revolöüii islama. Taşkent, 1972.

426. Umanets S.İ. Oçerki razvitia reliqioznoy filosofskoy misli v islame. SP. 1890.
427. Feerbax L. İzbrannie filosofskie proizvedeniə. t.V. Moskva, 1955.
428. Çerevenskiy V.I. Mir İslama i ego probucdeniə. M.,1901.
429. Şarl R. Musulğmanskie prava. M.,1969.

İnqilis dilində

430. Curat A.N. Islam in the Soviet Union. Cambrige,1970.
431. Wolf G.İslam in Soviet Union, Filadelfia,1969.
432. Wiler G. Islam in the USSR. London, 1969.
433. Mever A.V. The Problem of National Minorities in the USSR.I Detroit,1965.

Türk dilində

434. Hizaloğlu Mustafa Zehni. Şeyx Şamil. Ankara,1958.
435. Hilli hüseyin Trur. Ehii sünnet yolu. İstanbul, 1970.
436. Osman Turan. Tarihin içinde. Din ve medeniyyet. İstanbul,
437. Mevlana Halidi. İman ve İslam. İstanbul.1972.
438. Belviranlı E. İslam prinsipleri. İstanbul.,1991.
439. Mehmed Sönmez. Müselmanın cib kitabı. İstanbul, 2001.
440. Dinin tarihi. İstanbul. 2000.
441. Mustafa Hamidi ve Omer Ferrux. Missionerler, sionizm ve sosial hayat. İstanbul,1991.
442. İslam elmi. İstanbul, 2000.
443. İslam ehlakı. İstanbul,2000.
444. İslam inanc esasları. Akaid. Ankara .2000, 96 s.
445. Seyfeddin Yazıcı. İnananların güc kaynağı. dua. Ankara, 2000.90 s.
446. Özem olacaq İslam. Ankara, 2000, 48 s.
447. Günay Tumer. Dinin tarihi. İstanbul, 1993.

Musa Quluzadə

«Azərbaycan SSR-də dövlət və din münasibətləri»

(1920-1991-ci illər)

Çapa imzalanmışdır: fevral 2006

Tiraj: 500